

॥ हृदयप्रियः ॥

॥ प्रथमखण्डः ॥

आयुष्कामीयकल्पः ।

श्रीमद्वाग्भटाचार्योऽयं भिषकसमुपासहे ।
रोगान् च्वरादीन् रागादीन् जित्वा दिशति यस्तुल्यम् ॥ १ ॥

सदा धृता तेन हिमाद्रिजाता
महौषधिस्सर्वहितप्रभावा ।

वाह्यान्तरानाशु गदानपोह्य

शिवा प्रदद्यादनिशं शिवं वः ॥ २ ॥

आयुःशस्त्रमुबोधाय बालानां मां कृतोद्यमम् ।

अनुगृह्णन्तु गुरवो धन्वन्तर्यादिदेवताः ॥ ३ ॥

॥ अथात आयुष्कामीयकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥ ४ ॥

तेऽग्निवेशादिकान् विप्रांस्तदुक्तीः संक्षिपन् सुवीः ।

वाग्भटोऽष्टांगहृदयं पटंगं विधिनाकरोत् ॥ ५ ॥

प्रायेणाऽष्टांगहृदयप्रेक्षैः पद्यैर्नैरपि ।

तदर्थानुसृतैः कुर्वे बालानां हृदयप्रियम् ॥ ६ ॥

आयुष्कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः

॥ ७ ॥

तत्र रोगान् परिज्ञाय चिकित्सा हि विधीयते ।

लक्ष्यानवेक्षणे शस्त्रं सुधारमपि निष्फलम्

॥ ८ ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषास्समासतः

॥ ९ ॥

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात्

॥ १० ॥

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निस्समैस्समः ।

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैस्समैरपि

॥ ११ ॥

तत्र रूक्षो लघुश्शीतः खरस्सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम्

॥ १२ ॥

स्निग्धश्शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।

संसर्गस्सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः

॥ १३ ॥

वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।

तद्वैषम्यं पापकर्मप्रेरितैः कालयोजितैः

॥ १४ ॥

अहिताचरणैरेव देहिनामिह जायते ।

शुभकर्मयुतैरेषां साम्यं युक्तैश्चिकित्सितैः

॥ १५ ॥

सुखञ्च नित्यं भवतीत्यतो वच्मीह तान्यपि ।

हिंसास्तेयान्यथाकामपैशुन्यपरुषानृतम्

॥ १६ ॥

संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ।

पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत्

॥ १७ ॥

आचरेद्देवगोविप्रगुरुवृद्धार्तदूजनम् ।

ब्रह्मचर्यं शमं शौचं सत्यं सर्वप्रियं वचः

॥ १८ ॥

पाठं

सुवेपथुः

तथा त

न कुर्यात्

परनिन्दो

द्वयार्चि

परोपकारी

ब्राह्मे मुहूर्त

कृतशौचः

कायवाङ्मान

क्रजुरेव भवे

न वेगितोऽन्त

तद्विद्विषय

अभ्यंगमकफ

अर्धशक्त्या व

व्यायामं लाघव

ज्ञानशीलो भवे

स्वधर्ममाचरेत्

न निकृष्टं भवेत्

हेमन्ते शिशिरे

व्यायामादि च

लघु रूक्षं भवेदन्नं

भजेच्छीतप्रदेशस्थ

वर्षासपि त्रिशोषप्र

अ. १]

आयुष्कामीयकल्पः

४ ४६
KOTIAKKAL
AYURVEDA COLLEGE
LIBRARY

- पाठं सन्तोषमास्तिक्यञ्चाज्वं चेतसो दमम् ।
सुवेपथुः शोभनः स्यात् स्वलेमुक्तस्मदाश्रयः ॥ १९ ॥
- तथा तमनुवर्तेत यो यथा परितुष्यति ।
न कुर्याद्वृत्तिहीनोऽपि कर्म कापि जुगुप्सितम् ॥ २० ॥
- परनिन्दां स्वप्रशंसां याचनं वैरमुत्तमैः ।
दयाद्विचिन्तो दाता च निश्चलस्सम्पदापदोः ॥ २१ ॥
- परोपकारी च भवेत् धर्मोऽयं सम्मतस्सताम् ।
ब्राह्मे सुहृत् उत्तिष्ठेदायुःश्रीमुखवृद्धये ॥ २२ ॥
- कृतशौचः स्मरेन्नित्यमिहामुत्र च यच्छुभम् ।
कायवाङ्मनसाश्चेष्टां प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ॥ २३ ॥
- ऋजुरेव भवेत् काले सर्ववेगप्रवर्तने ।
न वेगितोऽन्यकारी स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ २४ ॥
- त्वग्दृष्टिनिद्रामुखदं वातश्रमजराहरम् ।
अभ्यंगमकफप्रसो जीर्णं सेवेत सात्म्यतः ॥ २५ ॥
- अर्धशक्त्या बली स्निग्धो मेदःकफहरं भजेत् ।
व्यायामं लाघवार्थञ्च युवा शीते न पित्तवान् ॥ २६ ॥
- स्नानशीलो भवेद्रत्नसिद्धमन्त्रौषधान्वितः ।
स्वधर्ममाचरेत् भक्त्या दैवेच्छामनुवर्तयेत् ॥ २७ ॥
- न निकृष्टं भवेत् किञ्चित् कर्म हि स्वकुलोचितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चर्त्तौ स्वाद्वस्त्रलवणान् भजेत् ॥ २८ ॥
- व्यायामादि च वातघ्नं वसन्ते तु कफापहम् ।
लघु रुध्रं भजेदन्नं ग्रीष्मे चान्नं हिमं लघु ॥ २९ ॥
- भजेच्छीतप्रदेशस्त्वस्सर्वशीतोपचारवान् ।
वर्षासपि त्रिदोषघ्नं दीपनं सलिलं शृतम् ॥ ३० ॥

सेवेत सर्पिश्शरदि पित्तघ्नं लघु तिक्तकम् ।
 शुचि हंसोदकं पेयमृतुष्वेवं विधिर्हितः ॥ ३१ ॥
 चयप्रकोपप्रशमा वायोर्वाग्मादिषु त्रिषु ।
 वर्षादिषु च पित्तस्य श्लेष्मणश्शिशिरादिवु ॥ ३२ ॥
 जयेद् वृष्टौ चयं वायोः पित्तस्य तु शरणापि ।
 वसन्ते श्लेष्मणश्चैवमृतुजात्र भजेदुजम् ॥ ३३ ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लघनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैश्शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ३४ ॥
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलाळयेत् ।
 समीक्ष्य सकलं कुर्यादनुगच्छेन्महद्भ्रतिम् ॥ ३५ ॥
 एषमाचारलेखोऽयमायुःकीर्तिमुखप्रदः ।
 धीमानन्यांश्च गृह्णीयात् लोकादुभयलोकदाम् ॥ ३६ ॥
 अभ्यायाश्चाथ कथ्यन्ते बह्व्यमाणाः क्रमादिह ।
 आयुष्काभ्यायकल्पः प्राक् शाल्यादेरौषधस्य च ॥ ३७ ॥
 आहारस्य रसादेश्च गर्भरक्षाविधेः परम् ।
 बालरुक्प्रतिषेधादेरङ्गमर्मादिकस्य च ॥ ३८ ॥
 स्नेहस्वेदकथोच्छर्दिरेकयोर्वैस्तिकर्मणः ।
 नस्यादे रक्तमोक्षस्य ततः क्षाराभिकर्मणः ॥ ३९ ॥
 यन्प्रक्षालादिकस्याथ भानभेदस्य षोडशः ।
 द्वितीयखण्डे दूतादिलक्षणं प्राक् चिकित्सितम् ॥ ४० ॥
 सनिदानं ज्वरस्याथ रक्तादेश्चासहिष्मयोः ।
 यक्ष्मादेः छर्दिपूर्वेऽथ मदादौ सरणादिके ॥ ४१ ॥
 कृच्छ्रे मेहे बिभ्रधौ च गुल्मे स्यात् पाण्डुशोफयोः ।
 उदरे च विसर्पादिकुष्ठान्ते श्वित्रपूर्वके ॥ ४२ ॥

बाते चाष्टादशो रक्तपातादावथ उत्तरे ।
 शिरोरोगे वर्त्मरोगे सन्ध्याद्ये दृष्टिगो गदे ॥ ४३ ॥
 सर्वगो नासिके कर्णे मुखे गण्डादिके पुनः ।
 गुह्ये भगन्दराद्ये च विषभेदे रसायने ॥ ४४ ॥
 चतुर्दशो बाजपुष्टावध्यापोऽपि निरूपितः ।
 पुनर्योगाश्रित्तासु नामादिप्रोदिताः क्रमात् ॥ ४५ ॥
 स्युर्द्वादशभिरध्यायैरेवमत्र वितन्यते ।
 खण्डेभ्यस्तुर्भिरध्यायैष्यन्त्या च हृदयप्रियः ॥ ४६ ॥

इत्यायुष्काभ्यायकल्पो नाम
 प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

शाल्यादिकल्पः ।

॥ अथातः शाल्यादिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

रक्तादयः पष्टिकान्ता ग्रीहयोऽल्पगुणान्तराः ।
 प्रायेण पध्याश्च हिमा लघवो बलवर्चसः ॥ १ ॥
 स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः श्रेष्ठो गौरोऽत्र पाष्टिकः ।
 त्रिदोषघ्नः स्तैर्यकरः किञ्चिन्मन्यूनगुणोऽसितः ॥ २ ॥
 कंगुकोद्वपन्तीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
 वृणधान्यं पवनकुल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥ ३ ॥

भग्नसन्धानकृत्तव प्रियं गुर्वृहणी गुरुः ।
 रूक्षो गुरुर्यवश्शीतो मेदः पित्तकफान् जयेत् ॥ ४ ॥
 पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगामयान् ।
 वृष्यश्शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ॥ ५ ॥
 सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्वर्यकृत्सरः ।
 जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रदोधनम् ॥ ६ ॥
 तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ।
 जलस्यानेकरूपस्य विशाद्वोरबलाघवे ॥ ७ ॥
 जांगलानूपवर्दित्वाद्वागं तोयं त्रिदोषहृत् ।
 कफमेदनिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ८ ॥
 श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
 अनभिष्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ॥ ९ ॥
 पित्तयुक्ते हितं दोषेऽध्युपितं तत्त्रिदोषकृत् ।
 नांनु पेयं जठरिभिश्शोफिगुल्म्यल्पवह्निभिः ॥ १० ॥
 अशक्त्यां सौपथं पेयमल्पं प्राणा हि तन्मयाः ।
 न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ११ ॥
 आस्यशोषांगसादाद्या मृत्युर्वी तदलाभतः ।
 अतोऽत्यन्तन्निषेधेन न कचिद्धारि वार्यते ॥ १२ ॥
 समस्थूलकृशा भुक्तमध्वान्तःप्रथमांबुपाः ।
 उर्दुवरभवं तोयमतीसारप्रमेहिणाम् ॥ १३ ॥
 तृष्णादाहान्वितानाञ्च तथामृगदरिणां हितम् ।
 सलिलं सुषवीजातं वातपित्तहरं हिमम् ॥ १४ ॥
 तोयं तरुणतालोट्थं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
 शीतलं दाहतृष्णाग्रं मेहकृच्छ्रातिसारनुत् ॥ १५ ॥

रंभाकन्दोद्भवं सोमस्मेहकृच्छ्रहरं हिमम् ।
 नाळिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ॥ १६ ॥
 तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥ १७ ॥
 वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मळं गुरु शीतलम् ।
 प्रायः पयोऽत्र गव्यन्तु जीवनीयं रसायनम् ॥ १८ ॥
 क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ।
 श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातिवृद्धुधः ॥ १९ ॥
 जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।
 भवेद्गरीयोतिश्रुतं धारोष्णममृतोपमम् ॥ २० ॥
 हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् ।
 अल्पाम्बुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥ २१ ॥
 आजं शोषज्वरश्चासरक्तपित्तातिसारजित् ।
 आविकं वातहार्युष्णं श्वासपित्तकफप्रदम् ॥ २२ ॥
 ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।
 शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदराशंसाम् ॥ २३ ॥
 मानुषं वातपित्तामृगभिघाताक्षिरोगजित् ।
 सेके नस्ये हितं मूर्छामदसन्ध्यासङ्गत् परम् ॥ २४ ॥
 नाळिकेरोद्भवं क्षीरं रक्तवातकफापहम् ।
 पामाशिरोरोगहरं रक्तातीसारकृच्छ्रजित् ॥ २५ ॥
 कुष्ठे मेहे व्रणे श्वित्रे विरुद्धं स्नेहनं गुरु ।
 अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २६ ॥
 मेदश्शुक्लबलश्लेष्मरक्तपित्ताग्निशोकृत् ।
 रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ २७ ॥

पीनसे मूवकृच्छ्रे च रुक्षन्तु ग्रहणीगदे ।
 नाद्यान्नित्यन्निशायां च ज्वरवीर्यसर्पकुष्ठकृत् ॥ २८ ॥
 तर्ह्ये लघु कपायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
 शोफोदराशो ग्रहणीमूवकृच्छ्रे ज्वरारुचीः ॥ २९ ॥
 गुल्मपूर्वाहृतव्यापद्वरपाण्ड्वामयान् जयेत् ।
 तद्वन्मस्तु सरं स्रोतश्शोधि विष्टम्भजिह्वु ॥ ३० ॥
 नाळिकेरपयोयुक्तं विपकं तक्रमुत्तमम् ।
 त्रिदोषशमनं ग्राहि वृष्यं दीपनपाचनम् ॥ ३१ ॥
 नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णवलाग्रिकृत् ।
 संप्राहि वातपित्तामृक्षयाशोर्द्वितिकासजित् ॥ ३२ ॥
 चक्षुष्यं बालवृद्धानां शस्तं लघु मृदुत्वकृत् ।
 क्षीरोद्वबन्तु संप्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ३३ ॥
 शस्तं धीस्मृतिमेधाप्रिवलायुश्शुक्लचक्षुषाम् ।
 बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ ३४ ॥
 क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निगुल्मपित्तात्मनाम् ।
 वातपित्तविषोन्मादशोपालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३५ ॥
 स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं घृतम् ।
 सहस्रवीर्यं विधिभिद्वष्टं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३६ ॥
 मदापस्मारमूर्च्छायाञ्छिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।
 पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ३७ ॥
 गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसंभवे ।
 इक्षो रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूवकृत् ॥ ३८ ॥
 वृष्यदशीतोऽस्त्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसस्तरः ।
 विदाहविष्टंभकरो यान्विको मलसङ्करान् ॥ ३९ ॥

शैत्यप्रसादमाधुर्योद्वरस्तत्रापि पौण्ड्रकः ।
 फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयक्रन्मूलशोधनम् ॥ ४० ॥
 नातिश्रेष्ठमकरो धौतस्मृष्टमूवशकृद् गुलः ।
 प्रभूतकृमिमज्जामृच्छोदोमांसकफोऽपरः ॥ ४१ ॥
 इद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्रेष्ठमाग्निसादकृत् ।
 वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहः ॥ ४२ ॥
 मत्स्याण्डिकास्त्रण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ।
 चक्षुष्यं छेदि तृट्श्रेष्ठमविषपित्तास्रहिष्णुत् ॥ ४३ ॥
 कुष्ठमेहकृमिच्छर्दिश्वासफासातिसाराजित् ।
 व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातलं मधु ॥ ४४ ॥
 नोष्णमुष्णयुतं थोव्यमृते च्छर्दिनिरुहतः ।
 तैलं स्वयोनित्तत्र मुक्त्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ॥ ४५ ॥
 त्वरदोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत् च ।
 कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कशेनाय च ॥ ४६ ॥
 बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वरोगजित् ।
 सतिक्तोपणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ॥ ४७ ॥
 वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ।
 रुक्शोफौ च कटीगुल्मकोष्ठप्रश्रयो जयेत् ॥ ४८ ॥
 निवर्जं कफवातघ्नं नात्युष्णं किमिकुष्ठजित् ।
 तद्वन् कृत्स्नं सुप्रवातेऽपच्यदिके हितम् ॥ ४९ ॥
 कटूष्णं सार्पपं तीक्ष्णं कफशुक्लानिलापहम् ।
 लघु पित्तास्रकृत् कोष्ठकुष्ठार्शोविषजन्तुजित् ॥ ५० ॥
 आर्क्षं स्वादु हिमं केदयं गुरु पित्तानिलापहम् ।
 त्रयोतिष्मतीसमुद्भूतं व्रणकुष्ठकफापहम् ॥ ५१ ॥

- वलयं स्वरकरं सद्यो मेधाबुद्धिविबर्धनम् ।
 ॥ कृमिघ्नमिगुदीतैलं तिक्तं लघ्वस्वदोषजित् ॥ ५२ ॥
 भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तौरवारुणकरोद्भव ।
 ॥ विशेषात् कृमिकुष्ठमे तथोर्ध्वाधोविशोधने ॥ ५३ ॥
 किन्तु वातकरं पूर्वं परमशःकफापहम् ।
 ॥ नाळिकेरोद्भवं तैलं बृंहणं बलवर्धनम् ॥ ५४ ॥
 व्रण्यं विदोषशमनं मधुरं दन्तरोगजित् ।
 ॥ वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ५५ ॥
 मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।
 ॥ दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ५६ ॥
 सस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ।
 ॥ सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्यकुलधु ॥ ५७ ॥
 नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्ताक्षदृषणम् ।
 ॥ कृशस्थूलहितं सूक्ष्मं रुक्षं स्रोतोविशोधनम् ॥ ५८ ॥
 वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ।
 ॥ मृद्वीकाशर्करादीनां योगे तत्तद्गुणान्वयान् ॥ ५९ ॥
 विद्यात् बहुविधं भेदं तस्मिन्युक्त्यैव बुद्धिमान् ।
 ॥ रक्तपित्तकफोत्थेदि युक्तं वातानुलोमनम् ॥ ६० ॥
 विदाहि भृशतीक्ष्णोष्णं हृद्यं रुचिकरं सरम् ।
 ॥ धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकुत्तु स्पर्शशतञ्जम् ॥ ६१ ॥
 श्रमकुमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
 ॥ शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ ६२ ॥
 मूत्रं गोऽजविमहिषीगजाधोष्ट्रखरोद्भवम् ।
 ॥ पित्तञ्जं रुक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुसरं कटु ॥ ६३ ॥

- कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।
 ॥ गुस्मारुचिविषधित्रकुष्ठार्शासि जण्डघु ॥ ६४ ॥
 ग्रीहिद्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ।

- समीरिता द्रव्यगुणास्समासा-
 योगेन पाकेन च ते विभिन्नाः ।
 निघ्नन्ति रोगान्विविधांश्च तस्मा-
 दन्तर्वहिर्युक्तिवशान् प्रयोज्याः ॥ ६५ ॥

इति ग्रीहिद्वयकल्पो नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

औषधकल्पः ।

॥ अथात औषधकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

- मुद्राद्वर्कमसूरादि शिविधान्यं विबन्धकृत् ।
 ॥ कषायं स्वादुसंप्रादि कटुपाकं हिमं लघु ॥ १ ॥
 मेदश्लेष्माम्नापित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।
 ॥ वरोऽत्र मुद्रोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातञ्जः ॥ २ ॥
 राजमापोऽनिलकरो रुक्षो बहुशकृद्गुरुः ।
 ॥ उष्णः कुलत्थाः पाकेऽम्लाश्शुक्राश्मश्रासर्पनसान् ॥ ३ ॥

- कासाशः कफवातांश्च ग्रन्थि पित्तास्रदाः परं ।
 पर्णिन्यौ तुष्टिदे पुष्टेः प्रोक्ते दोषत्रयापहे ॥ ४ ॥
- आनाहारशश्वासासवातघ्नो रक्तपित्तकृत् ।
 वन्यः कुलस्थः क्षयजिन्मेदोदृष्टिविकारनुत् ॥ ५ ॥
- निष्ठावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
 सरो विदाही दृक्शुक्लकफशोफविपापहः ॥ ६ ॥
- माषः स्निग्धो बलश्रेष्ममलपित्तकरस्सरः ।
 गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्लवृद्धिविरेककृत् ॥ ७ ॥
- फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्त्रयोः ।
 उष्णस्त्वच्यो हिमस्पशः केदयो बल्यस्तिलो गुरुः ॥ ८ ॥
- अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्रिकफपित्तकृत् ।
 स्निग्धोमा स्वादुतिकोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ ९ ॥
- दृक्शुक्लदृक् कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुंभजम् ।
 नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोपितम् ॥ १० ॥
- * शीतं पर्पटकं रक्तपित्तमेहज्वरापहम् ।
 दूर्वा ज्वरहरा व्रण्या रक्तपित्तविनाशिनी ॥ ११ ॥
- स्पर्शासहा व्रणहरा शुक्लस्रावविनाशिनी ।
 विष्णुकान्ती ज्वरहरा व्रण्या चेतोविकारजित् ॥ १२ ॥
- उपोदका गुल्मपित्तविपत्री मेहनाशिनी ।
 चाङ्गेरी दीपनी चाम्ला पित्तला पाचनी तथा ॥ १३ ॥
- ग्रहण्यशोऽनिलश्रेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ।
 वृष्योऽग्निकृत्तिदोषघ्नस्संप्राही मुनिपण्डकः ॥ १४ ॥
- आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ।
 त्रिपादी मूलदोषघ्नी पित्तास्रवातकोपजित् ॥ १५ ॥

- शोफपाण्डुज्वरहरा तीक्ष्णोष्णा च विशोधिनी ।
 ब्राह्मी प्रज्ञावलकरी तिक्ता पित्तकफापहा ॥ १६ ॥
- सप्तलापि तथा शुद्धिकरी कुप्राश्मरीहरा ।
 मण्डूकपर्णी कफजित् पित्तघ्नी कुष्ठनाशिनी ॥ १७ ॥
- विदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
 नात्युष्णा शीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ॥ १८ ॥
- शोफोदराशसां पथ्या वर्षाभूदोषजित्सरा ।
 वाराही मेहकुष्ठघ्नी बल्या वृष्या रसायनी ॥ १९ ॥
- काक्षीरा वातजित् कोष्णा दीपन्यशोतिसारजित् ।
 शिलारिज्वरशोफघ्नः सरो रुक्शस्त्रिदोषजित् ॥ २० ॥
- शीतलातिचरा रक्तपित्तनेत्रविकारजित् ।
 जलदं ज्वरपित्तातिसारकुष्ठप्रमेहजित् ॥ २१ ॥
- शशश्रुतिज्वरहरा वातवैगुण्यनाशिनी ।
 वसुको वातपित्तघ्नी मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ २२ ॥
- परं कृच्छ्राश्मरीहन्ता तत्समानोऽश्मभेदनः ।
 कुमारी गरकासघ्नी चक्षुष्या दीपनी हिमा ॥ २३ ॥
- कुशं हिमं वातपित्तमूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ।
 हिमाः पित्तजितो दर्भकाशेशुशरशालयः ॥ २४ ॥
- सहदेवी ज्वरहरा रक्तपित्तरूपापहा ।
 रक्तपित्तहरी शीता भद्रा कृच्छ्रप्रमेहजित् ॥ २५ ॥
- कासश्वासहरं कण्ठ्यं भृङ्गं केदयं च वर्णदम् ।
 कटु तिक्तसं पित्तश्रेष्मघ्नं ज्वरजिह्वु ॥ २६ ॥
- तामलक्यतिसारघ्नी कामिलापहरा हिमा ।
 उष्णो द्रोणः कृमिहरो गुल्मशूलविनाशनः ॥ २७ ॥

तत्पुष्पन्तु विदोषत्रं हिष्माश्वासाकृतीर्जयेत् ।

कुतुंबरं तत्सदृशं सूतिकाशूलजित्परम् ॥ २८ ॥

बलात्रयं स्निग्धशीतं बृंहणं वातपित्तनुत् ।

श्वेतश्रीणे नागबला यक्ष्मरोगे च शस्यते ॥ २९ ॥

आन्त्रवातहरी चोष्णा व्रण्या च मृदुकुश्विका ।

बुध्यश्मरीगुल्महरा रमणी वातनाशिनी ॥ ३० ॥

तण्डुलीयो लघुदशीतो मृदुपित्तविषाम्रहा ।

सक्षारस्सर्वदोषघ्नो वास्तुको रोजनस्सरः ॥ ३१ ॥

लघुपत्रा तु या चिक्षी मा वास्तुकसमा मता ।

कासश्वासहरी तीक्ष्णा विषघ्नी रक्तपित्तला ॥ ३२ ॥

आनाहगुल्मशूलशोहन्त्री हरितमन्त्ररी ।

तुळस्यौ कटुतीक्ष्णोष्णे क्रिमिगुल्मकफापहे ॥ ३३ ॥

अशोविषानिलहरे कण्टापामात्रणापहे ।

राजक्षवोऽशोम्रहणीविषमञ्जरनाशनः ॥ ३४ ॥

रामाख्या तुळसी तद्वन्नात्युष्णा रक्तदोषजित् ।

कर्पूरगन्धा तुळसी परमन्त्रकफापहा ॥ ३५ ॥

पक्षुरो दीपनः स्निग्धः प्रीहाशः कफवातजित् ।

मिथ्यात्युष्णा वातकफञ्जरश्रीपदनाशिनी ॥ ३६ ॥

मूत्रदोषक्रिमिहरा झरसी वातलान्धनुत् ।

भूशिरीषं सरं पित्तकफरक्तविकारजित् ॥ ३७ ॥

गोजिह्वा कफपित्तघ्नी चक्षुष्या रक्तपित्तजित् ।

समंगा दीपनी वातपित्त रक्तातिसाराजित् ॥ ३८ ॥

कुश्लिङ्गञ्जरवातघ्नं दीपनं बृहतीद्वयम् ।

तत्फलं क्रिमिकुष्ठं रुक्षं वातकफौ जयेत् ॥ ३९ ॥

श्वासकासञ्जरहरा कण्टकारी विशेषतः ।

तद्वन्मौढीर्तिकी हृद्या दोषघ्नी म्रहणीहरा ॥ ४० ॥

अचक्षुष्याः पुनरुदशेषा बृहत्याः कीटवर्धनाः ।

ञ्ज्वरानिसारपवनपित्तघ्न्यौ दीपित्स्थिरे ॥ ४१ ॥

गोक्षुरं ञ्जरहन् पित्तवातघ्नं स्नायकच्छजित् ।

मायूरिका रक्तपित्तहरा वण्यां ञ्जरापहा ॥ ४२ ॥

अपामार्गोऽतिसारघ्नो ञ्जरहा वह्निदीपनः ।

अजगन्ध्याम्रकृद्गुल्मशूलतीसारवातजित् ॥ ४३ ॥

शरपुंसो वातकफौ मुखदन्तरुजो जयेत् ।

शुश्रिकाली वातपित्तगुल्मशूलतीसारजित् ॥ ४४ ॥

नीली केदया वातपित्तकण्डूव्रणविनाशिनी ।

चित्रकोऽग्निममः पाके शोफाशः क्रिमिकुष्ठहा ॥ ४५ ॥

दीपनस्सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।

वनसूरणकन्दस्तु विशेषादर्शसां हितः ॥ ४६ ॥

अघोरी चित्तदोषघ्नी वातभूतविषापहा ।

अविघ्ना क्रिमिशोफघ्नी वालानां जठरान्धनुत् ॥ ४७ ॥

उदळा शीतला पित्तकफजिन्मेहनाशिनी ।

क्षेमदं वातपित्तघ्नं श्वेतमर्मविकारजित् ॥ ४८ ॥

करीरा पित्तरक्तोत्थरोगघ्नी नेत्ररोगजित् ।

भूकेसरोऽशोरोगघ्नो व्रणजिघ्रमसंगहा ॥ ४९ ॥

लक्ष्मीः पित्तहरा वातश्लेष्मळा भूतिगर्भवृक् ।

इन्द्रवल्ली ञ्जरहरा वातघ्नी वृद्धिनाशिनी ॥ ५० ॥

शंखपुष्पी सरा तीक्ष्णा कफक्रिमिविषापहा ।

मालतीपल्लवं व्रणं तत्सुमं नेत्ररोगजित् ॥ ५१ ॥

कामुका कफजिद् व्रण्या टूका वातविकारजित् ।
 कारवेष्टं तिक्तकटु कृमिपित्तकफप्रणुत् ॥ ५२ ॥
 कर्कोटकं ततो न्यूनं तन्महतु ततोऽवरम् ।
 विंबा स्यात् कफपित्तघ्नी वस्त्यामयविनाशनी ॥ ५३ ॥
 जीवनी वृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृष्या रसायनी ।
 चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ ५४ ॥
 मर्कटी वातपित्तघ्नी वृष्या यक्ष्मविनाशनी ।
 पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा ॥ ५५ ॥
 फलं त्रिदोषशमनं मूलञ्चास्य विरेचनम् ।
 ज्वरातिसारशोफघ्नो दुस्पर्शः कफपित्तहा ॥ ५६ ॥
 चविका पिप्पलीमूलं वक्ष्यमाणोपणोपमम् ।
 शारिवे शोषतृष्णाघ्न्यौ पित्तघ्न्यौ रक्तशुद्धिदे ॥ ५७ ॥
 विदारी वातपित्तघ्नी कण्ठ्या वत्या च मूत्रला ।
 कर्कटी कफपित्तघ्नी कुष्ठशोफव्रणापहा ॥ ५८ ॥
 कोशातक्यो वातकफौ जयेयुश्चोर्ध्वरेकदाः ।
 सूप्यपर्णीद्वयं वातपित्तजित् क्षयनाशनम् ॥ ५९ ॥
 ऋद्धी तु कफवातघ्न्यौ फलं दृक्शुक्लनाशनम् ।
 अवरोष्णा कफहरा तीक्ष्णा वातहरा परम् ॥ ६० ॥
 प्रसारणी स्वादुपाका वातघ्नी मूत्रदोषजित् ।
 कामिलाज्वरवातास्रत्रिदोषघ्नी स्मृतामृता ॥ ६१ ॥
 गारुडी सर्वविषजित् कुष्ठघ्नी कफवातहा ।
 रुक्षोष्णाग्निशिखा क्ष्वेद्यवती स्वाद्रेचनी परम् ॥ ६२ ॥
 मात्राविदा प्रयुक्ता सा रसायन्युदरापहा ।
 शोफवातास्रदोषघ्नी चक्षुष्या पत्रकण्टका ॥ ६३ ॥

दीपनं वातपित्तघ्नं गुल्मजिघाम्लवेतसम् ।
 मूर्वा त्रिदोषशमनी विषशोफज्वरापहा ॥ ६४ ॥
 गुञ्जा जवेद्वातरक्तं कफं कुष्ठविषक्रिमात् ।
 कूश्माण्डवल्ली दोषघ्नी सन्निपातज्वरापहा ॥ ६५ ॥
 तत्फलं क्षयकासघ्नं वस्तिशुद्धिकरं गुरु ।
 वस्तिदोषहरं शीतं कालिंगोर्वारुचिद्रिडम् ॥ ६६ ॥
 कफपित्तहरं पक्कफलं कोष्णञ्च वातजित् ।
 मधुरं गुरु विष्टंभि दोषघ्नं मत्तचिद्रिडम् ॥ ६७ ॥
 तुंबी वृष्यास्यशोषघ्नी रुच्या दाहज्वरापहा ।
 कटुतुंबी तदुत्कृष्टा आसगुल्मविषापहा ॥ ६८ ॥
 कर्कारुर्वातपित्तघ्नी तत्फलं वस्तिशोधनम् ।
 तपुसी च तथा प्रोक्ता फलं वृष्यञ्च मूत्रलम् ॥ ६९ ॥
 वज्रवल्ली श्लेष्मपित्तगुदकोलहराग्नेकृत् ।
 स्फोट्याभुजंगं शोफघ्नं गुल्मशूलहरं परम् ॥ ७० ॥
 वृष्या शतावरी स्वादुवृंहणी वातपित्तजित् ।
 रक्तवातज्वरआसवस्त्यामयविनाशिनी ॥ ७१ ॥
 पाठा ज्वरातिसाराशोवातवीसर्पनाशिनी ।
 क्षेत्रज्ञभूषा ज्वरजिच्छोफघ्नी वातनाशिनी ॥ ७२ ॥
 अहिंसा वातकफजिच्छोफपामाज्वरापहा ।
 परुधी पिटकाशोफज्वरघ्नी कफपित्तजित् ॥ ७३ ॥
 तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफप्रणुत् ।
 पद्मं शीतं रक्तपित्तज्वदाहप्रमेहनुत् ॥ ७४ ॥
 पुष्पे मृणाळे कन्दे च गुरुता स्याद्यथोत्तरम् ।
 केसरं वर्णकृद् वृष्यं बीजं तृष्णावमिप्रणुत् ॥ ७५ ॥

- कपलं मधुरं शिथिलं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ॥ ७६ ॥
 • नीलोत्पलं तथा तद्वत् प्रायेण कुसुमद्रवम् ॥ ७७ ॥
 • यण्डा शोचशिरोगरक्तपित्तकफपहा ।
 • मातृकं स्वादु शीतं च विष्टमि गुरु दोषकुत् ॥ ७८ ॥
 • प्रायेण तद्वदेव स्फुराद्वान्मध्यमेकधा ।
 • अकांक्षकौ वातकर्कशमिक्तुद्रोदरापहौ ॥ ७९ ॥
 • शीतः कषायश्चक्षुष्यो नन्दावतः कफघ्नजित् ।
 • पौष्करं ज्वरशूलघ्नं कामवातकफपहम् ॥ ८० ॥
 • वैरी शीतः पित्तुरक्तघ्नघ्नो मेहजित् परम् ।
 • सुषवी वातपित्तघ्नी ज्वरशोफहरा हिमा ॥ ८१ ॥
 • भाङ्गी मरुतकफहरा कामधामज्वरप्रजुत् ।
 • पारुन्ती मेहकुक्षुघ्नी पामाघ्नविस्फेजित् ॥ ८२ ॥
 • कठिणं पित्तकफजित् पामामूर्धेजनापहम् ।
 • भोजिका मारुतहरा गुदकालरुजापहा ॥ ८३ ॥
 • अत्रिका तु त्रिदोषघ्नी मधुरा मृदुमूत्रविट् ।
 • जीवन्तकः पित्तकफकुष्ठमूर्धेरुजापहः ॥ ८४ ॥
 • किमिकासकफोद्धेदान काममर्दो ज्वरघ्नः ।
 • आवीरन्तु सरं पित्तकफजिन्मेहनाशनम् ॥ ८५ ॥
 • विषघ्नी भूतविषहा वातजिघ्रिस्तदोषजित् ।
 • रजकारिर्दृष्टिशुभं जघेदक्षोदका रुजः ॥ ८६ ॥
 • जवा प्रदरकण्डूविपित्तजित् केशवर्धनी ।
 • कार्पासी कुक्षुशोफघ्नी तट्टाजे वमिनाशनम् ॥ ८७ ॥
 • गण्डमाशान्वरहरा त्रिगुण्डा कफवातजित् ।
 • कर्णं सहचरं प्राहि सर्ववातहरं परम् ॥ ८८ ॥

- त्रिवालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
 • वृषन्तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ८९ ॥
 • गान्धारीयुगलं मूलमरिचं कफवातजित् ।
 • रुक्षोष्णं दीपनं रुच्यं रक्तपित्तकोपकम् ॥ ९० ॥
 • अमिष्यन्तान्त्रशूलघ्नं वीर्येण च सूक्ष्मरम् ।
 • प्रयुष्करीकं चक्षुष्यं शीतं रक्तप्रसादनम् ॥ ९१ ॥
 • दन्ती तीक्ष्णोष्णकटुका कफवातविनाशिनी ।
 • अश्रोत्राशमरीगुन्मजठरघ्नी चित्रोपनी ॥ ९२ ॥
 • मदनं वमनात्तैक्कफवातविकारनुत् ।
 • पञ्चांगुलस्मरौ रक्तवातगुन्मोदरापहः ॥ ९३ ॥
 • अज्यैरुषं पित्तकरं विरेकादन्वरोगजित् ।
 • रुक्षोष्णं जठरानाहगुन्मवृद्धिनुनीप्रजुत् ॥ ९४ ॥
 • अन्तुष्यं श्रेष्ठरोगघ्नं कुमित्रमनिलापहम् ।
 • जान्त्रशूलहरं वीर्यं कुबेराक्षया दलं तथा ॥ ९५ ॥
 • रजित्वा कामिलाजघ्नी पत्रं रक्तप्रसादनम् ।
 • रक्तफलो वृद्धिहरो वातरक्तविकाराजित् ॥ ९६ ॥
 • वातासशोफनाशिनी केतक्यावन्प्रीतले ।
 • मङ्गकी वातपित्तघ्नी सूत्रसंगासदोषजित् ॥ ९७ ॥
 • उद्विक्तपित्तान् जयति शीतं दोषान् स्वादु दाहिमम् ।
 • त्वक् तिक्तकटुका श्लिग्धा मानुजुल्लभ वातजित् ॥ ९८ ॥
 • बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
 • केसरं वातपित्तघ्नं वमिहिष्कारुचीजवेत् ॥ ९९ ॥
 • दोषघ्नं दीपनं रुक्षमन्तं दन्तशर्दं हिमम् ।
 • किञ्चिद्भूतं ततो रुक्षमपित्तघ्नं महाम्बकम् ॥ १०० ॥

- पेराकनादि प्रायेण नातिपित्तहरं हिमम् ।
 कलं कदम्बाम्बु हिमं वृक्षमृत्पित्तनाशनम् ॥ १०० ॥
 तन्मन्दं रक्तपित्तघ्नं दाहमृत्पित्तनाशनम् ।
 फलं मिहिकदम्बाम्बु शीतं पित्तानिलापहम् ॥ १०१ ॥
 कफपित्तहरं शीतं पथ्यं कृष्णाफलं लघु ।
 मोचाफलन्तु विष्टम्भि वृंहणं वातपित्तजित् ॥ १०२ ॥
 महामोचाफलं बन्धं गुरु दोषहरं सरम् ।
 एतद्भेदेषु चाप्युक्ता युक्त्या स्वस्वान्तरा गुणाः ॥ १०३ ॥
 गुरुत्वं कफकारित्वं चिन्त्यं पकेषु तेजसि ।
 विन्त्यं वातकफमूर्च्छादिहिष्माक्यनिमारजित् ॥ १०४ ॥
 लक्ष्मी कोष्ठरोगार्तासारवातकफपहा ।
 वातं कफश्च काष्ण्यं पाटलाहुण्डुकं जयेत् ॥ १०५ ॥
 कफपित्तमेहप्रौ कोष्ठौ नेकहितौ हिमौ ।
 लव श्वेतौ गुणोत्कृष्टशोणितोऽस्तुगुणोऽस्य च ॥ १०६ ॥
 कुमिल्वरहरो निवः कुट्टवानकफपहः ।
 काष्ठशार्कं तिक्तकटु कफवातहरं लघु ॥ १०७ ॥
 दीपनं पाचनं स्तन्यं रुच्यं शोणारप्रसुम् ।
 गृध्रानो वातपित्तघ्नः शोणगुल्मज्वरापहः ॥ १०८ ॥
 तस्य पट्टवमप्येवं कुमिलेप्रविहारजित् ।
 पलाशो वातजिद् गुल्मशूलघ्नः कृमिनाशनः ॥ १०९ ॥
 अर्जुनः किशुकश्चोमावौदयो वातनाशनौ ।
 आरग्ववम्भरादिश्चक्रकुष्ठक्रिमिकफपहः ॥ ११० ॥
 कलशाम्बः शीतघ्नो वातजिद् गुल्मशोकहा ।
 कृष्णान्तो वातजिद् गुल्मशूलशोकविनाशनः ॥ १११ ॥

- पित्तघ्नं तत्कलं रुच्यं पकं सम्राट् वातजित् ।
 लट्ठीतवल्कं मेहघ्नं पथ्यं शोणानिलापहम् ॥ ११२ ॥
 कर्णवृक्षमन्तु सरं दीपनं कफवातजित् ।
 जंबूद्वयं हिमं रक्तपित्तानासारमेहजित् ॥ ११३ ॥
 न्यमोषोऽपुवराध्वप्रक्षालो पट्टवाम्बवः ।
 कषायाः शीतलाः पथ्या रक्तपित्तानिमारिणाम् ॥ ११४ ॥
 एवं कपीतनस्यापि स्तन्यं तैः पथ्यवल्कलम् ।
 अरलुद्रितयं चोष्णं वातशोकविनाशनम् ॥ ११५ ॥
 मोदकः प्रदरं रक्तवातं शोफश्च नाशयेत् ।
 तण्णदिशरीषो विषहा कषायः कफवातहा ॥ ११६ ॥
 बन्धोऽस्मानुगुणशार्दिङ्गो व्रणकुम्भिप्रसुम् ।
 वातपित्तान्मृदुलं वट्टासि कफपित्तहन् ॥ ११७ ॥
 गुर्वोष्णं वातजित् पकं स्वादुमलं कफशूलहन् ।
 सहकाररसो हृद्यो रुच्यश्च कफवातजित् ॥ ११८ ॥
 लट्ठीजं वातजित् प्राहि ज्वरतृट्कुक्षिरोगनुत् ।
 आम्नातकं वातपित्तहरं किञ्चित् कफघ्नम् ॥ ११९ ॥
 कपित्थमामं कण्ठघ्नं दोषघ्नं दोषघाति तु ।
 पकं हिष्माक्यमधुजित्सर्वं प्राहि विषापहम् ॥ १२० ॥
 वातघ्नं वट्टजं प्राहि दन्तानां स्थापनं परम् ।
 पतसम्ब फलं वालं कफकृद्वातपित्तजित् ॥ १२१ ॥
 अग्निमान्द्यकरं पकं दाहवृष्णानिवारणम् ।
 अशौवेवर्धनं वीजं स्वादु वट्टमलं गुरु ॥ १२२ ॥
 फलानामवरं स्वादु तिक्तुचं सर्वदोषहन् ।
 कण्ठोऽसतः कफमरुत्कुष्ठलोफविनाशनः ॥ १२३ ॥

- कारस्करो जयेत् कुष्ठं शोफं वातं सरक्तकम् ।
 ॥ १२४ ॥
 म्वदिरो दन्तरोगेषु मेहे कुष्ठे च शस्यते
 तालस्य मञ्जरी वातकफशोफविनाशिनी ।
 ॥ १२५ ॥
 मसूरिकादौ तद्गालफलतोषं हितं हिमम् ।
 कैरमूलं वातकफौ जयेत् प्रदग्दन्तुमम् ।
 नाळिकेरं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् ॥ १२६ ॥
 शुष्कं तत् कृमिशूलघ्नं दन्तरोगविनाशनम् ।
 भेदी सम्मोहकृत् पूगः तपुष्पं रक्तशोफजित् ॥ १२७ ॥
 स्नुही योगविशेषेण विरेकाल्मवहोपजित् ।
 लतास्नुही ततो न्यूना ज्वर्णक्षीयतिरुक्षणी ॥ १२८ ॥
 सप्रच्छदो वातकफौ जयेत् कुष्ठज्वरादिकान् ।
 कम्पिल्योऽपि तथा भेदी दुष्टघ्नविशोधनः ॥ १२९ ॥
 रक्ताशंस्यतिसारे च ज्वरादौ कुटचो हितः ।
 मृक्ता ध्यामकमप्यम्रदोषं वातकफौ हनः ॥ १३० ॥
 उशीरं शीतलं तिक्तं विशेषात् पाचनं लघु ।
 ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तक्षतापहम् ॥ १३१ ॥
 बालकं चाप्येवमुक्तं विविच्य कफहारि च ।
 मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ॥ १३२ ॥
 गुरु स्वादु हिमं वृष्यं वक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् ।
 अत्यन्तशीतला मांसी कफघ्नी विषदा जित ॥ १३३ ॥
 तकरं दृष्टिदोषघ्नं शीतं भूतविषापहम् ।
 चौरकः शीतलो रुच्यस्त्रिदोषघ्नोऽम्रदोषजित् ॥ १३४ ॥
 अश्वगन्धा हिमा स्वादुवृष्या तिक्तस्मान्विता ।
 ॥ १३५ ॥ विदोषशमनी तस्या क्षयकासज्वरापहा

- रास्त्रोष्णा सकपाया च ज्वरवातकफापहा ।
 वचा बुद्धिप्रदा कण्ठ्या परं दीपनपाचनी ॥ १३६ ॥
 अन्त्रशूलप्रशमनी कफकुष्ठान्तिसारजित् ।
 विषादघ्नं पित्तकफज्वरातीसारनाशनम् ॥ १३७ ॥
 कटुका कफपित्तघ्नी रेचनी ज्वरनाशिनी ।
 पीतरोहणिका शीता तीक्ष्णा नेत्रविकारजित् ॥ १३८ ॥
 नागरं दीपनं वृष्यं प्राहि हृद्यं विवन्धनुत् ।
 रुच्यं जयेद्वातकफौ तद्वन्न प्राहि चार्द्रकम् ॥ १३९ ॥
 कुष्ठं त्रिदोषज्वरहृत् गरुडं केशधनम् ।
 त्रिवृत् कपायमधुरा कटुपाका विशोधनी ॥ १४० ॥
 कफपित्तप्रशमनी वातला गुल्मशोफनुत् ।
 अम्रप्राक्षातितीक्ष्णं म्यान्मेदःकासकफान् जयेत् ॥ १४१ ॥
 कुण्डली वातपित्तघ्नी कुष्ठमेहघ्नप्रणुत् ।
 लोहिनी वातजित् कुष्ठशोफघ्नप्रसादनी ॥ १४२ ॥
 हारिद्रापिप्पली वातकफघ्नी दन्तरोगजित् ।
 लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसस्तरः ॥ १४३ ॥
 हृद्यः केश्यो गुरुवृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ।
 किलासकुष्ठगुल्माशोभिहृकिभिकतानिलान् ॥ १४४ ॥
 सहिष्मारपीनसश्वासकासान् हन्त्यप्यपित्तकृत् ।
 पलाण्डुसद्गुणन्यूना न च पित्ताम्रकोपकृत् ॥ १४५ ॥
 कफवाताशेसां पथ्यः स्वेदोऽभ्यवहतां तथा ।
 कटुतिक्ते निशे कुष्ठमेहपित्तकफपहे ॥ १४६ ॥
 प्रलेपाज्यतः कण्डूं शोफं दुष्टघ्नं विषम् ।
 कण्डूशो मदकुद्वातकफोत्थानेकरोगजित् ॥ १४७ ॥

- धूमपत्रं भेदि वातकफकुम्भास्यरोगजित् ।
 सुगन्धं द्यामपवन्तु दीपनं वातनाशनम् ॥ १४८ ॥
- देवदारु कटु स्निग्धं वातश्रेष्ठमहरं लघु ।
 गरकासशिरःकर्णदन्तरोगान् विनाशयेत् ॥ १४९ ॥
- सरलं लघु तीक्ष्णोष्णं कफवातविनाशनम् ।
 कटु तीक्ष्णोष्णमगुरु स्निग्धं वातकफापहम् ॥ १५० ॥
- कृष्णागरु त्रिदोषघ्नं कुष्ठश्वासक्षयापहम् ।
 चन्दनं शीतलं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १५१ ॥
- विषान्तर्दाहर्वासर्पश्रमनुच्चक्षुषो हितम् ।
 रक्तचन्दनमप्येवं विशेषाद्रक्तशुद्धिकृत् ॥ १५२ ॥
- भक्षिष्ठा तिक्तमथुरा शीता रक्तप्रसादिनी ।
 पक्ष्मंगो रक्तदोषघ्नो मुखरोगघ्नप्रणुत् ॥ १५३ ॥
- पूतिगन्ध्या वातकफज्वरप्रहृशितोतिनुत् ।
 कैराती कफजित् श्वासक्षतकासज्वरान् जयेत् ॥ १५४ ॥
- स्वौण्ण्यं रक्तपित्तघ्नं रोचनं कफवातजित् ।
 लवंगं शोषहिष्काघ्नं सुगन्धं कफवातजित् ॥ १५५ ॥
- अरिमेदो वातमेदःकफजाड्यामयापहः ।
 बर्कवत्यसदा कण्डूपापाकुष्ठादिनाशिनी ॥ १५६ ॥
- मधूकपुष्पं पित्तघ्नं तृष्णाज्वरहरं परम् ।
 मर्कपुष्पं सुगन्धाढ्यं वातपित्तकफान् जयेत् ॥ १५७ ॥
- कारिपुष्पं शीतरुक्षं कफमेहशिरोगतिनुत् ।
 कफप्रमल्लदोषघ्नं कुट्टुकुमं व्रणरोपणम् ॥ १५८ ॥
- सूर्यावर्तहरं श्रेष्ठं गन्धानां वातनाशनम् ।
 फलिनी नागपुन्नागजंबूदलसुमानि च ॥ १५९ ॥

- एतानि पञ्च पुष्पाणि त्रिदोषशमनानि हि ।
 द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या मृष्टमूत्रविट् ॥ १६० ॥
- गुर्वी शीता हन्ति वातरक्तपित्तमदात्मवान् ।
 तद्वदेव च त्वज्ज्वरं क्षतक्षयहितं परम् ॥ १६१ ॥
- पथ्या मरा सर्वरोगान् जयेद्वातकफोत्तरान् ।
 तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ॥ १६२ ॥
- आक्षं केदयं तद्वगुणञ्च त्रिफला तैस्त्रिदोषजित् ।
 जातीफलं तैमरं च मदकार्यनिसारजित् ॥ १६३ ॥
- माश्याफलमर्तासारमुक्थयगुणव्रणापहम् ।
 एलं हिध्मामवातघ्नं दीपनं मूत्रकुचलजित् ॥ १६४ ॥
- विज्जंगं कटु मेदोघ्नं कृमिश्रेष्ठप्रसेकजित् ।
 अशीतिसारशूलघ्नं कटुरिन्द्रियघ्नं प्रमिक्तम् ॥ १६५ ॥
- तेजोवती वातकफगलजिह्वासयापहा ।
 वाकुची कृमिकुष्ठघ्नी तिक्ता कफविनाशिनी ॥ १६६ ॥
- धान्याकं स्वादुपाकञ्च शूलार्जिषेधिवन्धनुत् ।
 कटु ज्वरहरं रुच्यं तृष्णाघ्नं कफपित्तजित् ॥ १६७ ॥
- क्षतवीजन्त्वतीसारप्रहर्णीमलदोषजित् ।
 काफोच्छीयुगलं वातनाशनं स्वादु वृद्धणम् ॥ १६८ ॥
- पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं दीपनपाचनम् ।
 रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ १६९ ॥
- स्वादुपाकयार्द्रमरिचं नान्तितीक्ष्णं गुरु स्मृतम् ।
 शूलोपणन्तुपणवत् कृमिशत्रुर्विज्जंगवत् ॥ १७० ॥
- सर्पपं कटु तीक्ष्णोष्णं कफमारुतकुष्ठजित् ।
 तीक्ष्णोष्णं कटुपाकञ्च रुच्यं मेधाप्रिवर्धनम् ॥ १७१ ॥

- जीरकाणां चतुष्कञ्च गन्धाढ्यां कफवातजित् ।
 काळानुसारी वातघ्नी पिटकाशोतिसारजित् ॥ १७२ ॥
 श्लेष्मळा स्वादुशीताद्रां गुर्वी क्षिप्त्वा च पिप्पली ।
 सा शुष्का विपरीतातः क्षिप्त्वा वृष्या रसे कटुः ॥ १७३ ॥
 शूलघ्नो दीप्यको रूक्षस्सतिक्तकटुको लघुः ।
 उष्णः कफानिलहरो दीपनः कृमिनाशनः ॥ १७४ ॥
 अजाजिका सुगन्धा च गुणैः पूर्ववदुच्यते ।
 कशजं स्नेहं वातपित्तकण्डूहरं हिमम् ॥ १७५ ॥
 शताह्वा कटुतिक्ता च क्षिग्धोष्णा कफवातजित् ।
 कतकस्य फलं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १७६ ॥
 स्वावहदाहृत्तुणः प्रं हितं कृच्छ्रप्रमेहयोः ।
 भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलम् ॥ १७७ ॥
 तदस्थ्यप्रिसमं मेध्यं कफवातहरं परम् ।
 कोलमज्जा तु मधुरस्तृणं विश्वासकासजित् ॥ १७८ ॥
 वार्तामज्जापि तद्वत्स्यात् स्नेहो दोषनाशनः ।
 शीतळा कटुका रूक्षा कफघ्नी गजपिप्पली ॥ १७९ ॥
 तकोलं श्वासकृच्छ्राशोविपदोपत्रयापहम् ।
 मसूरी कटुतीक्ष्णोष्णा कफवातविनाशिनी ॥ १८० ॥
 दृष्ट्या गन्धोत्तमा कासश्वासवैगुण्यनाशिनी ।
 त्वच्यो मृगमदस्नेहो वृष्यो वातकफापहः ॥ १८१ ॥
 कृष्णं मदकरं सर्ववातगुन्मप्रमेहजित् ।
 हिंशु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १८२ ॥
 सिक्थकं वातमलप्रिं व्रणभेदांश्च नाशयेत् ।
 श्रीवेष्टं कफपित्तघ्नं व्रणं भूतज्वरापहम् ॥ १८३ ॥

- निर्यासः श्वासकासघ्नो ग्राही वातातिसारजित् ।
 गुल्गुलुस्तिक्तकटुकस्सकपायो रसायनः ॥ १८४ ॥
 क्लेदमेदोनिलश्लेष्मगण्डकुप्रापचिकिर्मान् ।
 पिटकाग्रन्थिशोफांश्च हन्त्युष्णः शंसनो लघुः ॥ १८५ ॥
 पञ्चमस्तु क्षतश्वासकासवातविकारहा ।
 पारङ्गं वातकफजिह्वातवैगुण्यकासजित् ॥ १८६ ॥
 ग्रन्थिग्रन्थिप्रशमना शिरोरोगत्रिदोषजित् ।
 देवधूपो वातरक्तशोफव्रणविनाशनः ॥ १८७ ॥
 कुन्दुरुष्कं वातकफशोफमूर्धरुजापहम् ।
 लाक्षा सद्यःक्षतहरा केयया ज्वरगरप्रणुत् ॥ १८८ ॥
 नायको वातकफहा शोफगुल्मज्वरान् जयेत् ।
 विष्यान्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं मृष्टमलं विदुः ॥ १८९ ॥
 वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।
 सैन्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं द्वयं त्रिदोषजित् ॥ १९० ॥
 लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यप्रिदीपनम् ।
 सौवर्चलं विवन्धघ्नं विजं वातानुलोमनम् ॥ १९१ ॥
 सामुद्रं श्लेष्मलं तीक्ष्णमौद्भिदं क्लेदनं कटु ।
 सौवर्चलोपमं कृष्णं स्थान्महालवणं तथा ॥ १९२ ॥
 वातास्रकृल्लशोफघ्नं द्वित्र्यादौ सैन्धवादिकम् ।
 अन्नभेदी दीपनस्स्यान्मलशुद्धिकरः परम् ॥ १९३ ॥
 क्षारयुग्मं वातकफगुल्माशोजठरापहम् ।
 हेमक्षारो नेत्ररोगकफशोफविनाशनः ॥ १९४ ॥
 स्फटिकाख्यो नेत्ररोगे वक्त्रगुह्यव्रणे हितः ।
 शंखक्षारो गुह्यपामाक्षतदग्धव्रणापहः ॥ १९५ ॥

रसकर्पूरमाखिलदुष्टत्रणहरं परम् ।
 सौवीरं भेदि शोफघ्नं दुष्टत्रणविशोधनम् ॥ १९६ ॥
 शुक्तिक्षारः स्पर्शशीतो रक्तवाताग्निदाहजित् ।
 महाक्षारो दुष्टशोफत्रणजिह्वरनाशनः ॥ १९७ ॥
 पीतस्तथा न्यूनगुणस्तथाप्यल्पगुणोऽरुणः ।
 प्रायस्सर्वश्च तीक्ष्णोष्णः क्षारः कृमिहरो लघुः ॥ १९८ ॥
 पित्तास्रदूषणः पाकी छेद्यह्यो विदारणः ।
 अपथ्यस्मोऽतियुक्तस्स्याच्छुक्लैः स्नेहचक्षुषाम् ॥ १९९ ॥
 सम्बादुतिकृतं छर्दिघ्नं रुक्षं कर्पूरमुच्यते ।

सम्बादुतिकृतं कफपित्तवृणा-
 मदभ्रमच्छर्धितिसारमेहान् ।
 द्रुमोगमूर्छाविषाग्निसादान्
 कर्पूरमार्मं शमयेन् क्षणेन

धूपराजाः कफशिरोरोगपीनसनाशनाः ।
 शैखोद्धिमले शीते कषाये चातिलेखने ॥ २०१ ॥
 शुक्तिका च नकं भेदः कफशोफविनाशने ।
 विटुमद्रवमास्थोत्थरोगशोफहरं हिमम् ॥ २०२ ॥
 तुल्यश्च शिखितुल्यश्च नेत्ररोगत्रणापहम् ।
 विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः ॥ २०३ ॥
 ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यन् ।
 हेमरूप्याद्यंशयुतं शिलाजतु तदुच्यते ॥ २०४ ॥
 सर्वरोगप्रशमनं विधियुक्तं त्रिदोषजित् ।
 अत्र गोमूत्रगन्धाह्वं गुल्गुल्वामं वरं मृदु ॥ २०५ ॥

कन्नारं शिरसः शूलं शोफं वातकफौ जयेत् ।
 कफघ्नी त्रणवातघ्नी मनोह्रा लेखनी सरा ॥ २०६ ॥
 स्निग्धं कषायमधुरमलं त्रणविषप्रणुत् ।
 गन्धकं त्वग्विकारेषु प्रशस्तं स्याद् त्रणेषु च ॥ २०७ ॥
 हरवीर्यं महावीर्यं ज्वरकुष्ठत्रणादिकान् ।
 योगप्रयोगभेदेन सर्वरोगान् विनाशयेत् ॥ २०८ ॥
 हिंगुलं तु त्रणे गुल्मे सन्निपातज्वरे हितम् ।
 कषायमधुरे शीते लेखने माक्षिकाखने ॥ २०९ ॥
 रक्तपित्तविषच्छर्दिहिकात्रे हृक्प्रसादने ।
 सहस्रवेधवर्तीसारं रक्तजं पयनं जयेत् ॥ २१० ॥
 कृष्णाभ्रन्तु विशुद्धं स्यात् शीतं सर्वप्रमेहजित् ।
 कान्तद्वयं गुल्मशूलजठराध्माननाशनम् ॥ २११ ॥
 किट्टं पित्ते कामिलायां कुष्ठेऽर्शसि च शस्यते ।
 चक्षुष्यं कृष्णलोहन्तु शीतं तिक्तकषायकम् ॥ २१२ ॥
 लेखनं वातलं शोफकिमपित्तकफप्रणुत् ।
 कृष्णसीसं प्रमेहघ्नं मेहोनिहहरं परम् ॥ २१३ ॥
 विशदं पाण्डुरोगघ्नं चक्षुष्यं त्रणनाशनम् ।
 नाकं जयेत् गुल्मशोफौ त्रपुसीसे च तद्गुणे ॥ २१४ ॥
 कंसं रुक्षं लेखनश्च तिक्तं पित्तकफापहम् ।
 कटुपाकरसं ताम्रं शीतलं कफघातजित् ॥ २१५ ॥
 वातपित्तहरं रुष्यं स्वादुपाकश्च लेखनम् ।
 सुवर्णं वृंहणं स्निग्धं मधुरं रसापाकयोः ॥ २१६ ॥
 विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम् ।
 स्फाटिकन्तु रसं शीतं चक्षुष्यं स्वादु लेखनम् ॥ २१७ ॥

पद्मरागाहयं मुक्तां विदुमश्च हरिन्मणिम् ।
 पुप्यरागं तथा वक्त्रमिन्द्रनीलाभिधं पुनः ॥ २१८ ॥
 गोमेदकाख्यं वैदूर्यं नव रत्नानि निर्दिशेत् ।
 स्वादूनि सकपायाणि चक्षुष्याणि सराणि च ॥ २१९ ॥
 विलेखनानि शीतानि पापालक्ष्मीहराणि च ।
 विष्णुकान्ती च वाराही देवी भुंगी शशश्रुतिः ॥ २२० ॥
 दूर्वेन्द्रवल्ली लक्ष्मीश्च भद्रा स्पर्शासहेत्यमूः ।
 दशपुष्पाभिधानास्स्युः पापालक्ष्मीहराः शुभाः ॥ २२१ ॥
 बालग्रहहरा व्रण्यास्त्रिदोषोत्थञ्जरापहाः ।
 विल्वकाष्पपर्यतकारिपाटलाहुण्डुकैर्महत् ॥ २२२ ॥
 जयेत् कषायतिक्रोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ।
 हृस्वं बृहत्संशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥ २२३ ॥
 स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।
 एताभ्यां दशमूलं स्यादोषत्रयविनाशनम् ॥ २२४ ॥
 बलापुनर्नवैरण्डमूप्यपर्णाद्वयेन च ।
 मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ॥ २२५ ॥
 अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्मकैः स्मृतम् ।
 जीविनाख्यन्तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ २२६ ॥
 तृणाख्यं पित्तजिह्वर्भकाशुशरशालिभिः ।
 एतानि पञ्चमूलानि पञ्च भन्ति त्रिदोषजान् ॥ २२७ ॥
 द्विष्माकासञ्जरश्वासश्चयादीन् बृंहणानि च ।
 तीक्ष्णपत्रघटाम्लाम्लवेतसाम्लद्रुमाग्रकैः ॥ २२८ ॥
 पञ्चाम्लमुदितं वातशोफोदरविनाशनम् ।
 गरिचं नागरं कृष्णा स्मृतं त्रिकटु तज्जयेत् ॥ २२९ ॥

सौल्याग्निमदनश्वासकासश्लेष्मदोषानसान् ।
 चविकापिप्पलीमूलपिप्पलीचित्रकौषधैः ॥ २३० ॥
 पञ्चकोलं दीपिकरं पीनसोदरगुल्मजित् ।
 सैन्धवं षट्पलं तद्वद्वातश्लेष्मञ्जरापहम् ॥ २३१ ॥
 त्वक्पत्रैलं त्रिजातं स्यात् चतुर्जातं सकेशरम् ।
 पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं दीपनरोचनम् ॥ २३२ ॥
 शशाङ्करेखा धान्याकं विरुद्धं कौटचं फलम् ।
 एला ज्योतिष्मती षट्कं तण्डुलानां त्रिदोषहृत् ॥ २३३ ॥
 एवं बहूपयोगानामौषधानां गुणैस्सह ।
 दिङ्मात्रमत्र गदितं तत्र तत्र च वक्ष्यते ॥ २३४ ॥
 एकैकशश्च रोगघ्नाः केचिदन्ये तु यौगिकाः ।
 अगदास्तत्प्रपञ्चोऽत्र ग्रन्थभोक्त्या न लिख्यते ॥ २३५ ॥
 भस्मादिपरिणामेन कुर्युरभ्रादयो गुणान् ।
 द्रव्यैर्गुणैः क्रियाभिश्च वक्ष्य काष्ठाणि क्षीमता ॥ २३६ ॥
 प्रविभज्य यथादोषं प्रयोज्यं रोगशान्तये ।
 रसाः स्वादुम्ललवणतिक्रोपणकषायकाः ॥ २३७ ॥
 तत्राद्या मारुतं भन्ति त्रयस्त्रिंशद्वयः कफम् ।
 कषायतिक्रमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥ २३८ ॥
 शीतं भवति पित्तघ्नमुष्णं वातकफापहम् ।
 व्याधामाद्याः क्रियाश्च स्युर्दोषघ्नयो युक्तिसेविताः ॥ २३९ ॥
 किन्तुद्रादौ कल्प्यन्ते विषाद्याः प्राणरक्षकाः ।
 अतोऽत्र युक्तियुक्तस्य सर्वमप्यौषधं भवेत् ॥ २४० ॥
 शास्त्रप्रसिद्धिगुरुवाक्यबहुप्रयोगैः
 सिद्धान्त्यनेकगुणवन्ति सहौषधानि ।

एकैकशोऽत्र बहुभिसिञ्जितानि वापि
सात्स्व्यादि साधु परिशुष्य भिषक् प्रयुज्यमानः

॥ २४१ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः
तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः ।

आहारकल्पः ।

॥ अथात आहारकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रश्वेतदुग्धाम् ।
निद्राकासज्वरमासज्वरमाधुन्यदिरित्तमम् ॥ १ ॥
विण्मूत्राधोमरुद्गोधे गुल्मोदावर्तककृन्नाः ।
वातमूत्रश्वेतसंगप्रमुखा विविधा रुजः ॥ २ ॥
निद्रारोधे मूर्धनेत्रगौरवालस्यज्वरिकाः ।
शुक्ले धृते तत्स्रवणं गुल्मरुक् श्वेतधुस्वरः ॥ ३ ॥
धृतेष्वन्वेषु हृद्रोगमन्वासांभारविभ्रमाः ।
शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यबभ्रुः प्रायशो गदाः ॥ ४ ॥
प्रायेण वातकोपः स्यान् बहुधा वेगधारिणः ।
तस्यानुलोमनं कुवां दतोऽन्तर्वहिरौषधम् ॥ ५ ॥
विद्रोधे मलविस्त्रंसं मुखनिद्राञ्च तत्क्षये ।
स्नांसेवां शुहरोधे तु गुल्मारुच्यादिके पुनः ॥ ६ ॥

मेवेत् वक्ष्यमाणं च यथायोग्यं चिकित्सितम् ।
धारयेत् सदा वेगान् द्विर्धौ पेयं चेद् च ॥ ७ ॥
लोभेर्ध्याद्वेपमासपेरागादीनां त्रितेन्द्रियः ।
धीर्ध्यान्मादिविज्ञानं मनोदोषोऽप्यं परम् ॥ ८ ॥
अदन्तवन्नानि वक्ष्यन्ते प्रसिद्धानीह कानिचिन् ।
मण्डपेयविलेपीन्तामोदन्तश्च च ल्यावन्म ॥ ९ ॥
यथापूर्वं नवस्तत्र रुग्णो वातानुलोमनः ।
तुह्यन्तानिदोषशेफः पाचनीं शान्तान्मवहन् ॥ १० ॥
स्रोतोमार्गवृद्धस्तेदी सन्पुष्पयति चानलम् ।
क्षुत्तृणग्लानिदौर्बल्यकुशिरोगावरापहा ॥ ११ ॥
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ।
विलेपी प्राहिणी हृद्या तुण्डाग्नी दीपनी हिता ॥ १२ ॥
त्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलसंहरपावितान् ।
ओदनस्तु लघुः पथ्यः पकादीन्मासकासयोः ॥ १३ ॥
कफरोगेषु चान्यरत्नान् देहदाक्यं वल्लभम् ।
आग्नेयौषधसिद्धश्च सुलपुर्नृष्टतन्मूलः ॥ १४ ॥
सुगुरुश्च भवेत् क्षीरमांसादिकाभस्तापितः ।
इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैर्भक्ष्यमादिशेत् ॥ १५ ॥
लाजास्तृण्यन्तसिमारमेहमेदः कफनिग्रहः ।
कासपित्तप्रशमना दीपना लघवो हिमाः ॥ १६ ॥
पृथुका गुरवो वन्वाः कफविष्टंभकारिणः ।
घाना विष्टंभिनी रुक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ १७ ॥
सक्तवो लघवः क्षुत्तृणमनन्तमवग्रणान् ।
प्रन्ति सन्तर्पणाः पानान् सद्य एव वज्रप्रदाः ॥ १८ ॥

न केवलान् निशायां च सक्तुनद्यान् वा वहन् ।
 गुरवो बृंहणा वृष्या मोदकास्त्युस्तुजराः ॥ १९ ॥
 बृंहणः प्रीणतो वृष्यश्चक्षुष्यो प्रणहा रसः ।
 मौद्गस्तु पथ्यसंसृद्धवर्णकर्णाक्षिरोनिणाम् । ॥ २० ॥
 वातानुलोमी कौलस्थो गुल्मवृत्तिवृत्तिजित् ।
 प्रभूताभ्यन्तरमलो मापसूपः परं स्मृतः ॥ २१ ॥
 पिण्याको रलपनो रुक्षो विष्टंभी दृष्टिदृषणः ।
 सूपापूपादिकानेवं द्रव्यं स्मृत्वा दिशेद् गुणान् ॥ २२ ॥
 न सर्वाण्यन्नरूपाणि कथ्यन्ते ग्रन्थगौरवान् ।
 कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकन्दङ्गारविपाचितान् ॥ २३ ॥
 एकयोर्नान् लघून् विद्याद्वृष्यानुत्तरोत्तरम् ।
 हरिण्याद्या मृगाः प्रोक्ता ये भक्ष्यं मृगयन्ति हि ॥ २४ ॥
 बालादयो विष्किराः स्युः पदभ्यां विक्षिप्य भक्षणात् ।
 प्रतुदाः स्युः कपोताद्याश्चञ्चवा सन्तुद्य भक्षणात् ॥ २५ ॥
 विलेशयाः स्युर्गोधाद्या भूवृक्षविवराश्रयात् ।
 गवायाः प्रसहाः प्रोक्ताः प्रसह्याशनशीलतः ॥ २६ ॥
 महामृगा वराहाद्या बलगर्वादितः स्मृताः ।
 सारसाद्या जलचराः स्युर्जलोपविवर्तनात् ॥ २७ ॥
 रोहितप्रमुखा मत्स्यसंज्ञाः स्युर्ये जलोद्भवाः ।
 एवमष्टविधं मांसमेवमाहुस्तस्मात्ततः ॥ २८ ॥
 आद्यान्या जाङ्गलानूपा मध्वौ साधारणौ स्मृतौ ।
 तत्र बद्धमलाः शोता लघवो जाङ्गला हिताः ॥ २९ ॥
 पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।
 दीपनः कटुकः पाके ग्राही रुक्षो हिमः शशः ॥ ३० ॥

नातिपथ्यदिशस्वी पथ्यदधोन्नस्वरवयोदशाम् ।
 तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यो ग्राम्यस्तु ग्लेभलो गुरुः ॥ ३१ ॥
 नाऽतिशीतगुरुस्त्रिगुणं मांसमाजसरोपलम् ।
 उष्णो गरीयान्महिषः स्युर्गवाकर्णवृहत्त्वकृत् ॥ ३२ ॥
 तद्वद्वराहश्चमहा कचिपित्तकफघ्नः ।
 मत्स्याः परं कफकगश्चिच्छिमीमक्षिरोपकृत् ॥ ३३ ॥
 मांसं सद्योहनं शुद्धं वयस्य च भोज्यवर्जम् ।
 स्वयं मृतं कृशं पृति व्याधिवारिविषैर्हतम् ॥ ३४ ॥
 ओदनो विषवान् सान्द्रो भवेत् पर्युषितोपमः ।
 मयूरकण्ठतुल्योष्मा गन्धवर्णादिवर्जितः ॥ ३५ ॥
 व्यञ्जनान्वाद्यु शुष्यन्ति ज्यावर्णोधानि तत्र च ।
 हीनातिरिक्ता धिक्कुता छाया दृश्येत नैव वा ॥ ३६ ॥
 पाकः फलानामामातां पक्वानां परिकोधनम् ।
 मृदूनां कटिनातां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥ ३७ ॥
 आर्द्रेषु तत्तद्द्रव्येषु रेखाः स्युर्मिन्नवर्णकाः ।
 अमेव्यता मक्षिकादेर्मोहवैराग्यदायिता ॥ ३८ ॥
 गन्धवर्णाद्यन्यथात्वं प्रायस्सविपलक्षणम् ।
 इत्यन्नं सर्वापि ज्ञात्वा सज्जं दद्यात् विचक्षणः ॥ ३९ ॥
 स्पृष्टे तु कण्ठदाहोपाज्वरार्तिस्फोटमुपयः ।
 नखरोमच्युतिदशोफसेकाद्या विपनाशनाः ॥ ४० ॥
 शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ।
 समोमवल्कतालीसपवकुष्ठामृतानतैः ॥ ४१ ॥
 भुक्ते तु स्वेदरोमाश्चगूर्लाध्मानध्रमादयः
 आमाशयस्थे तु वमिश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥ ४२ ॥

पकाशये नैकवर्णं भूतार्तासारसंभवः ।
 तयोर्बान्तविरिक्तस्य हृदि कटुर्भृगुदम् ॥ ४३ ॥
 सिन्दुवारकनिष्पाववाष्पिकाशतपर्विकाः ।
 तण्डुलीयकमूलानि कुङ्कुमाण्डमयगुञ्जम् ॥ ४४ ॥
 नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विपशान्तये ।
 विपर्षिताय दद्याच्च सूक्ष्मं ताक्षरजस्ततः ॥ ४५ ॥
 सक्षौद्रं हृदिशुद्ध्यर्थं क्षाणं स्वर्णरजस्ततः ।
 न सज्जेद्वेदमपस्यांगे पद्मपत्रेषु वा विपम् ॥ ४६ ॥
 क्रियां विषोक्तं कुर्याच्च गेऽप्येव विधिः स्मृतः ।
 विरुद्धमपि चाहारं विशाद्वरविषोपमम् ॥ ४७ ॥
 विरुद्धमम्लं पयसा मापायैल्लैकुपं फलम् ।
 फलं कदल्यास्तत्रेण दध्ना तालफलैश्च वा ॥ ४८ ॥
 मधुसर्पिर्वसतैलपानीयानि द्विशस्त्रिणः ।
 एकत्र वा समांशानि विरुद्धान्तं परस्परम् ॥ ४९ ॥
 भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवायुनुपानतः ।
 वराहवसया भृष्टा बलाका हन्यसूनु क्षणान् ॥ ५० ॥
 इत्यादिका बहुविधा विरुद्धास्सन्त्यनिष्टदाः ।
 यत्किञ्चिदोपमुच्छेदय न हरेत्तत्परमागतः ॥ ५१ ॥
 विरुद्धं शुद्धिरेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ।
 व्यायामस्त्रिग्विधाप्राप्तिवयस्वबलशालिनाम् ॥ ५२ ॥
 विरोध्यपि न पीडायै सात्त्विकमल्पञ्च भोजनम् ।
 पादेनापथ्यमभ्यस्तं लज्जेमेवेत्त वा हितम् ॥ ५३ ॥
 असात्त्व्यजा हि रोगास्सुसहसा त्यागशीलान् ।
 क्रमेणोपचिता दोषाः क्रमेणापचिता गुणाः ॥ ५४ ॥

प्राप्नुवन्त्यपुनर्भावमप्रकल्प्या भवन्ति च ।
 आहारशयनत्रयचर्चैर्युक्त्या निषेचितैः ॥ ५५ ॥
 शरीरं धार्यते निलमगारमिव धारणैः ।
 शुद्धे मूत्रमलाधारे जुहोद्गारे शुद्धिद्वये ॥ ५६ ॥
 स्वच्छे हृदि लघौ देहे दोषे स्वस्थेऽशनं हितम् ।
 मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा हारणेः प्रवर्तिका ॥ ५७ ॥
 जीर्णेशावसुखं यस्तु सा मात्रा तस्य कीर्तिता ।
 गुरुणामर्थसौहित्यं लघूनां नातिरुमिता ॥ ५८ ॥
 अग्नेन कुक्षेर्द्वाविंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५९ ॥
 अथान्नमिष्टोपहतमिष्टमिष्टजनैस्तद् ।
 पष्टिकादिकृतं मृष्टमश्रीयाचुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६० ॥
 षड्भुजं मधुरप्रायं सात्त्व्यं स्निग्धोष्णमादरान् ।
 गुरुस्निग्धयुतं पूर्वं मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ॥ ६१ ॥
 लघुरूक्षोत्तरं चान्ते कृतकृत्यो हितं मतम् ।
 समस्थूलकृशा भुक्तमध्वान्तप्रथमांनुपाः ॥ ६२ ॥
 अनुपानं हिमं तूरे यवगोभूमथोर्हितम् ।
 दग्धि मद्ये विसे क्षौद्रे कोपणं पिष्टमयेषु तु ॥ ६३ ॥
 शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतकाम्लकाञ्चिकम् ।
 व्याध्यापधाध्वभाष्यलीलंप्रनातपकर्मभिः ॥ ६४ ॥
 क्षीणे बाले च वृद्धे च पयः पथ्यं यथाभूतम् ।
 पयस्सुरा वा पुष्ट्यर्थं कर्शनार्थं मधूदकम् ॥ ६५ ॥
 विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्याद्विरोधि च ।
 अनुपानं समासेन सर्वदा तन् प्रशस्यते ॥ ६६ ॥

अनुपानं करोत्यूर्जां वृष्टिं व्याप्तिं दृढांगताम् ।
 अन्नसंघातशैथिल्यविह्वलजरणानि च ॥ ६७ ॥
 नोर्ध्वजवृगदश्वासकासोरक्षतपीनमे ।
 अतिमात्रं पुनस्तर्धानामु द्रोषान् प्रकोपयेत् ॥ ६८ ॥
 पीड्यमाना हि वाताया युगपत्तेन कोपिताः ।
 आमेनाग्नेन दुष्टेन तदैवाग्निश्च कुर्वते ॥ ६९ ॥
 विष्टंभयन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विपूचिकाम् ।
 अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसा वाजितात्मनाम् ॥ ७० ॥
 पीडितं मारुतेनाग्नें श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ।
 शूलादीन् कुरुते तीव्रान् लघ्वतीसारवर्जितान् ॥ ७१ ॥
 सोऽलसोऽत्यर्थदुष्टास्तु द्रोषास्तिर्यग्गताः पुनः ।
 संभयन्त्यधिकं देहं त्याज्यो दण्डालमो हि सः ॥ ७२ ॥
 अथामलसीभूतं साध्यं त्वरितमुद्दिशेत् ।
 पीत्वा सोप्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥ ७३ ॥
 स्वेदने फलवर्तीश्च मलवातानुलोमनीम् ।
 नाम्बमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ ७४ ॥
 तीव्रातिरपि नाजीर्णो पिवेच्छूलप्रमौषधम् ।
 अनघ्नमातुरं हन्यादामद्रोषौषधः क्रमान् ॥ ७५ ॥
 शुद्धे जीर्णे च भैषज्यं मुच्यते सत्त्वगुरुदरे ।
 द्रोषशेषस्य पाकार्धमग्नेस्मन्पुलगाय च ॥ ७६ ॥
 विरुद्धाध्यक्षनाजोर्णशीलिनो विषलक्षणः ।
 आमद्रोषो महाबोरो विपूच्यादिकरो भवेत् ॥ ७७ ॥
 विपूच्यां दीपनं दद्याद्वातश्लेष्महरश्च यत् ।
 पाननस्याञ्जने शस्तो विस्वादिर्विषकल्पितः ॥ ७८ ॥

पाणिपादोदरे तापः पोष्टृज्वा च प्रशस्यते ।
 काथं विल्वाजमोजासं कालशकादिकं पिवेत् ॥ ७९ ॥
 विपासायां दुस्सहायां माक्षिकज्योपसंपुतम् ।
 नाळिकेरोदकं दद्याद्वाजविल्वकुतांषु वा ॥ ८० ॥
 विपूच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दीहो विधीयते ।
 यः श्यावदन्ताष्टनखो रक्तान्तर्गतलोचनः ॥ ८१ ॥
 क्षामस्वरस्तब्धतनुः स्रस्तमन्विध तं त्यजेत् ।
 निद्रया स्युस्तुल्यश्चायुः पुष्टिर्ज्ञानं बलौघमौ ॥ ८२ ॥
 तेषां विपर्ययं दद्यान् हीना चाकालजा च सा ।
 रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥ ८३ ॥
 प्रीप्ते वायुचयादानरौक्षराच्चस्ननावतः ।
 दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ ८४ ॥
 वृद्धबालावलक्ष्णश्चतुष्टयलरोगिणाम् ।
 अजीर्णाभिहतोन्मत्तहिम्नश्चासातिमारिणाम् ॥ ८५ ॥
 दिवास्वप्नोचितानां च तन्निषेधो न युज्यते ।
 बहुमेदःकफास्त्वप्युः स्नेहनिद्राश्च नाहनि ॥ ८६ ॥
 विषार्तः कण्ठरोगी च नेत्र जातु निद्रास्वपि ।
 योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छेदनाञ्जनम् ॥ ८७ ॥
 चिन्ताव्यवायादि तथा यच्चान्यत् कफनाशनम् ।
 शीलेयन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमगरसान् दधि ॥ ८८ ॥
 अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्धकणोक्षितर्पणम् ।
 वातघ्नं कफकृच्छान्वद्विषयं मनसः प्रियम् ॥ ८९ ॥
 असात्म्यजागरार्धं प्रातस्स्वप्यादभुक्तवान् ।
 ब्रह्मचर्यरतेर्प्राम्यमुखनिस्पृहचेतसः ॥ ९० ॥

निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ।
 ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारी दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ॥ ९१ ॥
 अनुत्तानामप्रियाश्च देवगुर्वादिमन्दिरम् ।
 अकालमन्यवेगार्तः कुर्यान्नायाशितोऽपि तम् ॥ ९२ ॥
 सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
 व्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्दृष्टिनिदाघयोः ॥ ९३ ॥
 भ्रमकृमोरुदौर्वल्यं बलधातिवन्निद्राशयः ।
 अकालमरणश्च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥ ९४ ॥
 जीवनीयौषधक्षीरतर्पणं तस्य भेषजम् ।
 स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययशोबलैः ॥ ९५ ॥
 अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संवताः ।
 सुरते विरते स्नानं चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥ ९६ ॥
 सुराक्षीरादिपानश्च कृत्वा स्वप्याद्यथासुखम् ।

सम्यङ्निराकृतशरीरमनोमलस्य

काले कृतोचितमितात्महिताशनस्य ।

निद्राविधिं निधुवनं भजतो यथोक्तं

बुद्धेर्बलं सुभगता च भवेच्चिरायुः ॥ ९७ ॥

मति आहारकलां गाम

चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः ।

रसादिकल्पः ।

॥ अथातो रसादिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

रसाद्विपाकाद्वीर्याश्च प्रभावाश्च चतुर्विधाः ।

द्रव्येषु कथ्यते शक्तिः बलवत्युत्तरोत्तरम् ॥ १ ॥

पञ्चभूतात्मकं द्रव्यं तेषां न्यूनातिरेकता ।

नानार्थकारिताहेतुर्व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

सम्मिश्रेऽपि रसे तत्र तिहायालः स्फुटो रसः ।

अस्फुटोऽनुरसः प्रोक्तस्तयोर्भिन्नस्त्वनेकधा ॥ ३ ॥

जाठरेणाग्निना पाके रसानां परिणामतः ।

यो रसोऽन्यो विपाकस्त रसेभ्योऽपि बलाधिकः ॥ ४ ॥

स्वाद्वल्लकटुरूपेण विपाकस्त्रिविधो मतः ।

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ॥ ५ ॥

तिक्तोषणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

शीतमुष्णमिति द्वेधा परत्वाद्वीर्यभिष्यते ॥ ६ ॥

गुरुमन्दहिमस्त्रिगुणक्षणास्त्रिगुणस्थिरान् ।

सस्थूलपिच्छिलान् प्राहुर्गुणान् शैत्यकरान् दश ॥ ७ ॥

लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षत्वपक्वपट्वसयुक्तान् ।

काठिन्यरससुक्ष्मत्वविशदान्युष्णकार्यदान् ॥ ८ ॥

रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ।
 दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चिकित्स्य विरेचनी ॥ ९ ॥
 मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।
 किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् ॥ १० ॥
 गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।
 कुरुते जन्मतः सात्त्व्यान् स्वादुर्धातुष्वलं बलम् ॥ ११ ॥
 बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ।
 प्रशस्तो वृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ॥ १२ ॥
 आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविपापहः ।
 कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान् ॥ १३ ॥
 सौल्याप्रिसादसन्न्यासमेदगण्डावुदादिकान् ।
 अम्लोऽग्निदीपिकृन् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ॥ १४ ॥
 उष्णवीर्यो हिमस्पृशः प्राणनः क्लेदनो लघुः ।
 करोति कफपित्तास्रं मृदवातानुलोमनः ॥ १५ ॥
 सोऽस्यभ्यस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ।
 कण्डूपाण्डुत्ववीर्यशोफविस्फोटवृद्धज्वरान् ॥ १६ ॥
 लवणः स्तम्भसंचातबन्धविध्मापनोऽग्निघ्न ।
 स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनः क्लेदमेदघ्न ॥ १७ ॥
 सोऽतियुक्तोऽस्त्रपवनं खलति पलितं बलिम् ।
 तृदकुष्ठविषवीर्यं जनयेत् क्षपयेत् बलम् ॥ १८ ॥
 तिक्तः स्वयमरोचिष्णुरक्षिकिमिवृहविषान् ।
 कुष्ठमूर्च्छाज्वरोक्लेददाहपित्तकफान् जयेत् ॥ १९ ॥
 क्लेदमेदोवसामज्जशृङ्गमूत्रोपशोषणः ।
 लघुर्मध्यो हिमो रुक्षः स्तन्यः कण्ठविशोधनः ॥ २० ॥

धातुक्षयं च लब्ध्याधीनतियोगान् करोति सः ।
 कटुर्गळामयोद्वेकृष्टालसकशोफजित् ॥ २१ ॥
 त्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ।
 दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्यस्य रुक्षणः ॥ २२ ॥
 भिनात्ति बन्धान् स्त्रोतांसि विवृणोति कफापहः ।
 कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्लवलक्षयम् ॥ २३ ॥
 मूर्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिष्ठुष्टादिषु व्यथाम् ।
 कषायः पित्तकफहा गुरुरस्त्रविशोधनः ॥ २४ ॥
 पीडनो रोपणशीतक्लेदमेदोविशोषणः ।
 आमसंस्तम्भनो ग्राही रुक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥ २५ ॥
 करोति शीलितस्सोति विष्टं भाग्मानद्द्रुजः ।
 तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्तोतबन्धमलप्रहान् ॥ २६ ॥
 मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाहते ।
 मुद्राद् गोधूमतः क्षौद्रात् सिताया जाङ्गलामिषात् ॥ २७ ॥
 प्रायोऽम्लं पित्तजननं डाडिसामलकादते ।
 अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ॥ २८ ॥
 तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
 क्रतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ॥ २९ ॥
 कषायः प्रायशः शीतस्तम्भनश्चाभयां विना ।
 रसाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ॥ ३० ॥
 तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलाः ।
 तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा ॥ ३१ ॥
 पट्वम्लमधुराः स्निग्धास्त्रिष्टविण्मूवमारुताः ।
 पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥ ३२ ॥

लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।

धृतहेमगुलाक्षोऽमोचतालपरुषकम् ॥ ३३ ॥

अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ।

मेदे चतस्रः पर्णिन्धो जीवन्तो जीवकर्मभम् ॥ ३४ ॥

मधुकं मधुकं विषी विदारी श्रावणीयुगम् ।

क्षोरशुक्ला तुकाक्षीरी क्षीरिण्यः काष्मरीसहे ॥ ३५ ॥

क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्राक्षादिर्मधुरो गणः ।

अम्लो धात्रीफलास्लीकामातुङ्गाम्लवेतसम् ॥ ३६ ॥

डाडिमं रजतं तर्कं शुक्तं पारावतं दधि ।

आम्रमाम्रातर्कं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ॥ ३७ ॥

वरं सौवर्चलं कृष्णं विष्णं सामुद्रमौद्रिदम् ।

रोमकं पांसुजं सीसं क्षारश्च उवणो गणः ॥ ३८ ॥

तिक्तः पटोली त्रायन्ती बाळकोशीरचन्दनम् ।

भूनिवनिवकटुकानगरागरुवत्तकम् ॥ ३९ ॥

नक्तमालं द्विरजनी मुक्ता मूर्वाटरूपकम् ।

पाठापामार्गकंसायोगुल्चीधन्ववापकम् ॥ ४० ॥

पञ्चमूलं महद्वाघ्न्यौ विद्यालातिविषा वचा ।

कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजितपञ्चकोलकम् ॥ ४१ ॥

कुटेराशा हरितकं पित्तं मूत्रमरुष्करम् ।

वर्गः कषायः पथ्याक्षः शिरीषः खदिरो मधु ॥ ४२ ॥

कदंबोदुंबरं मुक्ता प्रवाळाञ्जनगौरिकम् ।

बालं कपित्थं खर्जूरं विषं पत्तोत्पलादि च ॥ ४३ ॥

द्रव्यप्रभेदेषु रणं विपाकं

वीर्यं प्रभावं परिमृश्य साधु ।

समाहितात्मा विधिवत् प्रयुज्यमान

भिषक् पृथिव्यामुपयाति कीर्तिम् ॥ ४४ ॥

इति रसादिभिरुपपन्नो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ।

पष्ठोऽध्यायः ।

गर्भोपचारकल्पः ।

॥ अथातो गर्भोपचारकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

शुद्धे शुक्लार्तवे सत्त्वः स्वकर्मलेशचोदितः ।

गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैस्सत्त्वानुगैश्च सः ।

मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्धते ॥ २ ॥

कार्येषु कारणगुणा दृश्यन्ते प्रायशो भुवि ।

नानायोन्याकृतीस्सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥ ३ ॥

अत एव च शुक्लस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।

रक्तस्य स्त्री तयोस्साम्ये कृतिवशुक्लार्तवे पुनः ॥ ४ ॥

वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।

वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ५ ॥

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति व्यहम् ।
 वत्सरात् द्वादशाध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ६ ॥
 शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुद्धेऽनिले हृदि ।
 पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ॥ ७ ॥
 वीर्यवन्तं सुतं सूते तयोन्युत्ताब्दयोः पुनः ।
 रोग्यत्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ८ ॥
 वातादिदुष्टं रेतोऽस्यं न प्रजोत्पत्तिकारणम् ।
 वातपित्तकफाक्रान्तं वदेहिंस्तदाश्रितैः ॥ ९ ॥
 रक्तेन कुणपं वातश्रेष्मभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।
 पूयाभं कफपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्तनः ॥ १० ॥
 कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यन्तु त्रिदोषं सूत्रविदप्रभम् ।
 कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टैः सौषधं कुणपे पुनः ॥ ११ ॥
 धातकीपुष्पस्त्रिदण्डिमारुजुनसाधितम् ।
 पाययेत्सर्पिरथवा विपक्रममतादिभिः ॥ १२ ॥
 पलाशभस्माश्मभिर्द्व्यां ग्रन्थ्यामे पृथरेतसि ।
 परूपकवटाद्व्यां क्षीणे शुक्लकरी क्रिया ॥ १३ ॥
 संशुद्धो विदप्रभे सर्पिर्हिगुमेव्यादिसाधितम् ।
 पिवेत् ग्रन्थ्यातेवे पाठाव्योषधृक्षकजत्रलम् ॥ १४ ॥
 पेयं कुणपपूयाद्ये चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।
 गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवास्तिकम् ॥ १५ ॥
 शुद्धं शुद्धं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु ।
 घृतमाक्षिकतैलाभं सद्रर्मायातवं पुनः ॥ १६ ॥
 लाक्षारसशशास्त्राभं धौतं यच्च विरज्यते ।
 स्वादुवृष्यौषधेः स्निग्धं क्षीराज्यं शुक्लवर्धनम् ॥ १७ ॥

माषाणां विकृतिस्तैलं पित्तलं चानेवार्धदम् ।
 ऋतौ व्यवायः क्रियतां विशुद्धाभ्यां प्रजामये ॥ १८ ॥
 पद्मस्संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
 ऋतावतीते योनिश्च शुक्लजातः प्रतीच्छति ॥ १९ ॥
 ऋतुस्तु द्वादश निशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।
 स्वभावादल्पता युग्मास्वातवस्य निशामु यत् ॥ २० ॥
 पुरुषो जायते तस्मादन्यासु स्याच्च कन्धका ।
 अनल्पत्वेऽपि सङ्कोचादेकादश्यान्पुंसकम् ॥ २१ ॥
 भवेत्साधनसाम्येन तस्मान् सा चापि वर्ज्यते ।
 इच्छेतां यादृशं पुत्रं चिन्तयेतां रताशमे ॥ २२ ॥
 तद्रूपस्थानचरितविधेयादीनि दम्पती ।
 उत्ताना संयतांगी स्त्री बीजं धत्तेऽत्र लक्षणम् ॥ २३ ॥
 शुक्लास्त्रानिभूतिः कुक्षौ वृमिस्फुरणगौरवम् ।
 हृदयस्पन्दनं तन्द्रा वृद्ध्यलानिलोमहर्षणम् ॥ २४ ॥
 अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललं भवेत् ।
 गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
 बली पुरुषकारो हि देवमप्यतिवर्तते ।
 पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वायवायसम् ॥ २६ ॥
 कृत्वाग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिवेत् ।
 गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्ममैर्यकान् ॥ २७ ॥
 पिवेत् पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसप्तशः ।
 क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नामापुटे स्वयम् ॥ २८ ॥
 पुत्रार्थं दक्षिणं सिञ्चेद्दामे दुहितृवाञ्छया ।
 पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ २९ ॥

नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ।
 नवनीतघृतक्षीरजीवनीकानि सा भजेत् ॥ ३० ॥
 मृद्वभीष्टोपचारा स्वादुत्तान्नायनं त्यजेत् ।
 अत्यायासं भयं क्रोधं गर्भसंरक्षणाय च ॥ ३१ ॥
 वातलैश्च भवेत् गर्भः कुपजान्धजलवामनः ।
 पित्तलैः खलतिः पिह्यः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ३२ ॥
 व्याधीश्चास्या मृदुमुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
 द्वितीये मामि कललद्वयनः पेशयथावुदन् ॥ ३३ ॥
 पुंस्त्रीहीनाः क्रमात्तन्वस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
 क्षानता गरिम्ना कुक्षेर्मृच्छाच्छिरोचकः ॥ ३४ ॥
 जृम्भा प्रसेकस्तदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
 अस्लेष्टता सती पीतौ मस्तन्वौ कृष्णचुचौ ॥ ३५ ॥
 पादशोफो विदाहश्च भङ्गा वा विविधात्मकाः ।
 नातृजं ह्यस्य हृदयं नातृश्च हृदयेन तन् ॥ ३६ ॥
 संबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ।
 देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितनल्पकम् ॥ ३७ ॥
 श्रद्धाविषाताद्भस्म्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।
 व्यर्त्ताभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ३८ ॥
 मूर्धा द्वे सक्थिनी वाहू मूर्ध्मांगान्यसुखं सुखम् ।
 चतुर्थे व्यक्ततांगानां चेतनावाश्च पञ्चमे ॥ ३९ ॥
 षष्ठे स्नायुसिरारोमबलवर्णनस्त्वचाम् ।
 सर्वैस्सर्वांगसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ॥ ४० ॥
 तदा विदाहः कण्डूश्च गर्भिण्याः किकिसानि वा ।
 नवनीतं हितं तत्र कोलान्मधुरौषधैः ॥ ४१ ॥

सिद्धमल्पपदुस्त्रेहं लघु स्वादु च भोजनम् ।
 चन्दनोक्षारकल्केन लिम्पेद्वस्तनोदरम् ॥ ४२ ॥
 ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
 तेन नौ म्लानमुदितां तत्र जातो न जीवति ॥ ४३ ॥
 शिशुरोजोनवस्थानाभारी संशयिता भवेत् ।
 क्षीरपेया च पेयात्र सधृतान्वासनं घृतम् ॥ ४४ ॥
 मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ।
 शुष्कमूलककोलान्मलकापेयैः प्रशस्यते ॥ ४५ ॥
 शताह्वाकल्कितां वस्तिस्मत्तैलघृतसैन्धवः ।
 आरभ्य नवमान्मासाद्वर्षात् पूर्वमरोगदः ॥ ४६ ॥
 सूतिस्ततो रोगकरः कुक्षौ वाताघृताच्छिद्योः ।
 तत्र वातहराः सर्वाः क्रिया बाह्यान्तराश्रयाः ॥ ४७ ॥
 प्रशस्ता नवमान्मासान् स्नेहोद्विक्तांश्चिकोदनः ।
 सेकोऽभ्यङ्गश्चाप्रसूतेर्भिलं वातहरैर्हिमैः ॥ ४८ ॥
 मासः प्रसूतौ दशमः प्रशस्तश्च सुखावहः ।
 अथ श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिभ्यता कृमः ॥ ४९ ॥
 अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
 वेदनोरुदरकटीपृष्ठद्विस्तवक्षणे ॥ ५० ॥
 योतिभेदरुजातोदस्फुरणस्त्रवणनि च ।
 आर्वाणामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्मृतिः ॥ ५१ ॥
 अथोपस्थितगर्भो तां कृतकोतुकमंगलाम् ।
 पाययेत्सघृतां पेयामभ्यक्तांगीं पुनः पुनः ॥ ५२ ॥
 अथो नाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जंभचङ्क्रमम् ।
 गर्भो गच्छन्नवागेवं वस्तेरुपरि तिष्ठति ॥ ५३ ॥

अथ स्वर्वाधिरूढायाः मुखं योनिं विकासयेत् ।
 मृदुप्रवाहणपरां पुत्रं पश्येति हर्षयेत् ॥ ५४ ॥
 अथ बालोपचारेण प्रजां जातामुपाचरेत् ।
 गर्भसंगे तु तयोनिं रामटेनाधिवासयेत् ॥ ५५ ॥
 मुसलीं वा विशल्यां वा पाणिपादेन धारयेत् ।
 जराय्वपतनेऽप्येवं बाह्योरुक्षिप्य कम्पयेत् ॥ ५६ ॥
 कटीमाकोटयेत् पाष्ण्यां स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ।
 तालुकण्ठं मृशेद्वेण्या मूर्ध्नि दद्यात् स्नुहीपथः ॥ ५७ ॥
 भूजलंगलिकीतुर्वीसर्पत्वकुष्ठसर्पपैः ।
 पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ५८ ॥
 कुष्ठतालामकल्कं वा मुरामण्डेन पाययेत् ।
 यूषेण वा कुलस्थानां बाल्वजेनासवेन च ॥ ५९ ॥
 शताह्वासर्पपाजार्जशिमुर्ताक्ष्णकचित्रकैः ।
 सहिगुकुष्ठमदनैः मूत्रे क्षीरे च मार्पपम् ॥ ६० ॥
 तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
 शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्पकन्तिकतः ॥ ६१ ॥
 निरूहः पातयत्यायु सस्नेहलवणोऽपरां ।
 तत्संगे ह्यनिलो हेतुस्सा निर्वात्यायु तज्जयान् ॥ ६२ ॥
 कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् क्लृप्तनखेन वा ।
 मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाभ्यञ्ज्य मर्दयेत् ॥ ६३ ॥
 मर्कलाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पादयेत् ।
 सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ६४ ॥
 धान्यांशु वा गुळव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ।
 सूता च वायुशान्त्यर्थं पञ्चकोलयुतं घृतम् ॥ ६५ ॥

तैलं वानुगुळावृष्णं पिवेद्वा वातहृज्जलम् ।
 द्युहादूर्ध्वं विदार्यायैः पेयां स्नानं सुखाभसा ॥ ६६ ॥
 सप्तरात्रान् परञ्चास्याः क्रमशो वृंहणं हितम् ।
 यत्नेनोपचरेत्सूतां दुस्साधा हि तदामयाः ॥ ६७ ॥
 मासद्वयान् त्रिमासाद्वा गतसूताभिधा भवेत् ।
 गर्भेद्यापदि कर्तव्यं क्रमादथ निगद्यते ॥ ६८ ॥
 पुष्पे जाते तु गर्भिण्याः शूले वा स्निग्धशीतलम् ।
 कार्यमन्तर्वहिः क्षीरीवलकसेव्यादिमादिभिः ॥ ६९ ॥
 साज्यैर्भृशार्द्राश्च पिचून्योर्नो वस्तौ च धारयेत् ।
 शतधौतघृतालेषः क्षीर्यायंभोवगाहनम् ॥ ७० ॥
 पिवेत् कान्ताञ्जशालकबालोदुंबरवत् पथः ।
 गर्भे निपतिते तक्षिणं मयं सामर्थ्यतः पिवेत् ॥ ७१ ॥
 मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।
 लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितम् ॥ ७२ ॥
 सञ्जातसारो यो गर्भो योनिस्त्रावाद्वृद्धिमान् ।
 वर्तते सम्कुरः कोष्ठे तमाहुरूपविष्टकम् ॥ ७३ ॥
 वातकोपात् कुशे गर्भे शुष्कंभ्रागोदरन्तु तत् ।
 उदरं वृद्धमप्यत्र ह्रीयते भ्रुरणं चिरान् ॥ ७४ ॥
 तयोर्वृंहणवातप्रमथुरद्रव्यसंस्कृतैः ।
 घृतक्षीररसैस्तुमिरामगर्भाश्च स्वादयेत् ॥ ७५ ॥
 एवं पुष्टो भवेन्नो चेद्वर्षंजायेत नैव वा ।
 उदावर्तन्तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरं जयेत् ॥ ७६ ॥
 योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात्सगर्भा स हि गर्भिणीम् ।
 गर्भे त्रिदोषोपचयादपण्यैर्देवतोऽपि वा ॥ ७७ ॥

मृतेऽन्तरुद्धरं शीतं स्तब्धमात्मातं भृशव्यथम् ।
 गर्भाभ्यन्तरो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ह्रमः ॥ ७८ ॥
 अरतिस्मस्तनेत्रत्वमावीनामममुद्रवः ।
 तस्याः कोष्णाम्बुमिक्षायाः पिष्टा योनिं प्रलेपयेत् ॥ ७९ ॥
 गुलं किण्वं मलवर्णं तथान्तः पूरयेन्मुहुः ।
 घृतेन कन्कीकृतया शस्मन्मुदितपिच्छया ॥ ८० ॥
 मन्त्रैर्योगीजरायुर्कर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।
 अधापृच्छयेत्थरं वैद्यो यजेतामु नमाहरेत् ॥ ८१ ॥
 हस्तमभ्यस्य योनिं च सात्वशास्मलिपिच्छया ।
 हस्तेन शक्यं तेनैव गात्रं च विषमस्थितम् ॥ ८२ ॥
 आच्छन्नोत्पीडसंपीडविश्लेषोदक्षेपणादिभिः ।
 अनुलोम्य समाकर्षेद्योनिं प्रत्याजवागतम् ॥ ८३ ॥
 हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुजः प्रपश्यते ।
 पादेन योनिमेकेन भुजोऽन्येन गुदं च यः ॥ ८४ ॥
 विकम्भौ नाम तौ मूर्द्धा शस्त्रधारणमर्हतः ।
 मण्डलांगुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ८५ ॥
 पृष्ठिपक्षं हि तीक्ष्णमं न योनाववतारयेत् ।
 पूर्वं शिरःकपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ८६ ॥
 कक्षयोरस्तालुचिबुकप्रदेशान्यतमे ततः ।
 समालम्ब्य हठं कर्षेत् कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ८७ ॥
 अभिप्रशिरसन्त्वभिकूटयोगेण हवोरपि ।
 बाहुं छित्वांससक्तस्य वातोष्मातोदरस्य तु ॥ ८८ ॥
 विशार्वं कोष्ठमान्त्राणि वहिः सम्यक्निरम्य च ।
 कटीसक्तस्य तद्वच्च तत्कपालानि दारयेत् ॥ ८९ ॥

यद्यद्यायुवशादङ्गं सज्जेत् गर्भस्य स्ववहशः ।
 तत्तत् स्थित्वा हरेत्सम्यग्भक्षारोच्य यजतः ॥ ९० ॥
 गर्भस्य हि गतिं विधां करोति विगुणोऽनिलः ।
 तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ९१ ॥
 छिन्वाद्रुर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।
 महात्मना न बोधेभ्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ९२ ॥
 योनिसंवरणभ्रंशमर्कलश्वामपीडिताम् ।
 प्लुतुद्रारो हिमाह्वी च मृदगर्भा परित्यजेत् ॥ ९३ ॥
 अपरापादनादौ तु पूर्वोक्तैव क्रिया दिता ।
 स्नेहोष्णजलमेकाद्या वातत्रा दीरमाः पुनः ॥ ९४ ॥
 उपद्रवाश्च येऽन्ये मृस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ।
 बलायवापमुद्राच्छान्यपपटकारुणैः ॥ ९५ ॥
 लघुना पञ्चमूलेन कायः मृतात्वरं जयेत् ।
 तैलं धान्यन्तरं पाभ्या बलानैलं च शस्यते ॥ ९६ ॥

अन्येन मर्माश्रयिणाध्वना यत्

मृते मुख्यं सा खलु देवशक्तिः ।

तद्रुर्भसंगेऽपि तदाश्रयान्मा

समाहृतौ साधु यतेन वैद्यः

॥ ९७ ॥

गतिं गच्छेत्तत्राकारो नाम

पक्षोऽनापः च

सप्तमेऽध्यायः ।

बालरोगप्रतिषेधकल्पः ।

॥ अथातो बालरोगप्रतिषेधकल्पे व्याख्यास्यामः ॥

जातमात्रे विशोध्योन्वान् बालं सैन्धवमर्पिषा ।

प्रमुनिर्हृदिनं चानु खटानैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्मनोर्वादनं कर्णे कुशोषं चतुरंगुलान् ।

ऊर्ध्वं मूत्रेण नाभिं च कपरा छित्वाध्वमानयेत् ॥ २ ॥

सेचयेत् कुष्ठतैलेन नाभिं गन्धोदकैः पुनः ।

श्रीरीशुकपार्श्वौ स्नापयेत् स्नानोपनिः ॥ ३ ॥

रत्नाभ्य तालु तलेन्या मूर्ध्नि स्नेहपिष्टुं श्लिषेत् ।

द्वाराभावे गुदास्यादौ युक्त्या शस्त्रेण पाटयेत् ॥ ४ ॥

हेमधात्रीरजोयुक्तं मध्वाश्वमभिमन्त्रितम् ।

हरेणुमात्रं भेषावुर्ध्वार्थं प्राशयेत्तथा ॥ ५ ॥

ऐन्द्रीमार्ज्जवचाशंखपुष्पीकण्ठं घृतं मधु ।

गर्भाभ्यमैन्धववतः सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ ६ ॥

गर्भोदमिधे रुगिति स्नानं न त्रिदिनं हितम् ।

प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥

अनन्तामिधिते दद्याद्यष्टौ सर्पिस्तथान्वयोः ।

प्रावध्युर्थे दिवसे स्नानं मातुः प्रवर्तते ॥ ८ ॥

ततः कालद्वये दद्यात्तत्पानितलसम्मितम् ।

नवनीतमनु स्नानं पावयेच्च यथादितम् ॥ ९ ॥

अ. ७]

बालरोगप्रतिषेधकल्पः

५४

पुष्ट्यै स्नानं मातुरेव दद्यादाप्याभ्य वापदि ।

शुष्कोपलेपनायामांस्त्र्यजोस्ता हितमोजता ॥ १० ॥

स्नाने शीते शुभे शीरे शीरिणीजिबिलोपयैः ।

दशमूलादिमुक्तं वा यथाशेषं विवेकधुः ॥ ११ ॥

यन्नाद्विरकतां वाति तद्विशुद्धं पयो वरेत् ।

वातादुष्टं फेनितञ्च मधुमुत्पलेऽभ्यासि ॥ १२ ॥

पित्तादुष्णाम्लकटुकं पीतराग्न्यामु दादकृत् ।

कफाम्लवणे माग्रे जले मज्जति विस्मृतम् ॥ १३ ॥

संस्पृष्टिर्गं संसर्गातिप्रतिर्गं साश्लिषातिक्कम् ।

तत्तद्रोगकरं स्नानं शोधयेत्तद्वीर्यैः ॥ १४ ॥

स्नान्याभावे पवदद्यात्त गन्धं वा तद्वगुणं हितम् ।

दशमेऽदि यथाचारं मृत्तिकोन्वानमाचरेत् ॥ १५ ॥

नामापि शम्भं बालम्ब्य द्वादशे दिवसे वरेत् ।

ततः कुलोपिते काले यथाचारं शुभेऽग्नि ॥ १६ ॥

कर्णौ देवकृते छिद्रे विष्वाद्याप्यह्वयतिनः ।

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्बामं तु वोपितः ॥ १७ ॥

कान्तिकोश्वेमुखौ रिक्ता समेरी पाशेपोमिराः ।

तद्वेषान् चरमकठोक्कमन्वान्भापयानकाः ॥ १८ ॥

यथाशेषं क्रिया तेषां स्नाने नामुमुजोद्वयः ।

मध्वायं वर्ति स्नेहाक्तो मधुला दद्यात्त पवहे पवहे ॥ १९ ॥

अथान्नं प्राशयेद्युक्तं शीरेञ्च तदु मुहणम् ।

व्याधीश्वान्भ जयेन्मौम्वैमैपत्रैर्विपादकैः ॥ २० ॥

श्रीरादिमधुरस्नेहप्राशनाच्च यथाकमान् ।

प्रायः कर्कोटवा रोगा हितं तद्वमनं मुहुः ॥ २१ ॥

स्तन्यस्य त्वं क्षीराक्षरपं वामयेच्छिष्टम् ।
 पितृवन्तस्तु पेयामन्नाद् पृतसंयुतम् ॥ २२ ॥
 विरेचनं रोगवद्वात्कुर्याद्योगैरिदं शचितैः ।
 शिष्टांस्तक्षिणामतक्षिणाश्च रोदनादभयेदुजम् ॥ २३ ॥
 स्तन्यं मृशेत यं देशं यथांगं स्पर्शनाक्षमम् ।
 तत्र विशादुजं मूर्धरजश्चाक्षिनिर्मालनात् ॥ २४ ॥
 इदि जिह्वोदशनधामनुष्ठिनिपीडनैः ।
 कोष्ठे विबन्धवमभुस्तनद्वेषान्प्रकूजनैः ॥ २५ ॥
 आभमानरुष्टनमनजठरोन्नमनैरपि ।
 वस्तौ गुह्ये च विष्णुवामहोत्रासदिर्गाभ्रणैः ॥ २६ ॥
 अथ धात्र्याः किरां कुर्वान् स्तन्यपस्य यथामयम् ।
 तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं व्यहं पिबेत् ॥ २७ ॥
 अथवाप्रिवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।
 मभाह्नीदारसरज्जृम्भिकाळीकणोपणम् ॥ २८ ॥
 ततो पृतं वातहरं रेकस्वेदादि चोदितम् ।
 राज्ञाजमोजसरज्जदेवदारुजोन्वितम् ॥ २९ ॥
 बालो लिङ्गान् पृतं तैर्वा विषकं ससितोपलम् ।
 पित्तदुष्टेऽमृतामीरुपटोलीनिवचन्दनम् ॥ ३० ॥
 धात्री कुमारश्च दिव्यकायवित्वा मशारिवम् ।
 शारिवादि पटोलादि पद्मकादि तथा गणम् ॥ ३१ ॥
 तैर्पृतं वा पित्तहरो विरेकरशतलेपनम् ।
 कफात्मके वामवित्वा धात्री मुस्तादि पाययेत् ॥ ३२ ॥
 तद्वत्तैरंगहृत्वाकामुरदारकालिगकान् ।
 अथवाविचिचानुन्तापहृन्ध्यापश्चकोलकम् ॥ ३३ ॥

यष्टपाह्वमेग्यवयुतं कुमारं पाययेदुद्यतम् ।
 सिन्धुयविषलीङ्ग्या वा विष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ॥ ३४ ॥
 रथपुष्पैः श्वनी क्षिप्पेच्छिष्टांस्तु दशनचन्द्रौ ।
 मुग्धमेवं वमेदुल्लः सगराथं च पाययेत् ॥ ३५ ॥
 स्तन्ये विदोषमाहिते दुर्गन्धानां जलोपमम् ।
 विषद्वयमार्गं विपिच्छं विपिच्छत्वापवेदयते ॥ ३६ ॥
 शक्रप्रानाच्यथावर्णं मूर्धं पीतं घनं मितम् ।
 अश्वरोचकटुदार्दिमुष्कोद्वारवित्तमिकाः ॥ ३७ ॥
 अंगभंगोद्गविधेयः कण्ठे वेपथुर्धमः ।
 घ्राणाभिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ ३८ ॥
 क्षीरातसकमित्ताहुरज्यश्चातिशयकम् ।
 धात्री क्षिप्तुं वामवित्वा यथादि योजयेदुपणम् ॥ ३९ ॥
 निशादि वाधवा मारीपटोवित्वापनामयान् ।
 पाटानुपुष्पमृतातिक्तादेवाह्वनशाखिवाः ॥ ४० ॥
 समुक्तमूर्धेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ।
 दन्तोत्पत्तौ अरचलार्दिकामनेप्ररुजादयः ॥ ४१ ॥
 जायन्तेऽथ कृमादोषं कुर्याद्युक्ता विचिकित्सितम् ।
 दन्तपार्श्वी समधुना पूर्वेन प्रतिमारयेत् ॥ ४२ ॥
 पिपल्या धातर्कापुष्पधार्त्रिकलकृतेन वा ।
 दन्तोद्देशोऽथरोगेषु न बालमतिवन्धयेत् ॥ ४३ ॥
 स्तन्यमप्युपशान्धयन्ति जातदन्तस्य तद्वदाः ।
 सर्मगाधालकीलोऽप्रकुटप्रतबलाद्वयैः ॥ ४४ ॥
 महामहाभुद्रसहामुद्रविम्बशलादुभिः ।
 सकर्पासीकलैस्तोयैस्तावितैस्तावितं पृतम् ॥ ४५ ॥

पक्वता पिष्टा समाश्लिष्टेन वनीतेन योजितम् ।
हरिचन्दनवल्गुवाहपद्माः पिष्टा घृतेन वा ॥ ७० ॥
दूधारमे घृतं यष्टाकण्डं तद्व्रजनाशनम् ।
कपालाशेमि ज्ञाने तु धूपस्मरमे पक्वेत् ॥ ७१ ॥
तट्टीतकण्डं केराणं तदभ्यङ्गे प्रशम्यते ।
पथेमांशुलनाम्बुतुलसीनां विभजितम् ॥ ७२ ॥
सरोहधूमे केराणं कपालाशोविनाशनम् ।
दूधोगुडबीजस्मरमे गोपीचन्दनयष्टिभिः ॥ ७३ ॥
मेघवेन सपयमौलं शम्भं बालविमर्षके ।
कणान्तरभा पितृका दूधोष्टोत्पिपात्रकैः ॥ ७४ ॥
निशानिकदृष्टोपेतैस्तके पक्वता सुपेपितैः ।
प्रशाम्येन्मधुसूक्तैर्वातमा तु ककोकटा ॥ ७५ ॥
शुण्ठीरास्त्राभुंगोदैस्तकपिष्टैर्विधीयते ।
कणैरुपन्तु पिपुना माधु मेघोष्प प्रयेत् ॥ ७६ ॥
कर्णौ कुलम्बमधुना केराण्यश्वाय शम्यते ।
तुलसीस्मरमे सिद्धं कुन्दुरण्डं वपा निशा ॥ ७७ ॥
कारम्भरातिकमलवर्धनैरिन्दुविमिश्रितम् ।
जम्बीरपत्रस्मरमे कार्पासाश्विप्रमाधितम् ॥ ७८ ॥
नैले च कणैरुणैः पूयस्तुतिविनाशनम् ।
विन्वमूषादरमे कृष्णजीरककण्टकितम् ॥ ७९ ॥
नैले केरपदोपुक्तमभ्यङ्गात्कणैरुपनुत् ।
पाककण्डहरादुष्टे मेघे मेघनमाचरेत् ॥ ८० ॥
रमेन पद्मवोत्थेन मधुमुक्तेन विन्दुशः ।
शिपोवां महदेव्या वा मायुवां अमरस्य वा ॥ ८१ ॥

कोणामधुमुक्तकोरेण हितं कामपमात्रेणम् ।
शुद्धोदके कलं पुष्पं दत्तं च राजतारितम् ॥ ८२ ॥
प्रमथे मन्थमहितं मिश्रेणपुष्टवशागतये ।
महदेवीरमे मधुशोषितां त्रिदिनं विधुम् ॥ ८३ ॥
वराभिकापत्रमिरापारम्भोपुष्पपूर्वकैः ।
मिथिलां कारवेद्वर्ति तया सध्या मर्षा शुभा ॥ ८४ ॥
मेघरोगेषु बालानामक्षयार्थं दिने दिने ।
पितृकामु मुग्धे पञ्चामवनीले गुल्फावहम् ॥ ८५ ॥
बालशार्ङ्गदत्तं दीप्यं मेघवे लकमाधितम् ।
पलाशवल्गुकोपेन बालानां किमिनाशनम् ॥ ८६ ॥
द्रोणजीरकयोः कायः किमिहा द्रोणजोऽपि वा ।
किमिहमेव समधिके मासि मासि विरेचनम् ॥ ८७ ॥
कृत्वा कुमिहरेः शुद्धं कांश्च कायं मुहुः पिबेत् ।
पञ्चकोलपिष्टैः पक्वं सर्वोपैर्दिनसप्तके ॥ ८८ ॥
हरिपर्णीमूलजानो वनमृगजोऽपि वा ।
सखः कुमिकुन्दं क्षिप्तं पालवेद्रालकोदरात् ॥ ८९ ॥
अतिमारविमर्षोदावेवं मेक्षित्य कल्पयेत् ।
कायं नैले खलं वापि द्रोणद्विचित्रजः ॥ ९० ॥
स्कन्दो विशाखो मेघाग्नयः सप्तहः चित्पूर्वजितः ।
शङ्कुनिः पुतना शीतपुतना दृष्टिपुतना ॥ ९१ ॥
मुग्धमग्निहिका तद्वदेवनी शुष्करेवनी ।
इन्तु रन्तुं प्रहा भोक्तुं ते शिशून् प्रविशन्ति हि ॥ ९२ ॥
लक्षिहं तूर्तिरत्रासत्तुमाभूजपदीनताः ।
केनस्यावोर्ध्वदृष्टवोष्टदन्तदंशप्रतापराः ॥ ९३ ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतम् ।
 नमैरकस्मान् परितः स्वधाव्यङ्गविलम्बनम् ॥ ९४ ॥
 तवैकपञ्चहानिः स्यात् स्फन्देनैकक्षणमुतिः ।
 स्फन्दाप्रतिः शिरःश्लेषो वैकृत्यं मृतिरेव वा ॥ ९५ ॥
 विशास्वान् जृम्भमाणस्य शकुन्मूत्रप्रवर्तनम् ।
 पृथगोनिगन्धश्च हस्तभूपादतर्तनम् ॥ ९६ ॥
 जिह्वादंशो मुहुः केशलुच्छलेन नष्टसंज्ञता ।
 मेषाम्बान्मृच्छनाध्मानहिष्मैकक्षणशोफता ॥ ९७ ॥
 श्वप्रदादृष्टरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निर्मालनम् ।
 श्वनुन्वक्रोशनं वाजिविहगन्धो बहिरायतिः ॥ ९८ ॥
 पितृप्रदादनीसारः स्रस्तांगत्वं मुखे व्रणः ।
 भङ्गप्राक्षेपविश्लेषो श्वगन्धो विवर्णता ॥ ९९ ॥
 पक्षिप्रदादनीसारः स्रस्ताङ्गत्वं मुखे व्रणः ।
 गुदेऽपि वा मन्त्रिषु म्युः स्फोटो रुग्दाहपाकिनः ॥ १०० ॥
 निशाबला दिवाश्रीणा भीतिः शकुनिगन्धिता ।
 प्लुतायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ १०१ ॥
 हिष्माध्मानशकुद्देदापवासामूत्रनिप्रहाः ।
 स्रस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पृथिगन्धिता ॥ १०२ ॥
 शीतप्लुततथा प्रायः पूर्ववन्निर्वाणक्षणम् ।
 पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमितरस्य च ॥ १०३ ॥
 दृष्टिप्लुततथा चापि पूर्ववद्दृष्टिरिह पुनः ।
 पोथकीजन्म शून्यत्वं वचोदुर्गन्धमिभ्रता ॥ १०४ ॥
 हिष्मा शोषः स्वरकौर्वै वैवर्ण्यं मन्त्र्यगन्धिता ।
 मुखमण्डितया पाणिपादास्वरमणीयता ॥ १०५ ॥

मिराभिरमिताभाभिराचितादरता ऊवरः ।
 अरोचकोऽङ्गलपनं गोमूत्रसमगन्धिता ॥ १०६ ॥
 रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाश्लिषदनम् ।
 वक्त्रवक्त्रवरक्तम् ऊवरः पीतं शकुद्दृष्टवम् ॥ १०७ ॥
 म्याच्छोषः शुक्ररेवत्यां नानावर्णपुरीषता ।
 स्वरदैव्यं विवर्णस्वमुदरे प्रमथयः मिराः ॥ १०८ ॥
 यस्य नानाविधं वचः श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।
 अवालानपि बाधन्ते पापादृष्टादयो प्रहाः ॥ १०९ ॥
 हन्तुकामे प्रहे बाला महान वा मृत्तनामिकः ।
 श्वतजिह्वः कण्ठे वाटमसुखी साम्बलोचनः ॥ ११० ॥
 दुर्बर्णो ह्रीनवदनः पृथिगन्धश्च जायते ।
 श्रामो मूत्रपुरीषं स्वं मृदनाति न जुगुप्सते ॥ १११ ॥
 हन्तौ चोद्यस्य संरथ्यो हन्त्यान्मानं तथापरम् ।
 तद्वच्च शस्त्रकाष्ठशरणि वा दीप्तमाविशेत् ॥ ११२ ॥
 अप्सु मध्येन पलेन कृपे कुर्यादन्वच्च तद्विधम् ।
 तृद्धाहमोदान् पृथस्य छर्तनं वा प्रवर्तेयेत् ॥ ११३ ॥
 रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।
 रहस्वीरितिसडापगन्धस्वग्नूपजप्रियः ॥ ११४ ॥
 हृष्टः शान्तश्च दुस्साधो रक्तिकामेन पीडितः ।
 हीनः परिपृष्टोदकत्रं शुष्कोऽप्रगल्भतालुकः ॥ ११५ ॥
 शङ्कितं वीक्षते रौति श्यावत्यायाति भीतताम् ।
 अश्रमन्नामिच्छापेऽपि दत्तं नातिबुभुक्षते ॥ ११६ ॥
 गृहीतं बलिकामेन तं विशासुस्वसाधनम् ।
 हन्तुकामं जयेद्वोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्तिनैः ॥ ११७ ॥

इतरौ तु यथाकामं रतिवस्त्यादिदानतः ।

ज्ञानभूषणप्रलेपाद्यैर्महर्षीडाकरैरपि

॥ ११८ ॥

अथ साध्यमहं बालं मेहे नित्यानले शुचौ ।

पुराणसर्पिषाज्यक्तं परिपिच्येत्सुखाभुना

॥ ११९ ॥

साधितेन बलानिम्बवैजयन्ताभूषणैः ।

पारिभट्टकटवज्जम्बूचरणकर्तुणैः

॥ १२० ॥

कपोतपद्मापामागं पाटलीमधुभिर्मुभिः ।

काकजह्वामहाश्वेताकपितृक्षीरिपादपैः

॥ १२१ ॥

सकरज्जकदम्बैश्च दशपुष्पाभिधैश्च वा ।

द्वीपिष्यान्नगुज्जल्लेचमार्ज्यैर्धूपमाचरेत्

॥ १२२ ॥

पुनीदशाङ्गीमल्लतबलामिद्राथेदीप्यकैः ।

सकुष्ठैः सचूतैर्धूपः सर्वप्रहविमोक्षणः

॥ १२३ ॥

सर्पेषा निम्बपत्राणि मूलमथसुराद्रचा ।

भूजपत्रं घृतं धूपः सर्वप्रहविमोक्षणः

॥ १२४ ॥

अनन्ताम्रास्थितगरं सरिचं मधुरो गणः ।

मृगालविभ्रा मुक्ता च कल्किनैस्तैर्घृतं पचेत्

॥ १२५ ॥

दशमूलरसक्षीरयुक्तं तदुप्रहजित् परम् ।

कन्याणकं पट्टचगज्यं ब्रह्मिर्माषिश्च पायेयेत्

॥ १२६ ॥

सिद्धाथेकाशौ हिह्न्यादि काषांसादि च योजयेत् ।

सम्पुष्टसंमिश्रविशिकदेशे

॥ १२७ ॥ सदा प्रदीपानलपुष्पयुक्ते ।

स्विनिर्महर्षी शुचिभूषणैः

॥ १२८ ॥ शिवस्य देव्याभूषणैश्च पूजा

॥ १२९ ॥

एति बालमेवविषयकस्तो नाम

॥ १३० ॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अष्टविज्ञानकल्पः ।

॥ अथानोऽष्टविज्ञानकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

शिरोन्तराधिर्द्धा बाहू सकिधनी च समासतः ।

पटङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याश्चिह्नपद्यादिकम्

॥ १ ॥

स्वच्छावाः सप्त चाधारा रक्तस्यासः कपान् परे ।

ककामपितृपकानां वायोर्मृतस्य च मृताः

॥ २ ॥

गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपकाशयान्तरे ।

कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्रोम पुण्ड्रसः

॥ ३ ॥

यकुर्ग्रीहोण्डकं वृक्षा नाभिर्हिवान्धवस्तयः ।

स्रोतांसि नासिकाकर्णेनोपाध्यास्यमेहनम्

॥ ४ ॥

स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

जीवितायनान्यन्तःस्रोतांस्याहृन्मयोदश

॥ ५ ॥

प्राणधानुमलास्मोऽप्रवाहीन्यन्यायनानि च ।

यथा न दुष्यन्त्यहिताग्निनि रक्षेत्प्रयत्नतः

॥ ६ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां मन्थयोऽपि वा ।

विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्

॥ ७ ॥

व्यथे तु स्रोतसां मोहः कम्पाध्मानवमिचराः ।

प्रलापः शूलविण्मूत्ररोचो मरणमेव वा

॥ ८ ॥

स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
 उद्धृत्य शस्त्रं यत्नेन सद्यः श्रुतविधानतः ॥ ९ ॥
 दश मूलसिरा द्व्यस्यास्ताः सर्वाः सर्वतो वपुः ।
 रसात्मकं वह्न्या जस्तन्निवद्धं हि चेष्टितम् ॥ १० ॥
 स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माद्याः पत्ररेखाप्रतानवत् ।
 शास्त्रारूपेण वपुषि ताः स्युः सप्तशतानि च ॥ ११ ॥
 धमन्यो नाभिसंयुक्ता विंशतिश्चतुरस्रराः ।
 ताभिः परिवृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ १२ ॥
 नाभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।
 दश जीवितधामानि शिरो रसनवन्धनम् ॥ १३ ॥
 कण्ठोऽस्त्रं हृदयं नाभिर्वास्तिः शुद्धौजसा गुदः ।
 सिरा जालधरा नाम तिस्रश्चाध्यन्तराश्रिताः ॥ १४ ॥
 द्वे द्वे वङ्गशयोर्द्वे द्वे कटाकतरुणे तथा ।
 एकैकां पार्श्वगां पार्श्वद्वये पृष्ठे तु वंशतः ॥ १५ ॥
 द्वे द्वे तथोर्ध्वगामिन्यावुदरे च तथा पुनः ।
 रोमराजमुभयतो द्वे द्वे वत्से चतुर्दश ॥ १६ ॥
 स्तनरोहिततन्मूलहृदये च पृथग्द्वयम् ।
 अवस्तम्भाख्ययोरेकां तथापालापयोऽपि ॥ १७ ॥
 नीले कृष्णाटिके मन्ये विधुरे चाष्टमातृकाः ।
 षोडशैवं गच्छे हन्वोः सिरे द्वे सन्धिवन्धने ॥ १८ ॥
 जिह्वाधो रसबोधिनी द्वे द्वे वचनशक्तिदे ।
 नासायां गन्धबोधिनी द्वे चैकां तालुसंश्रिताम् ॥ १९ ॥

निमेषोन्मेषकारिण्यौ द्वे द्वे चापाङ्गसंश्रये ।
 द्वे चेति षण्णयनयोर्ललाटे स्थपर्णाश्रिताम् ॥ २० ॥
 आवर्तमर्मगे द्वे च चतस्रश्च कचान्तगाः ।
 सप्तैवं कर्णयोश्च द्वे शब्ददे द्वे च शब्दव्यगे ॥ २१ ॥
 एकैकां पृथगुत्प्रेषसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।
 मूर्धन्यैवमष्टौ च सिरा न शस्त्रेण परामृशेत् ॥ २२ ॥
 सिराजालावृतेष्वङ्गेष्वेवैव्यज्ञानसिद्धये ।
 गणितास्तत्र विज्ञेयाः शृङ्गग्राहिकया गुणैः ॥ २३ ॥
 अवेश्या प्रथिता वक्त्राः संकीर्णाः सन्धिसंश्रिताः ।
 तत्र इयावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणान् सिराः ॥ २४ ॥
 प्रस्पन्दिन्यश्च वातास्रं वहन्ते पित्तशोणितम् ।
 स्पर्शोष्णाः शीघ्रग्राहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः ॥ २५ ॥
 गैः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संस्पृष्टं लिङ्गसंकरे ।
 षट् कूर्चाः समं सीवन्यश्चतस्रो मांसरजवः ॥ २६ ॥
 जालानि कण्डराश्चाङ्गे पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।
 चतुर्दशास्थिसंघाताः सीमान्ता द्विगुणा नव ॥ २७ ॥
 अस्त्रां शतानि षट्श्या च त्रीणं दन्तनखैः सह ।
 स्नात्रां नवशती पञ्च पुंसां पेशिशतानि च ॥ २८ ॥
 अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रयाः ।
 इति संश्लेषतः प्रोक्तादशरिरावयवाः पृथक् ॥ २९ ॥
 व्यापारैरथवाकारैराधाराधेयभावतः ।
 संख्याभिर्वा न शक्यन्ते संख्यातुं बहुभेदतः ॥ ३० ॥
 स्थिता पकाशयद्वारि धमनी वह्निवर्धिनी ।
 भक्तमार्गं निरुध्यान्नग्रहणात् ग्रहणी मता ॥ ३१ ॥

अधो नयति पक्वान् बलवशामन्यथा ।
 यत्तैजसगुणाधिकादद्वयं भुक्पाचकम् ॥ ३२ ॥
 पक्वमाशयमध्यस्थं पित्तं तद्वह्निर्गोक्षितम् ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमान् गुणाः ॥ ३३ ॥
 स्वानिलाग्न्यम्बुवामेकगुणवृद्धयन्वयाः परे ।
 तत्र गान् स्वानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ॥ ३४ ॥
 वातान् स्पर्शत्वगुल्वामा बहेदं प्रपपकयः ।
 आप्या जिह्वारसहेदा घ्राणगन्धाश्च पार्थिवम् ॥ ३५ ॥
 मृद्वत्र मातृजं रक्तमज्जमांसमुदादिकम् ।
 पैतृकन्तु क्षिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ॥ ३६ ॥
 आत्मजं चित्तमन्नाणि नानायोनिषु जन्म च ।
 सात्त्वजं त्वायुराग्न्यमनालस्यं प्रभा बलम् ॥ ३७ ॥
 रसजं वपुषो जन्म वृत्तिवृद्धिरलोन्ता ।
 सात्त्विकं शौचमाभितक्यं शुक्रधर्मरतिर्मतिः ॥ ३८ ॥
 राजसं बहुभाषित्वं मानकुष्ठममत्तराः ।
 तामसं भयमज्ञानं निद्रालस्यं विषादिता ॥ ३९ ॥
 समोत्तरं भर्मशतं तेषामेकादशादिशेत् ।
 पृथक् सक्रोस्तथा बाह्योस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ ४० ॥
 पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वन्तु जत्रोश्चिशय सप्त च ।
 मध्ये पादतलस्याहुरभिर्नो मध्यमांगुलिम् ॥ ४१ ॥
 तलह्रस्माम रुजया तत्र विद्वस्य पञ्चता ।
 अङ्गुष्ठांगुलिमध्यस्थं शिप्रमाशेषमारणम् ॥ ४२ ॥
 तस्योर्ध्वं ङाङ्गुले कूर्चं पादभ्रमणकम्पकृत् ।
 शुष्कतन्धुरथा कूर्चक्षिररसो फटन फटन् ॥ ४३ ॥

जंघाचरणयोस्सन्धौ गुल्फो रक्तलम्भमान्यकृत् ।
 जंघान्तरे त्विन्द्रवक्षिर्मारयत्यमृतः क्षयान् ॥ ४४ ॥
 जंघोर्वोस्मंगमे जानुः सञ्चरता तत्र जीवतः ।
 जानुतस्थंगुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तम्भशोपकृत् ॥ ४५ ॥
 उर्ध्वरूमध्ये तद्व्यासस्थिजंघोऽव्यसंक्षयान् ।
 ऊरुमूले लोहिताश्वं हस्ति पक्षमसृक् क्षयान् ॥ ४६ ॥
 मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये विटपं पण्डिताकरम् ।
 इति सक्रोस्तथा बाह्योर्मणिपन्धोऽत्र गुल्फवन् ॥ ४७ ॥
 कूर्परं जानुवन् कौण्यं तपोविटपवन् पुनः ।
 कक्षाक्षमध्ये कक्ष्याभूक् कुणिन्यं तत्र जायते ॥ ४८ ॥
 स्थूलान्त्रवदस्सशोत्रो विह्वलवमनो गुदः ।
 मूत्राशयो धनुर्वक्त्रो वस्तिरत्वान्त्रमांसगः ॥ ४९ ॥
 एकाधोवदनः कट्या मध्ये सशो निहन्त्यमृत् ।
 ऋतेऽश्मरीप्रणद्धिदो त्रणो रोटेश यजतः ॥ ५० ॥
 देहामपकस्थानानां मध्ये सर्वसिराश्रयः ।
 नाभिस्सोऽपि हि सशोत्रो ह्रस्वामाशयस्य तु ॥ ५१ ॥
 सत्त्वादिधाम हृदयं स्तनोराकोष्ठमध्यगम् ।
 स्तनरोहितमूलाक्ष्ये जंघुले स्तनयार्चदेन ॥ ५२ ॥
 ऊर्ध्वोऽस्त्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमान् ।
 अरस्तंभावुरःपार्थे नाज्जवावनिलवाहिनी ॥ ५३ ॥
 रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र धामान् कामाक्ष नश्चति ।
 पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्थियोः ॥ ५४ ॥
 अधोऽसकृदयोर्विशदपालापाक्यमर्मणी ।
 तयोः कोष्ठेऽमृता पूर्णे नश्येत्तयोरेव पुनरात्मा ॥ ५५ ॥

वंशस्य पार्श्वयोर्ध्वं कटीकतरुणे स्फिजोः ।
 तत्र रक्तक्षयात् पाण्डुरहतिरूपो विनश्यति ॥ ५४ ॥
 पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ मन्थी कटिपार्श्वयोः ।
 जघनस्य वह्निभागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥ ५५ ॥
 चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तद्व्यधान् ।
 नितंबौ पार्श्वमध्यस्थौ कटीकतरुणोपरि ॥ ५६ ॥
 अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ।
 पार्श्वान्तरनिवहौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ॥ ५७ ॥
 तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वमन्थी तयोर्व्यधान् ।
 रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसंभवः ॥ ५८ ॥
 स्तनमूलाज्ज्वे भागे पृष्ठवंशाश्रिते सिरे ।
 वृहत्सौ तत्र विद्वस्य मरणं रक्तसंक्षयात् ॥ ५९ ॥
 बाहुमूलाभिसंवद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ।
 अंसयोः फलेके बाहुस्वापशोषौ तयोर्व्यधान् ॥ ६० ॥
 ग्रीवामुभयतः स्नावनी ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ।
 स्कन्धामपीठसंबद्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ॥ ६१ ॥
 कण्ठनाडीमुभयतस्सिरा हनुसमाश्रिताः ।
 चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ॥ ६२ ॥
 स्वरप्रणाशवैकुण्ठरसाज्ञानानि तद्व्यधान् ।
 कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वानासाश्रिताः सिराः ॥ ६३ ॥
 पृथक् चतस्रस्तास्यो ग्रन्थ्यसून्मातृकाहयाः ।
 कृक्काटिके शिरोग्रीवामन्थी तत्र चलं शिरः ॥ ६४ ॥
 अधस्तात् कर्णयोर्निम्ने विधुरं श्रुतिहारिणी ।
 फणामुभयतो घ्राणमार्गे श्रोत्रपथानुगौ ॥ ६५ ॥

अन्तर्गच्छस्थितौ वेधान् गन्धविज्ञानहारिणौ ।
 नेत्रयोर्वाह्यतोऽपंगौ भ्रुवोः पुच्छान्तबोरधः ॥ ६८ ॥
 तथापरि भ्रुवोर्निम्नावावर्तान्ध्रमेधु तु ।
 हनुकर्णललाटान्ते शंखौ मद्योपिनाशिनौ ॥ ६९ ॥
 केशान्ते शंखयोर्ध्वमुन्ध्रपौ स्थपर्ता पुनः ।
 भ्रुवोर्मध्ये त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते ॥ ७० ॥
 स्वयं वा पतिते पादात् मद्यो नश्यति तूद्धृते ।
 जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रस्वचतुष्टयसंगमे ॥ ७१ ॥
 तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां तेषु मर्ममु ।
 विद्वद्दशुद्धाटकाख्येषु मद्यस्यजति जीवितम् ॥ ७२ ॥
 कपालसन्धयः पञ्च सीमन्तातिर्यगूर्ध्वगाः ।
 भ्रमोन्मादमनोनाशान्तेषु विद्वेषु नश्यति ॥ ७३ ॥
 आन्तरो मस्तकसोर्ध्वं सिरासन्धिसमागमः ।
 रोमावर्तोऽधिषो नाम मर्म मद्यो हरत्रसूत ॥ ७४ ॥
 प्रसिद्धान्येवमुक्तानि सामान्येन तु लक्ष्येत् ।
 विषमं स्पन्दनं यत्र पीडिते रुक् च मर्म तत् ॥ ७५ ॥
 तेषां त्रिदशकक्षाधृगूर्ध्वः कूर्चशिरोसि च ।
 द्वादशांगुलमानानि त्र्यंगुले मणिवन्धने ॥ ७६ ॥
 गुल्फौ च स्तनभूले च त्र्यंगुलं जानु कूर्परम् ।
 अपानवस्तिद्वन्नाभिनीलास्मीमन्तमातृकाः ॥ ७७ ॥
 कूर्चशृंगाटमन्वाश्च त्रिजदेकेन वज्रिताः ।
 आत्मपाणितलेन्मानाश्शेषाण्यर्धांगुलानि च ॥ ७८ ॥
 तृष्णाकम्पभ्रमोन्मादा वैकल्यं मृतिरेव वा ।
 मर्मच्छेदे भवन्त्यस्मान् क्षाराग्नी तत्र वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

अभर्मवेधे वा रक्तं यदि स्यादतिनिष्ठुतम् ।
 सद्यो हन्यादन्यथा तु जीवेक्षतशतैरपि ॥ ८० ॥
 जीवितं प्राणिनां रक्ते तिष्ठत्येव हि तिष्ठति ।
 तत्र स्नेहप्रधानैस्तु शतैर्वाताविरोधिभिः ॥ ८१ ॥
 पानलेपनसेकाद्यैर्युक्त्या धीमानुपाचरेत् ।
 पकाशयकटीमक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ॥ ८२ ॥
 स्थानं वातस्य तत्रापि पकाधानं विशेषतः ।
 उत्साहोच्छ्वासानिश्वासचष्ट्रावेगप्रवर्तनैः ॥ ८३ ॥
 सम्यग्गत्या च धातूनामक्षणां पाटवेन च ।
 अनुगृह्णात्यविकृतं वृद्धस्यास्य तु लक्षणम् ॥ ८४ ॥
 काश्यकाण्योष्णकामस्त्वकम्पानाहशकृदग्रहाः ।
 बलनिन्द्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमर्दनाः ॥ ८५ ॥
 क्षीणस्य श्लेष्मवृद्ध्युक्तरोगास्सादो विसंज्ञता ।
 अल्पचेष्टावचनता स्याच्च पित्तस्य तु स्मृतम् ॥ ८६ ॥
 नाभिरामाशयस्वेदो लसिका रुधिरं रसः ।
 दृक् स्पर्शनं विशेषेण नाभिः पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥ ८७ ॥
 क्षुत्तृडुचिप्रभामेधाधाशौर्यतनुमार्दवैः ।
 अनुगृह्णात्यविकृतं वृद्धस्यास्य तु लक्षणम् ॥ ८८ ॥
 पीतविष्मूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृडुदाहान्यतिद्रताः ।
 क्षीणस्य तु प्रमाहानिर्गन्धवह्निवर्जिता ॥ ८९ ॥
 उरःकण्ठशिरःकोमपर्वण्यमाशयो रसः ।
 मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥ ९० ॥
 स च स्थिरस्त्वस्तिग्यत्वसन्धिवन्धश्चमादिभिः ।
 समो रक्षति वृद्धस्य चिह्नत्वालस्यगौरवम् ॥ ९१ ॥

शैत्यशैत्यश्रथांगत्वश्वासकासातिनिद्रताः ।
 प्रसेको वह्निसादश्च चिह्नं क्षीणस्य तु भ्रमः ॥ ९२ ॥
 श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्द्वयः श्लेष्मसन्धिता ।
 रसाम्बुजांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्लानि धातवः ॥ ९३ ॥
 सप्त दूष्या मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ।
 प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ॥ ९४ ॥
 गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म कमान् स्मृतम् ।
 हृदयं स्यादवष्टम्भो मलानां केशधारणम् ॥ ९५ ॥
 रसो वृद्धस्तु कफवृद्धस्तु रज्जाश्रयान् गदान् ।
 प्रीहर्वासर्पगुल्मादीन् मांसं ग्रन्थ्यवुदादिकान् ॥ ९६ ॥
 गण्डोदरोरुस्थौल्यञ्च मेदश्चास्तेऽपि चेष्टिते ।
 श्वासं श्रमं च कुरुते स्मिक्स्तनोदरलम्बताम् ॥ ९७ ॥
 अस्थ्यध्यस्थ्यधिदन्तांश्च मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ।
 पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात् कृच्छ्राण्यरूपि च ॥ ९८ ॥
 शुक्लत्वतिर्लोकामत्वं स्रावं शुक्लाश्मरीमपि ।
 कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ॥ ९९ ॥
 मूत्रन्तु वस्तेर्निस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ।
 स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूरेवं च लक्षयेत् ॥ १०० ॥
 दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ।
 क्षीणे रसे श्रमशोषो रौक्ष्यं शब्दासहिष्णुता ॥ १०१ ॥
 रक्तेऽन्लशिशिरप्रीतिस्मिराशैथिल्यरुक्षते ।
 मांसेऽक्षिगलानिगण्डस्मिक्लुष्कतासन्धिवेदनाः ॥ १०२ ॥
 मेदसि स्वपनं कट्याः प्रीहो वृद्धिः क्रशाङ्गता ।
 अस्थ्यस्थितोद्दृशतनं दन्तकेशनखादिषु ॥ १०३ ॥

अस्त्रां मन्त्रानि मौषिष्यं भ्रमन्तिमिरदर्शनम् ।
 शुद्धे चिरान् प्रसिचयेत् शुद्धं शोणितमेव वा ॥ १०४ ॥
 तांदोऽन्यथं वृषणयोर्मंदे धूमायतीव च ।
 पुरीषे वायुरान्त्राणि मशदां वेष्टयन्निव ॥ १०५ ॥
 कुक्षिं भ्रमति वायुर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम् ।
 मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत् कृत्वा द्विवर्णं सास्त्रमेव वा ॥ १०६ ॥
 स्वेदे रोमच्युतिस्तच्छरोमता स्फुटतं त्वचः ।
 मलानामसिम्बुमानां दुर्लभ्यं लक्षयेन् अयम् ॥ १०७ ॥
 स्वमलायनसंशोषतोद्गुण्यत्वलाघवं ।
 कुर्वतेऽभिरुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ॥ १०८ ॥
 वृद्धाः श्रृणाश्च भुविष्टे लक्षयन्त्यवुधा न तन् ।
 रोगान् वृद्धिश्चोद्भूतान् क्रमाद्वधनवृद्धयैः ॥ १०९ ॥
 ज्वेदन्त्यत्र पवनान्तज्जालैरुक्रमान् कृतैः ।
 विशेषाद्वृद्ध्युत्थानं रक्तस्युतिविरेचनैः ॥ ११० ॥
 मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ।
 स्त्रीन्यकादयोपचारेण मेदोजानस्थिसंश्रयान् ॥ १११ ॥
 जातान् शीरषुर्दक्षिणसंयुक्तैर्वास्तिभिस्तथा ।
 मज्जशुक्लामयानां तु भोजनं स्वादुतिक्रमम् ॥ ११२ ॥
 शुद्धिं व्यवयं व्यायामं यथान्यच्छुद्धशोधनम् ।
 विद्वद्विद्वज्जानतीसारक्रियया विद्वद्भयोद्भवान् ॥ ११३ ॥
 मेपाजमध्यकुत्मापववमापद्वयादिभिः ।
 मूत्रवृद्धिक्षयोत्थास्तु मेदकृत्स्नचिकित्साया ॥ ११४ ॥
 व्यायामाभ्यञ्जनेस्नेहमर्शः स्वेदक्षयोत्थितान् ।
 अतिस्थौन्यनिरासार्थं चिन्ताशोधनजागरम् ॥ ११५ ॥

रोवेत् नशं व्यायामं मधु तर्कं मधुरकम् ।
 मधुना विकलां लिङ्गान् गुदुर्चामभयां घनम् ॥ ११६ ॥
 व्योपादिकं विजृह्वाशं यथावत् प्रयोजयेत् ।
 वृद्धचार्यं मांसमशान् शीराण्यं वृद्धयैर्दुतम् ॥ ११७ ॥
 अभिन्तया हर्षणेन धुवं सन्तर्पणेन च ।
 स्वप्रदम्बुजाश्च कृशां वराह इव पुष्पति ॥ ११८ ॥
 यवगोधूममुभयोर्द्वितं योग्यौषधैर्दुतम् ।
 ओजस्तेजस्तु धातूनां शुक्लान्तानां परं स्मृतम् ॥ ११९ ॥
 हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ।
 यज्ज्ञाशे नियतं नाशो र्वास्तिप्रति निष्ठति ॥ १२० ॥
 ओजोवृद्धौ तु देहस्य तुष्टिः पुष्टिर्वलोद्भवः ।
 ओजः श्रियेत् कोषभृदध्वानशोकप्रसादिभिः ॥ १२१ ॥
 विभेति दुर्बलाऽर्माश्लेषं व्यायानि व्यथितेन्द्रियः ।
 दुर्बलायो दुर्मेना रूक्षो भवेत् श्रामश्च तत्क्षये ॥ १२२ ॥
 जीवनीयरसशीररसाशान्त्रं भेषजम् ।
 प्राणादिभेदान् पञ्चात्मा वायुः प्राणोऽत्र मूर्धनः ॥ १२३ ॥
 उरःकण्ठचरो वृद्धिहृदयेन्द्रियचित्तवृक् ।
 प्रेवनक्षवधृद्गारनिश्वासान्नप्रवेशकृत् ॥ १२४ ॥
 उरस्थानमुदानस्य नासानाभिगळांश्वरेण ।
 वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नाज्जिह्वलवर्णस्मृतिक्रियः ॥ १२५ ॥
 व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ।
 गन्धबन्धेषणोन्धेषनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥ १२६ ॥
 प्रायस्सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाश्चरीरिणाम् ।
 समानोऽग्निसर्मापस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ॥ १२७ ॥

अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ।
 अपानोऽपानगः श्रोणिवस्तिमेढोरुगोचरः ॥ १२८ ॥
 मुहुर्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्कामणक्रियः ।
 एतैरविकृतैर्देहस्सुखदो दुःखदोऽन्यथा ॥ १२९ ॥
 हिनाहारविहाराद्यैर्विकाराद्रक्ष्यतां सदा ।
 अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥ १३० ॥
 व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
 प्रासप्रासान्तयोरणादौषधं प्राणनामके ॥ १३१ ॥
 मुहुर्मुहुर्विपच्छर्दिहिध्मातृच्छ्वासकासिषु ।
 ऊर्ध्वजघ्रुविकारेषु स्वप्रकाले प्रशस्यते ॥ १३२ ॥
 प्रायो वातात्मका मर्त्या रूक्षदीर्घकृशाप्रियाः ।
 बद्धाहारोष्णपट्वस्त्रस्वादुकाङ्क्षाः कलिप्रियाः ॥ १३३ ॥
 चलनौहार्दार्धदृष्टिचेष्टावाचश्च नास्ति काः ।
 अल्पजीवितविज्ञानमुखनिद्राः प्रलापिनः ॥ १३४ ॥
 पित्तोद्विक्तास्ताम्रकेशवक्त्रपादाल्परोमकाः ।
 उष्णांगाः क्षोभरक्ताक्षा मेधावन्तोऽभिमानिनः ॥ १३५ ॥
 स्वादुतिक्तकषायादाः शीताश्चाश्रितवत्सलाः ।
 क्लेशसहस्रार्स्तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षा मध्यमायुषः ॥ १३६ ॥
 श्रेष्मला नीलनिविडकेशास्मुखिगन्धलोचनाः ।
 प्रलम्बबाहवः पानिवक्षसः स्निग्धरूपिणः ॥ १३७ ॥
 धीरास्सत्यपराः क्लेशसहा बुद्धिवलान्विताः ।
 कटुतिक्तकषायाल्पभोजना अपि सद्बलाः ॥ १३८ ॥
 दृढप्रेमविरोधाश्च वदान्या मान्यमानदाः ।
 सत्यस्वल्पप्रियालापाः श्रीनिवासाश्चिरायुषः ॥ १३९ ॥

तामसै राजसैस्सत्त्वप्रधानैश्च गुणैः क्रमात् ।
 संयुक्ता मिश्रणे तेषां ज्ञानीयान्मिश्रिताद्गुणान् ॥ १४० ॥
 एवं प्रोक्तो देहकर्माङ्गभागो
 विस्तारस्स्यात् ग्रन्थकोट्याप्यपूर्णः ।
 देहे त्वस्मिन् प्राप्प्रमात्रे विकारे
 कुर्याद्युक्त्या शोधनाद्यैश्चिकित्साम् ॥ १४१ ॥

इत्यहविज्ञानकल्पो नामा-

धर्मोऽन्यथः ॥

नवमोऽध्यायः ।

ऋहस्वेदकल्पः ।

॥ अथातः ऋहस्वेदकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

गुरुशीतसरास्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।
 औषधं ऋहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥
 सर्पिमंज्रा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।
 घृतं बहूपयोगेन गुरु चापि यथोत्तरम् ॥ २ ॥
 द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ।
 स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ३ ॥
 शृद्धवालावलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ।
 वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ ४ ॥

स्नेहा न त्वतिमन्दाप्रतिक्षणाभिस्थूलदुर्बलाः ।
 ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ १५ ॥
 मूर्छाच्छर्कराचिरेभ्रमवृणामयैश्च पीडिताः ।
 अपप्रसूता युक्ते च नखे वस्तौ विरेचने ॥ १६ ॥
 क्रतौ साधारणे स्नेहदशस्तोऽहि विमले पुनः ।
 शीते तैले माधवे चेत् घृतं निश्येव शस्यते ॥ १७ ॥
 युक्त्यावचारयेत् स्नेहं भक्ष्याग्नयेन वस्तिभिः ।
 तन्नाच्छपानं श्रेष्ठं स्यात् स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥ १८ ॥
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ।
 द्वाभ्यां चतुर्भिर्गुणैर्मैर्जीर्यन्ति याः क्रमान् ॥ १९ ॥
 हृस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च हृसीयसीम् ।
 कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हृसीयसीम् ॥ २० ॥
 ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छलशुद्धये बहुः ।
 शमनः क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ २१ ॥
 वृंहणो रसमद्याद्यैस्सभक्तोऽल्पो हितस्त च ।
 प्राज्याभ्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २२ ॥
 व्याधीन् जयेद्वलं कुर्यादंगानां च यथाक्रमम् ।
 वार्युष्णमच्छेऽनुपिवेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २३ ॥
 आस्रोपलेपशुद्ध्यै च तौरवारुणकरे न तु ।
 जीर्णोर्जीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् ॥ २४ ॥
 भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिवन् पीतवानपि ।
 द्रवोष्णमनभिध्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ॥ २५ ॥
 उष्णोदकोपचारी स्यान् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
 न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥ २६ ॥

प्रवातयानयानाध्वभाध्यायासनसंस्थिताः ।
 नीचान्युच्चोपधानाहस्वप्रभूमरजांसि च ॥ २७ ॥
 यान्यहानि पिवेत्तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ।
 सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिर्भीषिणेषु च क्रमः ॥ २८ ॥
 च्यवमच्छं सृदौ कोष्ठे कुरे ममदिनं पिवेत् ।
 सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मी भवेत् परम् ॥ २९ ॥
 वातानुलोम्यं दीप्तोऽप्रिवर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
 स्नेहोद्वेगः कृमः सम्यक्स्निग्धे रुक्षे विपर्ययः ॥ ३० ॥
 अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्त्रवाः ।
 अमात्रयाहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्त्रास्तम्भविमंजताः ।
 कण्डूकुष्ठज्वरोत्केशशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥
 क्षुत्तृष्णाद्विस्वनस्वेदरुक्षपानान्नभेषजम् ।
 तत्कारिष्टस्त्रयोदाळयवदयामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुल्मुद्गन् ।
 यथास्वं प्रतिरोगश्च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥
 मांसला मेदुरा भूरिभ्रमणो विषमाग्रयः ।
 स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्व रुक्षयेत्ततः ॥ ३५ ॥
 संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ ३६ ॥
 स्नेहार्थं सघृतां पेयां सन्नेहं तिलचूर्णकम् ।
 क्षीरपेयां घृतरुष्णां फाणितं कृसराश्च वा ॥ ३७ ॥
 सगुडं मस्तु वा दद्यात् तथा स्नेहं पट्टकटम् ।
 वाते वातोत्तरे रोगे रुक्षिताङ्गेऽपि वा बहिः ॥ ३८ ॥

स्नेहस्नेकं प्रकुर्वीत सत्तदौषधसाधितैः ।
 सप्ताहं द्विगुणं वापि त्रिगुणं वा यथोचितम् ॥ ३० ॥
 शाययित्वाथ खट्वायां रोगिणं कृतमङ्गलम् ।
 कोष्णस्नेहप्लुतैश्चैलखण्डैर्मुप्लुता प्रमेचयेत् ॥ ३१ ॥
 यामार्द्धमंगे देहे वा स्नातः कोष्णादकंस्ततः ।
 भजनं पूर्वोक्तमाचारं लक्तरोगस्मुखी भवेत् ॥ ३२ ॥
 अभ्यङ्गमेकपिचत्रो वस्तिश्चेति चतुर्विधम् ।
 मूर्धनैलं गुणोत्कृष्टं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३३ ॥
 तन्नाभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ।
 अरुपिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ ३४ ॥
 परिषेकः पिचुः केशशातभृटनधूपने ।
 नेत्रे स्तव्ये च वस्तिस्तु प्रमुप्यर्दितजागरे ॥ ३५ ॥
 नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।
 तत्रोत्तानं शयानस्य ललाटमनुलम्बिते ॥ ३६ ॥
 पात्रे रोगिकनिष्ठाप्रप्रवेशच्छिद्रमध्यके ।
 छिद्राधोलंबितमृदुतवांगुलपिचौ दृढे ॥ ३७ ॥
 आढकप्रमिते युक्तं स्नेहमापूर्य मेचयेत् ।
 पिचुवद्वललाटस्य बहिर्वन्धान् प्रचालयन् ॥ ३८ ॥
 पिच्वग्रं शंखयोर्मध्ये शिरोदेशे यथामुखम् ।
 ललाटपिच्वन्तरं स्यादेकद्विच्यङ्गुलोन्मितम् ॥ ३९ ॥
 वातादिकोपे पात्रचूर्णमिक्तेनापूरयेन्मुहुः ।
 तक्रश्रीरादिना मूर्धमेकैऽप्येवं क्रियाक्रमः ॥ ४० ॥
 कचान्ते चैलखण्डेन वेष्टितस्य मुखं पिचून् ।
 तैलाक्ताननतिस्रावान् सप्त च द्वादशाङ्गुलान् ॥ ४१ ॥

मात्रासहस्रान्तरितमेकैकं मूर्तिं धारयेत् ।
 शुद्धाक्तस्त्रिदहस्य दिनान्ते गन्धमाहिपन् ॥ ४२ ॥
 द्वादशांगुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरस्समम् ।
 आकर्णवन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ॥ ४३ ॥
 चैलवेणिकया बद्धा मापकस्केन लिपयेत् ।
 ततो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ॥ ४४ ॥
 ऊर्ध्वं केशमुचो यावद्व्यङ्गुलं धारयेच्च तत् ।
 आवकव्रतामिकोत्तेदाहशार्पं पट्टं चलादिषु ॥ ४५ ॥
 मात्रासहस्राण्यवरो ज्वेकं स्कन्धादि मर्दयेत् ।
 मुक्तस्नेहस्य परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ॥ ४६ ॥
 मुख्यासानस्य कल्पाः स्युरभ्यंगपिचुवस्त्राः ।
 धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूले विमर्दयेत् ॥ ४७ ॥
 रुजाया मादवं यावन्मात्राशतमवेदने ।
 यावत् पयैति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ॥ ४८ ॥
 निमेषान्नेपमात्रेण समं मात्रा तु सा स्मृता ।
 चिरायुस्सुकुमागह्ना जराहीनो दृढेन्द्रियः ॥ ४९ ॥
 दीर्घाग्निशुद्धकोष्ठश्च स्नेहाभ्यासो भवेज्जनः ।
 स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ॥ ५० ॥
 नापोऽग्निप्रवसनकालहस्ततलादिभिः ।
 उपनाहो वचाकिण्वशताह्वादेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
 धान्यैस्समस्तैर्गन्धैश्च रास्नैरुदजटाभिर्पैः ।
 उद्विक्तलवणैः स्नेहयुक्तैरप्यःप्लुतैः ॥ ५२ ॥
 केवले पवने श्रेष्ठासंस्पृष्टैर्मुरसादिभिः ।
 पिप्पले पञ्चाद्यैस्तु चर्मपट्टद्वयादिना ॥ ५३ ॥

वद्धं रात्रौ दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ।
 ऊष्मा तु काञ्चिकादीनामृष्मणा विविधौषधैः ॥ ५३ ॥
 पक्वानां विविधौषधं तत्तज्ज्ञाधिप्रकल्पितैः ।
 द्रवै च वाससाच्छाद्य स्निग्धं सिञ्चेद्यथामुखम् ॥ ५४ ॥
 धान्यान्मूत्रात्तज्जित्तैर्विगलन्यादिपरिमुतैः ।
 तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वांगेऽनिले ॥ ५५ ॥
 अवगाह्यातुर्गन्तिष्टेदशःकुलदिरुक्षु च ।
 निवातेऽन्तर्धृतिः स्निग्धो ज्ञाज्ञातः स्वेदमाचरेत् ॥ ५६ ॥
 व्याधिष्वधिषितदेशतुं वशान्मध्यवरावरम् ।
 कफातो रूक्षणे रूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ॥ ५७ ॥
 आमाशयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ।
 रूक्षपूर्वं तथा स्निग्धपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ ५८ ॥
 अल्पं वंक्षणयोस्तत्त्वं दृढमुष्णहृदये न वा ।
 शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽह्नानां च मार्दवे ॥ ५९ ॥
 स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ।
 पिप्पलास्रकोपस्तृणमृच्छांस्वर्गांगसदनध्रमाः ॥ ६० ॥
 सन्धिर्पाडाग्वरदयावरक्तमण्डलदर्शनम् ।
 स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनमौषधम् ॥ ६१ ॥
 विषक्षारान्न्यर्त्तासारच्छर्दिभेदातुरेषु च ।
 स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ॥ ६२ ॥
 न स्वेदयेदतिमृष्टरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ।
 स्तम्भनीयश्चतर्ध्वाणश्चामसद्यविकारिणः ॥ ६३ ॥
 तिमिरेद्वरवासपंकुप्रशोफाह्वरोगिणः ।
 पोतदुग्धदधिस्नेहसधुन कृतविरेचनान् ॥ ६४ ॥

भ्रष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयादितान् ।
 क्षुत्तृष्णाशामिलपाण्डुमेहिनः पित्तर्पादितान् ॥ ६५ ॥
 गोभैरी पुष्पितां सूतां मृदु चानयिकं गदे ।
 श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माभ्मानविकम्पिषु ॥ ६६ ॥
 स्वरभेदानिलज्व्याधिष्ण्यमानस्तम्भगौरवे ।
 तद्वत्स्वे मुष्कयोः स्वन्यामायामे वातकण्टके ॥ ६७ ॥
 मूत्रकुल्लुब्धुदप्रन्थिशुक्लापाताह्वमास्ते ।
 स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधिविभागतः ॥ ६८ ॥
 स्वेदो हितस्त्वनाग्रेयो वाते मेदःकफावृते ।
 आयामावातगृह्भामुराप्रावरणादिभिः ॥ ६९ ॥

स्नेहहिष्माः कोष्ठगा धातुगा वा
 स्रोतोलीना ये च शालाश्विमंशाः ।
 दोषास्त्वेदस्ने द्रवीकृत्य कोष्ठं
 नीतास्तस्यैव शुद्धिभिर्निर्दिश्यन्ते ॥ ७० ॥

तत्र स्वेदस्वेदकम्पः
 नमोऽस्त्यः ०

दशमोऽध्यायः ।

वमनविरचनकल्पः ।

॥ अथातो वमनविरचनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

कफे विदध्याद्वमनं संयोगे वा कफोत्पन्ने ।
 देशकालादिमालोच्य विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥
 नवज्वरातिसाराद्यपित्तामृप्राजयक्षिपणः ।
 कुष्ठमेहापचिप्रन्थिऋषीपदोन्मादकामितः ॥ २ ॥
 श्यामदृष्टासर्वासर्पस्तन्वदोषोर्ध्वरोगिणः ।
 अवाभ्या गर्भिणी रुक्मः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥
 बालवृद्धकुशस्थूलदृष्टो गिश्नतदुर्बलाः ।
 प्रसक्तवमधुप्रीहतिमिरक्तिमकोष्ठितः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्त्रदत्तवस्त्रहतस्वराः ।
 मूत्राघातयुदरी गुल्मा दुर्बलाऽयप्रिर्गन्धमः ॥ ५ ॥
 उदावर्तभ्रमाष्टीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः ।
 कृते विषगराज्जिणैरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥
 प्रसक्तवमथोः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।
 ऊर्ध्वाधऽगुष्टिभिर्वर्थाः सर्वैरेवं स्वर्जाणिनेः ॥ ७ ॥
 स्निग्धम्विन्नं यथायोग्यं सत्त्वमापतिलादिभिः ।
 पूर्वैशुक्लिकृष्णं पूर्वाह्णे कृतमङ्गलम् ॥ ८ ॥

अ. १०]

वमनविरचनकल्पः

८५

ईषन्स्निग्धं सधृतया पेययात्तत्सिद्धया ।
 परितृप्तं रोगवशान् क्षीरेणैश्वरसै रसैः ॥ ९ ॥
 पाययेदथ भैषज्यं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 ब्रह्मरुद्रादिमन्त्रेण मन्त्रितं प्राङ्मुखं भिषक् ॥ १० ॥
 मुहुर्ते पालयेत् पीते तन्मनाऽऽर्द्धचेत्ततः ।
 जातप्रमेकदृष्टामो जानुतुल्यामनस्थितः ॥ ११ ॥
 अप्रवृत्ते त्वङ्गुलीभ्यां नाळेन मृदुनाथवा ।
 गलतान्तरुजं स्पृष्ट्वा पुनर्वेगान् प्रवर्तयेत् ॥ १२ ॥
 पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्रेष्ठमणो भवेत् ।
 उभे पार्श्वे ललाटे च वमनश्चास्य धारयेत् ॥ १३ ॥
 प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।
 हीनवेगः कणाधात्रीमिद्वार्थलवणोदकम् ॥ १४ ॥
 पिबेत्तथा प्रवर्तन्ते कफपित्तानेलाः क्रमान् ।
 चत्वारः षड्वमावष्टौ वेगा हीनान्तरोत्तमाः ॥ १५ ॥
 प्रस्थार्थं प्रस्थमपि च द्विप्रस्थं मानतः क्रमान् ।
 सम्यग्योगे त्वयोगे स्युः कण्टकोटज्वरादयः ॥ १६ ॥
 अतियोगे तु वमनं फेनचन्द्रकरकवन् ।
 भ्रमन्तमो जीवरक्तनिर्गमान्मृत्युरेव वा ॥ १७ ॥
 सम्यग्योगे पिबेद्धूमं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ।
 पेयां विलेपीं यूयं च रसं लब्धोदनं पृथक् ॥ १८ ॥
 अशादेकद्वित्रिवारं क्रमान्मृदूनादिशुद्धिमान् ।
 तूलकैर्गोमयैः काष्ठैर्यथाभिः श्यान्महाबलः ॥ १९ ॥
 महास्थिरः सर्वेष्वधौर्ध्वोऽग्निस्तथा भवेत् ।
 पथ्याचारं वदेदस्य गदितः स्नेहते तु यः ॥ २० ॥

क्षुब्धत्वात्पक्कत्वाद्यमानुरस्यौषधस्य च ।
 मृदुत्वतीक्ष्णतात्पत्वाद्ययोगे कारणं स्मरन् ॥ १ ॥
 स्निग्धस्निग्धं पुनश्चापि वामथेन्निपुणौषधैः ।
 पवने नाति वमतो हृदयं यस्य पीक्यते ॥ २ ॥
 तस्मै स्निग्धाम्ललवणान् दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ।
 योऽप्योऽतिवमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥ ३ ॥
 परिपेकावगाहायैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ।
 अञ्जयेच्चन्दनोशीरैर्मन्थं लाजयच्चैः पिबेत् ॥ ४ ॥
 यक्षान्यच्छर्दिभैषज्यं युक्त्या तदपि योजयेत् ।
 मोदारायां भृशं छर्द्या मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ ५ ॥
 समधुकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।
 वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवळप्रहः ॥ ६ ॥
 स्निग्धाम्ललवणा हृद्या यूपमांसरसा हिताः ।
 फलान्यम्लानि स्वादेयुस्तस्याप्रेऽन्येन सीत्कृतम् ॥ ७ ॥
 निस्सृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।
 अतियोगेन भैषज्यं जीवास्त्रं हरते यदि ॥ ८ ॥
 तृष्णामूर्च्छामदातृस्य कुर्यादा मरणात् क्रियाम् ।
 रक्तपित्तातिसारव्रीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ॥ ९ ॥
 मृगाजमहिषादीनां सशस्त्रं जीवतामसृक् ।
 पिबेत् जीवाभिसन्धानमाश्वायात्यस्य जीवितम् ॥ १० ॥
 तदेव दर्भशुद्धितं रक्तं वस्तौ निषेचयेत् ।
 इषामाकाष्मर्यमधुकमूर्वोशीरैः शृतं पयः ॥ ११ ॥
 घृतमण्डाञ्जनयुतं वास्ति वा योजयेद्विप्रम् ।
 जीवशोणितशङ्कायां शुद्धे वस्त्रे प्रलेपितम् ॥ १२ ॥

कोष्णाम्भोभिः क्षाकृतं तु जीवाच्छुष्यति नान्यथा ।
 व्यापद्भीकृतया कर्म वमनाशं न च त्यजेत् ॥ ३३ ॥
 अजीर्णव्यापदुक्तिस्तु निषेद्धुं न हि भोजनम् ।
 कालान् कचिद्विपत्प्राप्तौ चिकित्सावगमाय यत् ॥ ३४ ॥
 द्रव्याणि वमनार्हाणि वक्ष्ये रोगहराणि च ।
 वमने मदने श्रेष्ठं विरेके त्रिवृता यथा ॥ ३५ ॥
 फलानि नातिपाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।
 आदायाद्भिः प्रशस्तैर्धे मध्ये प्रीत्यवसन्तयोः ॥ ३६ ॥
 प्रमृज्य कुशमृतोऽन्यां क्षिप्त्वा वध्वा प्रलेपयेत् ।
 गोमयेनानु मृतोर्द्धा धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३७ ॥
 मृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।
 निष्कृष्टानि गतेऽष्टाहं शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ३८ ॥
 तेषां ततः सुशुष्काणामुदधृत्य फलपिप्पलीम् ।
 दधिमध्वाज्यपल्लैर्मदित्वा शोषयेत् पुनः ॥ ३९ ॥
 ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।
 अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ४० ॥
 शर्वरीं मधुयष्ट्या वा प्रत्यक्पुण्या जलेऽपि वा ।
 मृदितं गाकृतं तनु पिबेत् प्रातस्तथा वमेत् ॥ ४१ ॥
 विभागत्रिफलाचूर्णं प्रत्यक्पुण्यादिवारिणा ।
 पिबेच्चवराकचिष्टेवप्रण्यपच्ययुदोदरी ॥ ४२ ॥
 हृद्वाहेऽशोत्सपित्तं च क्षीरं तनुपिप्पलीशृतम् ।
 क्षीरेण वा कफच्छर्दिपित्तकामये ॥ ४३ ॥
 दध्युत्तरं वा दधि वा तच्छुतक्षीरमम्भयम् ।
 तस्मिद्धमाज्यं लेहं वा लीलायां प्रच्छर्दयेत्सुरम् ॥ ४४ ॥

फलचूर्णयुतं राठपुष्पमात्राय वामयेम् ।
मण्डपेयारसादीनां तृप्तो मत्तो यथासुखम् ॥ ४५ ॥
फलभावे गणप्रोक्तैरौषधैरपि वामयेत् ।

मदनमधुकलत्रानिम्बविम्बाविशाला-
वपुसकुटचमूर्वादेवतालीकृमिघ्नम् ।
विटुलदहनचित्रा कोशवर्त्यौ करञ्जः
कणलवणवचैलासर्पपाशदहनानि ॥ ४६ ॥

पित्ते च पित्तभूयिष्ठे कुर्याद्रोगे विरेचनम् ।
विरेकसाध्या गुल्माशौविस्फोटव्यङ्गकामिलाः ॥ ४७ ॥
जोर्णज्वरादरच्छदिगरप्राहहलीमकाः ।
विट्पित्तमिरं काचः स्यन्दः पकाशयव्यथा ॥ ४८ ॥
योनिशुक्राश्रया रोगाः कोष्ठगाः किमयो व्रणाः ।
वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृदग्रहः ॥ ४९ ॥
वन्धाश्च कुष्ठमेहाद्या न तु रन्ध्रा नवज्वरः ।
अल्पगन्धयोगापित्तास्रशतवाय्वतिसारिणः ॥ ५० ॥
मशल्यास्थापितकूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।
अथैनं वामितं भूयः स्निग्धस्त्रिं विरेचयेत् ॥ ५१ ॥
बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः शरीरणापि विरिच्यते ।
प्रभूतमारुतः कूरकृच्छ्राचक्षुषामादिकैरपि ॥ ५२ ॥
कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
स्निग्धोष्णलवणैर्वायावप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ५३ ॥
उष्णान्बु स्वेदयेद्भूम्य पाणितापेन चादरम् ।
उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्त्वान्येषुः पुनः पिबेत् ॥ ५४ ॥

अट्टस्नेहकोष्ठस्तु पिबेद्ध्वं दशाहतः ।
भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥ ५५ ॥
यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ।
शकृत्पित्तकफानां हि मुखनिस्सरणं क्रमान् ॥ ५६ ॥
सम्यग्विरेचनं तत्र वमनोक्तेन योजयेत् ।
धूमवर्धनं विधिना क्रमेणाग्निं विवर्धयेत् ॥ ५७ ॥
हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्कृष्टः श्रेष्मपित्तयोः ।
विदाहो वातविट्सङ्गः स्यादयोगस्य लक्षणम् ॥ ५८ ॥
अजीर्णिनः श्रेष्मवतो व्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
भूर्यदृष्टं सुतीक्ष्णं वा शीताद्यैर्भेषजं पुनः ॥ ५९ ॥
स्तब्धं करोति मन्दाम्नेः कुक्ष्याध्मानाद्युपद्रवान् ।
अत्यर्थरुक्षं दोषप्रभैर्विरेच्यैव भेषजम् ॥ ६० ॥
जीर्णं करोति श्रयथुहिष्मामूर्च्छादिकान् गदान् ।
अयोगस्त्रिविधस्त्वेवमाद्ये वमितवत्क्रिया ॥ ६१ ॥
द्वितीये वामयेत्तीक्ष्णैरौषधैः पुनरन्तिमे ।
स्नेहैः सलवणैः स्निग्धस्त्रिं संस्तरसंकरैः ॥ ६२ ॥
वर्तिभिर्बैस्त्रिभिर्वापि हृतोच्चारं विरेचयेत् ।
अतिक्रमं स्मरन् पूर्व सर्वानेव विरेचयेत् ॥ ६३ ॥
तत्तज्ज्ञाधिवशान् सङ्गे तदुक्ता च प्रतिक्रिया ।
विट्पित्तकफवातेषु निम्नमृतेष्वधिकं सवेत् ॥ ६४ ॥
निःश्रेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ।
मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ॥ ६५ ॥
गुदनिस्सरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ।
भवत्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः ॥ ६६ ॥

दीपनं प्राहि लघु च नात्युष्णं वातहारि च ।
 देयं तत्रातिवसतविहितं चापि भेषजम् ॥ ६० ॥
 लम्बवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टातिमान्वादि ।
 तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ ६१ ॥
 त्रिदोषघ्नौपधैर्दुष्का त्रिदोषघ्नी भवेत्त्रिवृत् ।
 तन्मूलं तिर्यग्वापं गम्भोरानुगतं च यत् ॥ ६२ ॥
 तद् गृहीत्वा सजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कं तिथापयेत् ।
 अथ काले ततश्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ॥ ६३ ॥
 वातामये विवेदम्लैः पौनः साध्यसितामधु ।
 धोरद्राक्षेक्षुकापमयस्वादुस्कन्धवाररसैः ॥ ६४ ॥
 कफामये पालुरसमूत्रमयाम्लकाञ्चिकैः ।
 पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ॥ ६५ ॥
 त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ।
 मधुत्रिजातसंयुक्तो ज्ञेयो हृद्यं विरेचनम् ॥ ६६ ॥
 अजगन्धा तुकाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ।
 चूर्णितं मधुसर्पिर्ध्या लोड्वा साधु विरिच्यते ॥ ६७ ॥
 तत्तद्रोगौषधैः सार्धमेव दद्याद्विरेचनम् ।
 त्रिवृत्वाद्यं यथाकालवलं सर्वरुजास्वपि ॥ ६८ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागावध्वी-

स्तुक्छंस्त्रिर्नालितितिल्वकानि ।

अम्बाककम्पिलकहेमदुग्धा

दुग्धा च मूत्रा च विरचनानि ॥ ६९ ॥

बुद्धिप्रसादं कलमिन्द्रियाणां

धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिरात् पाकं वयसः करोति
 संशोधनं सम्यगुपास्वमानम् ॥ ७७ ॥

इति वस्तिकल्पः समाप्तः
 दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

वस्तिकल्पः ।

॥ अथातो वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वातोत्पन्नेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।
 उपक्रमाणां सर्वेषामप्रणीत्स्त्रिविधश्च सः ॥ १ ॥
 निरुद्धोऽन्वासनं वस्तिकृत्तरत्नेन साधयेत् ।
 गुल्मानाहस्तुडप्रीहशुद्धातीसारगुलिनः ॥ २ ॥
 जीर्णेश्वरप्रतिश्यायशुद्धानिलमलप्रदान् ।
 बध्माश्मरीरजोनाशान् दारुणाञ्चानिलामयान् ॥ ३ ॥
 अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः श्वतोरस्को भृशं कुशः ।
 आमातीसारवमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥
 श्वासकासप्रसेकाश्छोद्दिष्वाध्मानान्पवद्वयः ।
 शून्यपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदराः ॥ ५ ॥

कुप्री च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।
 आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवहयः ॥ ६ ॥
 रूक्षाः केवलवाताती नानुवास्यास्त एव च ।
 येऽनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामिलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥
 निरन्नग्रीहविड्भेदगुरुकोष्ठकफोदराः ।
 अभिष्यन्दिशुशूलकिमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥
 पीते विषे गरेऽपचयां श्रीपदी गलगण्डवान् ।
 आस्थाप्यं स्नेहितं खिन्नं शुद्धं लब्धवल् पुनः ॥ ९ ॥
 अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।
 शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ॥ १० ॥
 अभ्यक्तस्नातमुचितात् पादहर्निं हितं लघु ।
 अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ ११ ॥
 कृतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ।
 नात्युच्छ्रितं न चोच्छीर्षं संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ १२ ॥
 संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।
 अथास्य नेवं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ १३ ॥
 उच्छ्वासास्य वस्तेर्वदनं बध्वा हस्तमकम्पयन् ।
 पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिदुतविलम्बितम् ॥ १४ ॥
 नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
 सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ १५ ॥
 दत्ते तृत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिजौ ।
 तत्पाणिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ १६ ॥
 ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्श्विके ।
 आहन्यान्मुष्टिनाङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ १७ ॥

वेदनार्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्तते ।
 योऽयः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत् ॥ १८ ॥
 दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेद्गुह्य ।
 निवृत्तिकालः परमस्त्वयो यामास्ततः परम् ॥ १९ ॥
 अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्तिभिः ।
 तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यन्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ २० ॥
 अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चेत् जाड्यादिदोषकृत् ।
 उपेक्षेतैव हि ततोऽभ्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ २१ ॥
 प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।
 अन्वासयेत्तृतीयैऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ २२ ॥
 यदा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युत्पणमारुतान् ।
 व्यायामनित्यान् दीप्ताग्निन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ २३ ॥
 इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
 निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ २४ ॥
 पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
 मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ २५ ॥
 अभ्यक्तस्वेदितोत्पृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।
 अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरान् ॥ २६ ॥
 वस्ति प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विधैर्बहुभिः सह ।
 काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ २७ ॥
 द्रव्याश्चतुर्गुणे तोये कुर्यात्तत्पादशेषितम् ।
 ततः काथाश्चतुर्धांश्च स्नेहं वाते तु कल्पयेत् ॥ २८ ॥
 पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफेऽधिके ।
 सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ॥ २९ ॥

नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः पलमात्रं गुलस्य च ।
 मधुपट्वादिशेषं च युक्त्या सर्वं तदेकतः ॥ १ ॥
 उष्णाम्बुकुम्भीवाप्येण तप्तं खजसमाहृतम् ।
 प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत् पायौ नात्युष्णशीतलम् ॥ २ ॥
 नातिस्निग्धं न वा रूक्षं नातितीक्ष्णं न वा मृदु ।
 नात्यच्छसान्द्रं नो नातिमात्रं नापटु नाति च ॥ ३ ॥
 लवणं तद्वद्वल्गुं च पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ।
 मात्रां त्रिपलिकां कुर्यान् स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ॥ ४ ॥
 कर्पार्थं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ।
 सर्वद्रवाणां साराणां पलानि दश कल्पयेत् ॥ ५ ॥
 माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ।
 आवपेत् निरूहाणामेष संयोजने विधिः ॥ ६ ॥
 निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ।
 प्रकुञ्चद्विः प्रत्यर्द्धं यावत् पट् प्रमृतास्ततः ॥ ७ ॥
 प्रमृतं वर्षयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।
 आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रमृताः परम् ॥ ८ ॥
 यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासाने ।
 उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ९ ॥
 कृतोपशानः संजातवेगश्चोत्कुटिकः सृजेत् ।
 आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे पराः ॥ १० ॥
 तत्रानुलोमिकस्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् ।
 त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ११ ॥
 विदध्यान् फलवर्ति वा स्वेदनोत्त्रासनादि च ।
 स्वयमेव निवृत्तौ तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ॥ १२ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा मुनिरूढता ।
 विरिक्तवच्च योगादीन् विद्यायोगे च भोजयेत् ॥ १२ ॥
 कोष्णेन वारिणा स्नाते धन्वमांसरसोदनम् ।
 विकारा ये निरूढस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ १३ ॥
 ते मुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।
 अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ १४ ॥
 सम्यग्धीनातियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत् ।
 किञ्चित्कालं स्थितो यद्य सपुरीषो निवर्तते ॥ १५ ॥
 सानुलोमानिलस्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।
 एकं बीनं वा बलासे तु स्नेहवस्ति प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ।
 पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ १७ ॥
 कफपित्तानिलेष्वन्नं वृषक्षीररसैः क्रमात् ।
 वातघ्नौषधनिष्काथन्निवृत्तासैन्धवैर्युतः ॥ १८ ॥
 वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुस्लोष्णो रसान्वितः ।
 न्यग्रोधादिगणकाधपद्मकादिसिन्धायुतौ ॥ १९ ॥
 पित्ते स्वादुहिमौ साव्यक्षीरैश्चुरसमाक्षिकौ ।
 आरग्वधादिनिष्काथवत्सकादियुतान्त्रयः ॥ २० ॥
 रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।
 त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् व्रन्ति यतः क्रमात् ॥ २१ ॥
 त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।
 न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ २२ ॥
 उत्कृष्टं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
 त्रिधैव कल्पयेद्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ २३ ॥

- दोषौषधादिवलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।
 प्राक्स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि तु ॥ ५४ ॥
 मान्वासनानि कर्मेवं वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ।
 कालः पञ्चदशकोऽत्र प्राक् स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा ॥ ५५ ॥
 षट्पञ्चवस्त्यन्तरिता योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ।
 त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ ॥ ५६ ॥
 स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवातिशालयेत् ।
 रत्नेशाप्रिवधौ स्नेहान्निरूहान्मारुताङ्गयम् ॥ ५७ ॥
 स्नेहयोजनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।
 हृस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ॥ ५८ ॥
 मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः शीलनीयः सदाखिलैः ।
 दोषत्रो निष्परीहारो वस्त्यः सृष्टमलश्च सः ॥ ५९ ॥
 अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
 शीतोऽस्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ ६० ॥
 वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादिनिर्हरण ।
 करोत्ययोगं तेन स्वाद्वातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥ ६१ ॥
 नाभिवस्तिरुजानाहो हृत्पेपः श्वयधुर्गुदे ।
 कण्ठर्देहे च वैवर्ण्यमरतिर्वहिमार्दवम् ॥ ६२ ॥
 तत्रार्तासारविहितं पाचनकाथमादिशेत् ।
 पूतीकपिप्पलायं वा वित्त्वधान्यादिकं तथा ॥ ६३ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
 बिल्वमूलत्रिवृरारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ६४ ॥
 मुरादिमूत्रवान् वस्तिर्यवान्यादियुतो हितः ।
 रौक्ष्यादिना वस्तिरुद्धः पवनो मर्मपीडनम् ॥ ६५ ॥

हृदयप्रियः ।

‘वैकृतपाण्डुमृततु’ इति प्रथितयज्ञसा शुचीन्द्रपुरम्
 वट्टप्पळिल्लस्वानिकेन राजवैद्यपरमेश्वरशर्मणा
 विरचितः ।

Vol. I

MARCH 1917

No. 2

THE HRIDAYAPRIYA

BY LATE

Rajavaidya Parameswara Sharmah Old Ayur-
 vedic Practitioner, and Palace Physician in Travanc-
 ore and Cochin Author of Sukasadhaka, (Vaidya)
 Ramavaruncharithra, Rajasooraprabandhavyakhye
 etc.

EDITED BY

Pandit Punnasseri Narabi Neelakandha Sharma
 Principal, Central Sanskrit College Malabar & Editor
 'Vijnanachintamani' Sanskrit weekly newspaper

PUBLISHED

T. Neelakandha sharmah, managing proprietor, Isha-
 rasarma Memorial Medical works, P. O. Valiam.

वार्षिकं मूल्यं सार्धं रुपिकाद्वितयम् २-८-०

पाण्मासिकं तु सार्धं रुपिका १-८-०

PRINTED BY THE MANGALADAYAM CO., LTD., TRICHUR.

आयुर्वेदग्रन्थावली ।

इयं ग्रन्थावली १९१७ जनुवरिमासादारभ्य प्रत्येकान्तरमासे प्रकाश्यते । सांप्रतमस्यां “हृदयप्रिय” इति केरळेषु प्रथितः कोऽप्यायुर्वेदीयग्रन्थो मुद्राप्यते । हृदयप्रियस्यस्य मुद्रापणं प्रायो वर्णकेन सम्पूर्येतेति मन्ये । अस्य परिसमाप्तेः परमेतादृशानेतावदवबध्यमुद्दितानायुर्वेदीयग्रन्थान संपाद्य संशोध्य मुद्रापयितुमाशास्माकं महती वर्तते । विषयेस्मिन् बहवो वैद्याविद्वांसः स्वस्वसन्ततीमण्डागारस्यैरायुर्वेदतज्ज्ञाप्रत्यैः साहाय्यमारचयितुं दत्तप्रविज्ञा वर्तन्ते । अन्येऽप्यायुर्वेदोत्कर्षेच्छवो भिषग्विद्याविशारदान्सप्रश्रयं प्रार्थ्यन्ते यत् पूर्वोक्तया विधया साहाय्यं करणीयमिति ॥

अस्या वार्षिकमूल्यं भारतवर्षसिंहलद्वीपब्रह्मेदृशवास्तव्यैः प्रापणश्रुतिसहितं सार्धं रूपिकाद्वितयं (२-८-०) अथवा षाण्मासिकमूल्यं सार्धं रूपिकां पुरतः समर्प्य यद्वा प्रथमसञ्चिकां वि. पि. द्वारा प्रेषयितुमनुज्ञाय सुस्पष्टतरं मुखविलासः प्रेषणीयः । इतोधिकं जिज्ञारयते स्वेदवोनिर्दिष्टमुखविलासद्वारा लेखः प्रेषणीयः ॥ इति ॥

ते. नीलकण्ठशर्मा, प्रसाधकोऽध्यक्षश्च,

भारकरक्षर्मस्मारकवैद्यशाला

वैकं (स्यानन्दूर) ।

गुदे कं
आध्मा
करोति
वित्तादि
सरलाम
कुर्वतां वं
रास्याद्यै
निरिति मृ
मूर्धावेका
वर्जिताङ्गम
पृष्ठपार्श्वेन
केशैर्गुच्छि
तया वनि
इदममुक
वित्तादि
निरस्ये ना
अनियोगेन व
वित्तादिना
भूरिशारादिमा
गुदे इह न ना
रक्षणीयानिमा
सर्गकं हिमां
शीतोऽप्ये वा
रक्षणीयानिमा

गुदे कोष्ठे विदाहं च मुक्कवंक्षणवेदनाम् ।

॥ ६६ ॥

आभमानं हृदये रोधमितश्चेतश्च धावनम्

करोति तत्र चाभ्यक्तस्त्रिभे वर्ति प्रयोजयेत् ।

विल्वादिश्च निरुहः स्यात् पीलुसर्पकल्कवान्

॥ ६७ ॥

सरलामरदारभ्यां साधितं चानुवासनम् ।

॥ ६८ ॥

कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वातिमात्रया

रौक्ष्याद्यैर्वा वायुनोर्ध्वमुत्क्षिप्तो मुखनासिकान् ।

॥ ६९ ॥

निरेति मूर्धाहृन्नासवृद्धाहादीन् प्रवर्तयेत्

मूर्धाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ।

॥ ७० ॥

वर्जिदाह्रमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत्

पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यान् करैरुष्णैरधोमुखम् ।

॥ ७१ ॥

केशेपूत्क्षिप्य धूर्न्वीत विविधं भावयेदपि

तथा वस्तिरधो याति पाययेच्चाग्निसंयुतम् ।

॥ ७२ ॥

कुष्ठकमुककल्कं च वस्तिं सोऽस्यानुलोमयेन्

विल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरःस्थिते ।

॥ ७३ ॥

शिरस्ये नावनं कार्यं प्रच्छाद्यं सर्पपैः शिरः

अतियोगेन वस्तिस्तु भवेत् कुक्षिरुजाकरः ।

॥ ७४ ॥

विरेचनातियोगेन स तुल्याकृतिसाधनः

भूरिक्षारादिमान् वस्तिः कुर्यात् पितासविस्तृतिम् ।

॥ ७५ ॥

गुदं दहन् मोहकरस्तत्र कुर्याच्चिकित्सितम्

रक्तपित्तातिसारघ्नं कुम्भं द्राक्षामभसा पिवेत् ।

॥ ७६ ॥

सशर्करां हिमां पेयां स्नेहवस्तौ च वक्ष्यते

शीतोऽल्पो बाधिके वाते पित्तेऽस्थुष्णः कफे मृदुः ।

दत्तसैरावृतः स्नेहो नायात्यभिभवादपि

॥ ७७ ॥

स्मभोरुमदनाभमानावरशुलाङ्गमर्देनः ।
 पार्श्वरुग्नेष्टनैर्विशाद्यायुना स्नेहमावृतम् ॥ ७८ ॥
 वातहागिनिरुहंस्तं चिकित्सेन सानुवासनैः ।
 रुद्धाहरागसंमोहैर्वर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ७९ ॥
 विशान् पिच्छावृतं स्वादुनित्तं वस्तिमिहरेण ।
 तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकाचिगौरवैः ॥ ८० ॥
 समूर्च्छाग्लानिभिर्विशान् श्रेष्ठाणां स्नेहमावृतम् ।
 कषायनित्कटुवातैर्वस्तिमिस्तं विरेचयेत् ॥ ८१ ॥
 छर्दिमूर्च्छाग्लानिलिङ्गैर्विशोदयशनावृतम् ।
 तत्र स्यात् कटुपटुवातैः काथैः चूर्णैश्च पाचनैः ॥ ८२ ॥
 विष्मृत्रानिलसंज्ञाशङ्कांश्च स्नेहं विडावृतम् ।
 स्नेहस्यैवंस्तिभिश्चाप्युदावनेहरेहरेण ॥ ८३ ॥
 एवं नानाविकारेषु प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।
 परित्यक्तविकारीयः स यावत् प्रकृतिं भजेत् ॥ ८४ ॥
 गुदाक्षरेण मार्गेण दूषो वस्तिस्तथांतरः ।
 वस्तिरोगेषु सर्वेषां योनिगर्भाक्षये स्त्रियाः ॥ ८५ ॥
 योऽथो यन्त्रेण तत्र स्यान्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ।
 अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ ८६ ॥
 ऋजोः मुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मूढौ ।
 हृष्टे मेढ्रे स्थिते चतुर्भुजैः स्नानोपविष्टोऽयं ॥ ८७ ॥
 मूढमां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुमेवनीम् ।
 आमोहनान्तं नेत्रे च निष्कम्पं गुदवत्ततः ॥ ८८ ॥
 पीडितेऽनुगते स्नेहे स्नेहवस्तिप्रसो हितः ।
 कर्ताननेन विधिना दद्यात्प्रीश्चतुरोऽपि वा ॥ ८९ ॥

अनुवासनवच्छेपं सर्वमेवायं चिन्तयेत् ।
 स्त्रीणामातवकाले तु योनिर्गृह्णाव्यपावृतेः ॥ ९० ॥
 विदधीत तदा तस्मादनुतावपि चात्यये ।
 योनिविभ्रंशशूलेषु योनिध्यापनमृदरे ॥ ९१ ॥
 मूत्रापत्याध्वनोऽथोऽयं कृष्णगुल्मं चतुरङ्गुलम् ।
 यन्त्राप्रं मूत्ररोगेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ ९२ ॥
 प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव वा ।
 उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् संकोच्य सक्थिनौ ॥ ९३ ॥
 ऊर्ध्वजान्त्रास्त्रिचतुरासहोरात्रेण योजयेत् ।
 वस्तिं त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ॥ ९४ ॥
 इयमेव च विश्रम्य प्राणिदध्यात् पुनस्पृश्यद्वा ।
 योगाश्चात्र विलिख्यन्ते प्रसिद्धा वस्तिकर्मणि ॥ ९५ ॥

बलां गुल्मार्थं विकलां सराक्षां
 द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि ।
 अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-
 क्ठागान् पच्येदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ ९६ ॥
 पूतो यवानां फलविन्वकुष्ठ-
 वचाशलाह्लाधनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्गुल्मशूद्रयुतैः सत्तै-
 रुक्तैः सुगन्धो लवणाग्नितश्च ॥ ९७ ॥
 वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथां
 स्वस्थे हितो जीवनवृंहणश्च ।
 वस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः
 सर्वत्र दद्याद्दुमेव तत्र ॥ ९८ ॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽस्त्वयुक्तः

सञ्ज्ञागमांसस्य सपूर्वपेयः ।

त्रिस्नेहयुक्तप्रवरो निरुहः

सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः

॥ १९ ॥

एरण्डमूलातिपलं पलाशान्

तथा पलाशं लघुपञ्चमूलम् ।

रास्त्रावलाछिन्नरुहाश्वगन्धा-

पुनर्नवारगवधदेवदारुः

॥ १०० ॥

फलानि चाष्टौ मलिलादकाभ्यां

विपाचयेदष्टमशेषितेऽग्निम् ।

वचाशताह्लादुषाप्रियङ्गु-

यष्टीकणावत्सकवीजमुस्तम्

॥ १०१ ॥

दद्यान् सुपिष्टं सहताद्वयशैल-

मश्रुप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो

वस्तिर्जयेद्वापनपाचनोऽसौ

॥ १०२ ॥

जह्वोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-

हृद्गुह्यशूलं गुरुतां विवन्धम् ।

गुल्माश्मवध्मप्रहृणीगुदोत्था-

स्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान्

॥ १०३ ॥

यष्ट्याह्लादेध्राभयचन्दनैश्च

मृतं पयोऽप्रयं कमलोत्पलैश्च ।

सशर्करं श्वौद्रयुतं सुशीतम्

पित्तामयान् हन्ति सर्जावनीयम्

॥ १०४ ॥

कोशातकारगवधदेवदारु-

मूर्वाश्चदंष्ट्राकुटुचार्कपाठाः ।

पक्त्वा कुलत्थान् वृद्धीं च तोये

रसस्य तस्य प्रमृता दश स्युः

॥ १०५ ॥

तान् सर्पपैलामदनैः सकुष्ठै-

रश्रुप्रमाणैः प्रमृतैश्च युक्तान् ।

श्वौद्रस्य तैलस्य शताह्वयस्य

क्षारस्य तैलस्य च सर्पपस्य

॥ १०६ ॥

दशान्निरुहं कफरोगिताय

मन्दाग्रये चाशनविद्विषे च ।

वक्ष्ये मृदून् स्नेहकृतो निरुहान्

मुखोचितेभ्यः प्रमृतैः पृथक् तु

॥ १०७ ॥

क्षीराद्वौ प्रमृतौ दार्यौ मधुतैलघृतात्रयः

स्वजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत्

॥ १०८ ॥

एकैकप्रमृतस्तैलप्रसन्नाश्वौद्रसर्पिषाम् ।

वित्वादिमूलकाथौ द्वौ कौलथाद्वौ स वातजित् ॥ १०९ ॥

पटोलनिम्बपूतीकरास्त्रासप्रच्छदान्ममः ।

प्रमृतः पृथगाज्याच्च वस्तिः सर्पकल्कवान्

॥ ११० ॥

स पञ्चतित्तोऽभिष्वन्दकिमिकुष्ठप्रमेहहा ।

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्चिकान्

॥ १११ ॥

प्रमृताः सर्पपैः पिष्टैर्विदसङ्गानाहभेदनः ।

पयस्येक्षुस्थिरारास्त्राविदारीश्वौद्रसर्पिषः

॥ ११२ ॥

एकैकप्रमृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वक्कृत् ।

सिद्धवस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा तान् प्रयोजयेत्

॥ ११३ ॥

निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।
 मधुतैले समे कर्पे सैन्धवाद्द्विपिचुर्मिसिः ॥ ११४ ॥
 एरण्डमूलकाथेन निरुहो माधुतैलिकः ।
 रसायनं प्रमेहार्शः क्रिमिगुल्मान्बद्धिद्वन् ॥ ११५ ॥
 सयष्टीमधुकश्चैव चक्षुष्णो रक्तपित्तजित् ।
 यापनो घनकल्केन मधुतैलरसायवान् ॥ ११६ ॥
 पायुजानूरुवृषणवस्तिमेहनशूलनुन् ।
 प्रसृतांशैर्धृतक्षौद्रवसारैलैः प्रकल्पयेत् ॥ ११७ ॥
 यापनं सैन्धवार्धाक्षहवुषार्धपलान्वितम् ।
 एरण्डमूलनिष्काथो मधुतैलं ससैन्धवम् ॥ ११८ ॥
 एष युक्तस्थो वस्तिः सवचापिष्पलीफलः ।
 सकाथो मधुषड्प्रन्थाशताह्वर्गसैन्धवम् ॥ ११९ ॥
 देवदारु च रास्ना च वस्तिर्दोषहरः शिवः ।
 पञ्चमूलस्य निष्काथस्तैलं मागधिका मधु ॥ १२० ॥
 ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ।
 स्नेहांश्वायन्त्रणान् सिद्धान् सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ॥ १२१ ॥
 दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ।
 दशमूलं बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवम् ॥ १२२ ॥
 गुल्फच्येरण्डपूतीकभाङ्गीवृक्षकरोहिषम् ।
 शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकम् ॥ १२३ ॥
 यवमापातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ।
 बहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥ १२४ ॥
 पचेत्तैलाढकं पेष्पैर्ज्वनीयैः पलोन्मितैः ।
 अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुन् ॥ १२५ ॥

आनूपानां वसा तद्वर्ज्यावनीयोपसाधिता ।
 शताह्वयववित्वाभ्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ १२६ ॥
 सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजिघृतम् ।
 जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ॥ १२७ ॥
 शताह्वर्पभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ।
 स्वगुप्तां क्षीरकाकोर्लीं कर्कटारुवां पट्टीं वचाम् ॥ १२८ ॥
 पिष्ट्वा तैलं धृतं क्षीरे साधयेत् चतुर्गुणे ।
 वृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुद्धाग्निवर्धनम् ॥ १२९ ॥
 रजशुद्धामयहरम् पुत्रीयं चानुवासनम् ।
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वानिचुळो वचा ॥ १३० ॥
 हीवेगं मधुकं भाङ्गीं देवदारु सकटफलम् ।
 नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकण्ठो ॥ १३१ ॥
 विळङ्गातिविषा श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ।
 वित्वाजमोजो चपला दन्ती रास्ना च तैः समैः ॥ १३२ ॥
 साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुन् ।
 वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शः प्रीहिमेहाद्यमारुतान् ॥ १३३ ॥
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ।
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं वित्वादिनाथवा ॥ १३४ ॥
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ।
 फलैरष्टगुणैश्चाम्लैः सिद्धमन्वासनं हितम् ॥ १३५ ॥
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।
 स्वैः स्वैरौषधवर्गैः कृच्छ्रान् रोगान्निवर्तयति ॥ १३६ ॥

इति हृदयप्रिये वस्तिकल्पो नाम

एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

नम्यादिकल्पः ।

॥ अध्यातो नम्यादिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

हितं जघ्ध्वरंगेषु नम्यं नामा हि तस्मृतिः ।
 विरेचने शिरश्शूलजातप्रभवन्दगलामये ॥ १ ॥
 शोकगण्डकृमिप्रस्थिकुष्ठपल्लारपानसे ।
 वृद्धे वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरश्रये ॥ २ ॥
 नामास्यशोषे वाक्सङ्गे कुल्लोन्मालेऽवब्राहुके ।
 शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिरोगिषु ॥ ३ ॥
 स्नेहचूर्णसैस्तनु कुर्याद्युक्ता प्रकल्पितैः ।
 मशश्च प्रतिमशश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ॥ ४ ॥
 प्रदेशिन्वङ्गुलीपर्वद्वयान्मससमुद्भूतान् ।
 वाचन् पतत्यसौ विन्दुदशाष्टौ षट् क्रमेण ते ॥ ५ ॥
 मशस्योक्तुष्टमध्वोना मात्रास्ता एव च क्रमान् ।
 विन्दुद्वयोनाः कल्कादः प्रतिमशौ द्विविन्दुकः ॥ ६ ॥
 आतन्ममरणं शमतः शीलितो मशकार्यकृत् ।
 प्रातः श्रेष्मणि मध्याह्ने पिते सायन्निशोश्चले ॥ ७ ॥
 स्वस्थवृत्तौ तु पूर्वाह्णे सायं प्रातः स्वरश्रये ।
 मन्यास्वस्मे च हिध्मायां वाताकान्ते च मूर्धनि ॥ ८ ॥

अ. १२]

नम्यादिकल्पः

१०५

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ।
 स्निग्धम्विघ्नं निवातस्यं जघ्ध्वं स्नेहयेत् पुनः ॥ ९ ॥
 अधोत्तानजुदेहस्य पाणिपादे प्रसारितं ।
 किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामितं ॥ १० ॥
 नामापुटे पिथार्थकं पथोयेन निषेचयेत् ।
 उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रणाज्या विचुनाथया ॥ ११ ॥
 दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मयेयेत् ।
 किञ्चिद्विजम्ब्य निर्घावेत् शनैरुच्छिद्यस्य पार्श्वयोः ॥ १२ ॥
 मूर्ध्नायां शीततोयेन सिक्त्वेत् परिहराच्छिरः ।
 न कुर्यात् स्नानुकामे च स्नाने मुक्ते स्नुतामृजि ॥ १३ ॥
 तोयमशगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
 नवर्षानसवेगातंमूर्धिकाश्वासकामिनाम् ॥ १४ ॥
 शुद्धानां दत्तवस्तीनां दुर्दिने चात्ययो न चेत् ।
 सिद्धेऽश्रपादवं श्वासमुखमस्वास्थ्यमन्यथा ॥ १५ ॥
 स्निग्धरूक्षादि चालोच्य पुनः कुर्याद्यथामुखम् ।
 न नम्यमूनसप्राये नार्तीतार्तीतिवसरं ॥ १६ ॥
 जीवन्तीजलदेवदारुजलदन्वक्सेयगोपीहिमं
 दानित्वच्छुक्प्रवागरुवरीपुण्ड्राह्वित्वात्पलम् ।
 धावन्यौ मुरभिं स्थिरे किमिदं पत्रं वृटीं रेणुकां
 किञ्चलकं कमलाद्रुलां शतगुणे दिव्येऽम्भसि काथयेत् ॥ १७ ॥

तैलाद्रसं दशगुणं परिजेष्य तेन

तैले पचेत् सलिलेन दशैव वारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुर्यं

नायं महागुणमुशन्यपुनैलमेतन्

॥ १८ ॥

घनोन्नतप्रसन्नवक्त्रकम्पनीवास्यवक्षसः ।
 हृदेन्द्रियाम्बुपलितो मधुयुनेम्यशीलिनः ॥ १९ ॥
 तत्रार्धकण्ठवातोन्धे रागे धूमं पिबेत् सदा ।
 क्षिप्तं मधुं मुनीक्षणं च वाते वातकफे कफे ॥ २० ॥
 क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीमेवाशस्त्रकर्मणाम् ।
 हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममग्ने पिबेन्मृदुम् ॥ २१ ॥
 कालेष्वपि निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ।
 निद्रानस्याज्जनस्नानच्छर्दिनान्ते विरेचनम् ॥ २२ ॥
 दृश्याणि गुन्मुन्वगकमुस्तास्यौण्यवाळकम् ।
 वराङ्गमेच्ययष्ट्यादि वातघ्नं मृदु चादिमे ॥ २३ ॥
 आभ्यादिस्नेहभूयिष्ठं शमने सङ्कीर्णतु ।
 चतुस्त्वचः सिता लोघं पृथ्वीका कमलोत्पलम् ॥ २४ ॥
 यष्टीमधुमुर्वणत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।
 गन्धाश्च कुष्ठनगरा तीक्ष्णायोतिष्मती निशा ॥ २५ ॥
 दशमूलमनोहाललाक्षाः श्वेता फलत्रयम् ।
 गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धविरेचनः ॥ २६ ॥
 शर्पाकादि पञ्चकृत्वः पिष्टैरेतैः प्रलेपयेत् ।
 वर्तिरङ्गुष्ठकम्बूला यथा स्याद्दृढादशाङ्गुला ॥ २७ ॥
 श्यावाशुक्ला विगर्भा तां सस्नेहां समये पिबेत् ।
 पिबेत्तन्नापितं धूमं मुखार्मानः त्रिपर्ययम् ॥ २८ ॥
 प्राक् पिबेन्नासयांश्चिद्रे दोषं वाणक्षिरोगते ।
 पिथाय छिद्रमेकैकं वक्त्रेणोत्तुक्ष्णाय च ॥ २९ ॥
 कण्ठगे विपरीतं स्यान्मुखेनैवाद्भुमेदध ।
 योग्यो न रक्तपित्ततिमिरादरमेहिषु ॥ ३० ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे तामारिणे निद्रि ।

रक्तपित्तान्ध्याचिचिरेतृणमूलांमदमोहकम् ॥ ३१ ॥

धूमोऽकालेऽति पीतो वा तत्र शीतो विचिहितः ।

कासः श्वासः पीनसो विस्वरश्च

पुनिर्यन्त्रः पाण्डुता केशदोषः ।

कणोऽस्याक्षिप्रावकण्ड्वार्तिजाल्यं

नन्दा हिष्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥ ३२ ॥

चतुष्प्रकारो गण्डपः श्लिग्धः शमनशोधनी ।

रोपणश्च त्रयस्त्वत्रिषु योऽप्याश्चलादिषु ॥ ३३ ॥

अन्यो व्रणघ्नः श्लिग्धोऽत्र स्वादुस्त्वपटुसाधितः ।

स्नेहैर्यमं शमनश्लिक्कपायमधुरीषैः ॥ ३४ ॥

शोधनश्लिक्कटुस्त्वपटुणो रोपणः पुनः ।

कपायश्लिक्कैस्तत्र स्नेहैर्धामधूदकम् ॥ ३५ ॥

शुक्तं मयं रमं मूर्धं धान्याम्लं च यथायथम् ।

कन्कैर्युक्तं विषकं वा यथास्पृशं प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

दन्तहर्षं दन्तचाले मुखरागे च वातिके ।

मुखोष्णमथ शीतं वा तिलकन्कोदकं हितम् ॥ ३७ ॥

क्षारश्चतोषादाहादौ सर्पिर्धौ पयोऽथवा ।

वैशद्यार्थं रोपणार्थं वृष्णाशान्यै हितं मधु ॥ ३८ ॥

धान्याम्लं तमास्यवैरस्यमल्लदौगैरन्यनाशनम् ।

नदेवाल्बणं शीतं मुखशोषहरं परम् ॥ ३९ ॥

आशु क्षाराम्बुगण्डयो भिन्नजि श्लेष्मणश्चयम् ।

आसकचायो मुखे पूर्णं गण्डपः कषलोऽन्यथा ॥ ४० ॥

कफपूर्णास्यता यावत् स्ववद्व्याणाक्षिताथवा ।

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषाः ।

दृष्टासतन्द्रारुचिपीनसाश्च

साध्या विशेषान् कबलप्रहेण

॥ ४१ ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाभ्येतनं हितम् ।

रक्तोदकण्डूषर्षाधुदाहरागनिवर्हणम्

॥ ४२ ॥

उष्णं वातकफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

उन्मीलितेऽक्षिण पिचुना ज्वरगुलादवसेचयेत्

॥ ४३ ॥

दश द्वादश वा विन्दून कनीने रक्तजे पुनः ।

शतवारं पाणितलप्रमितेनापि सेचयेत्

॥ ४४ ॥

स्तन्यकाधादिना शुक्रौ गृहीतेन मुहुर्मुहुः ।

अत्युष्णतीक्ष्णं रूपागदृष्टनाशयाक्षिसेचनम्

॥ ४५ ॥

अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ।

नेत्रनासास्यगान् दोषान् निर्हरेन्नयनौषधम्

॥ ४६ ॥

कफे वाते कोष्णवारिप्लुतैश्चैलैः प्रमार्जयेत् ।

अथाञ्जनं शुद्धतनोनेत्रमात्राश्रये मले

॥ ४७ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टेः प्रसादनमिति त्रिधा ।

कल्पयेद्धेवनं तत्र कषायाम्लपटुपणैः

॥ ४८ ॥

रोपणं तिक्तकैट्व्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

पिण्डो रसाक्रिया चूर्णस्त्रिधाञ्जनकल्पना

॥ ४९ ॥

पिण्डस्य तीक्ष्णद्रव्यस्य मृदुद्रव्यकृतस्य च ।

हरेणुमावं द्विगुणं प्रमाणं भवते क्रमान्

॥ ५० ॥

* धार्यो वा नासिकास्रवादिनि पादभेदः ।

रसाक्रियायामध्याहुर्विलङ्घकलमात्रकम् ।

शलाकां द्विगुणां तीक्ष्णे चूर्णे च त्रिगुणां मृदौ

॥ ५१ ॥

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये जलाका मुकुलानना ।

प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काळलोहजा

॥ ५२ ॥

अङ्गुली च मुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ।

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता

॥ ५३ ॥

उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ।

तेजोऽतिसङ्गात्रयनं मध्याह्ने चेद्विपीदति

॥ ५४ ॥

प्रातः सायं च बलवत्तस्मात्त्रेऽञ्जयेत्तदा ।

तीक्ष्णाञ्जनं तूष्णकाले निशायामेव शस्यते

॥ ५५ ॥

तीक्ष्णाञ्जनप्रतमेऽक्षिण सौम्यं प्रसृज्जनं हितम् ।

दत्तेऽनुन्मीलयन् दृष्टौ चालयेद्वर्त्मनी पुनः

॥ ५६ ॥

अपेतौषधसंरम्भं निवृत्तं नयनं यदा ।

व्याधिदोषतुयोग्याभिरग्निः प्रक्षालयेत्सुखम्

॥ ५७ ॥

नाञ्जयेद्दुःखितं शुद्धमशितं कृतजागरम् ।

प्रतान्ताक्षं शिरःस्नातं पीतधूमं मुरानुग्म्

॥ ५८ ॥

नयने तर्पणं योज्यं वातपित्तोत्तरे गदे ।

कृष्टोन्मीलसिराहर्षसिरोत्पातवमोर्जुने

॥ ५९ ॥

स्यन्दमन्थान्यतोवातवातपर्ययशुक्रके ।

शुद्धेऽङ्गे शिरसि प्रातः सायं बोत्तानशायिनः

॥ ६० ॥

यवमापमयीं पाळीं नेत्रकोशाद्गृहिः समाम् ।

ज्वरगुलांश्च दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत्

॥ ६१ ॥

सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तस्मान्मुप्रविलयितम् ।

नक्तान्धवातनिभिरकृष्टबोधादिके वसाम्

॥ ६२ ॥

आपक्षमाप्रादधोन्मेपं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
 मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ॥ ६३ ॥
 दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ।
 शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थेऽनिले दश ॥ ६४ ॥
 पित्ते पट् स्वस्थवृत्ते च वलासे पञ्च धारयेत् ।
 कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगालयेत् ॥ ६५ ॥
 पिवेष धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भासुरम् ।
 इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ॥ ६६ ॥
 स्वस्थे च अन्तरं दशादातृमेरिति योजयेत् ।
 तत्तद्रोगशमः स्वाभ्यं तुमेऽहमे विपर्ययः ॥ ६७ ॥
 पुटपाको दृग्बलाय तर्पणानन्तरं हितः ।
 स वाते स्नेहनः श्रेष्ठमसहिते लेखनः पुनः ॥ ६८ ॥
 दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।
 स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीविनीयैः प्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥
 लेखनं शंखफेनायस्त्रामसैन्धवमस्तुना ।
 मधुरैः सघृतैः स्तन्यध्नीरपिष्टैः प्रसादनम् ॥ ७० ॥
 ऊरुपूगवटाम्भोजपत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् ।
 वेष्टयित्वा भेषजानां पलं पिण्डीकृतं पुनः ॥ ७१ ॥
 मृदा प्रलिप्य निश्चिद्रं धवधन्वनगोमयैः ।
 पक्त्वेन्धनैरथान्याभे हृत्वा निष्पीड्य तद्रसम् ॥ ७२ ॥
 नेत्रे तर्पणवदशाच्छतं द्वे त्रीणि धारयेत् ।
 लेखनस्नेहान्त्येषु कोष्णौ पूर्वा हिमोऽपरः ॥ ७३ ॥
 धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र तु वृत्तिवत् ।
 तर्पणं पुटपाकं वा नत्सानर्हं न योजयेत् ॥ ७४ ॥

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विसतो हितभागभवेत् ।

सर्वात्मना नेत्रहिताय यत्नं
 कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ।
 दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगत्
 तमोमयं जायत एकरूपम्

॥ ७५ ॥

इति हृदयप्रिये नस्यादिकल्पो नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

रक्तमोक्षकल्पः ।

॥ अथातो रक्तमोक्षकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।
 पञ्चेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥
 रक्तं शुद्धं वदेत्तु दूष्यते श्रेष्ठमपित्तकैः ।
 दुष्टं स्रावयितुं रक्तमुद्रिकं व्यथयेत्सिराम् ॥ २ ॥
 न तूनपोऽशातीततप्तमत्यध्वंशुतामृजाम् ।
 अस्निग्धास्वेदितार्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥ ३ ॥
 गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तामृक्कृत्वासकासिनाम् ।
 अर्तासारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गक्षोफिनाम् ॥ ४ ॥

स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।
 नायन्त्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ् नाध्वनुत्थिताम् ॥ ५ ॥
 विकारासन्नदेशेषु प्रायेण व्यथयेत्सिराम् ।
 ललाटभ्रवणाद्येषु यन्त्रान्मर्माभ्यां त्यजेत् ॥ ६ ॥
 उरोऽपललाटस्थामुन्मादेऽपस्मृतौ पुनः ।
 हनुसन्धौ समस्ते वा सिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ ७ ॥
 इन्द्रवस्तेरधोऽपचयां ऋङ्गुले चतुरङ्गुले ।
 ऊर्ध्वं गुल्फस्य सकृदधर्तौ तथा क्रोष्टुकशर्पिके ॥ ८ ॥
 विशेषेण सिरां विध्येद्गूणां गल्लगण्डके ।
 तृतीयकेऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ ९ ॥
 प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितौ ऋङ्गुले स्थिताम् ।
 अथ स्निग्धः कृतशुभः सज्जोपकरणां वली ॥ १० ॥
 अग्नितापातपस्विन्नो जानूबासनसंस्थितः ।
 मृदुपट्टाक्षकेशान्तो जानुस्थापितकोर्परः ॥ ११ ॥
 मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ।
 दन्तप्रपीडनोच्छ्वासगण्डाध्मानानि चाचरेत् ॥ १२ ॥
 प्रुष्टतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ।
 कन्धरायां परिशिष्य न्यस्यान्तर्वातजनीम् ॥ १३ ॥
 एषोऽन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां यन्त्रणे विधिः ।
 ततो मध्यमवाङ्गुल्या वैशोऽङ्गुष्ठविमुक्तया ॥ १४ ॥
 ताडयेदुत्थितां ज्ञात्वा स्पृशेद्वाङ्गुष्ठप्रपीडने ।
 कुठार्यां लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ॥ १५ ॥
 फलोदेशे मुनिष्कम्पं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ।
 ताडयन् पीडयेत्त्वेनां विध्येद् व्रीहिमुखेन तु ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकासुपनासिकाम् ।
 अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वाभस्तदाभ्याम् ॥ १७ ॥
 यन्त्रयेत् स्तनयोर्ध्वं श्रीवाभनसिराव्यधे ।
 पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थं प्रनृते भुजे ॥ १८ ॥
 कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्गुह्योर्ध्वमृदुके ।
 विध्येदस्तसिरां बाहावनाकुञ्चितकोर्परे ॥ १९ ॥
 बध्वा मुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम् ।
 ऊर्ध्वं वेधप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ॥ २० ॥
 विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः सिराम् ।
 प्रदष्टे मेहने जङ्घासिरां जानुन्वकुञ्चिते ॥ २१ ॥
 पादे तु सुस्थितोऽथस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ।
 गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ॥ २२ ॥
 द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवृत्ततः ।
 बध्वा विध्येत् सिरामित्थमनुक्ताङ्गेषु चाचरेत् ॥ २३ ॥
 मांसले व्रीहिनिम्नं स्वात् श्वतमङ्गोऽद्वैमस्थिते ।
 सम्यग्विद्धे सवेद्वारा यन्त्रे सक्ते तु न सवेत् ॥ २४ ॥
 भीमूर्ध्वायन्त्रशैथिल्यकुण्ठशस्त्रातिवृषः ।
 क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तम्यामुतिहेतरः ॥ २५ ॥
 दुर्विद्धेऽल्पं सवेत् कृच्छ्रार्थं स्यादतिवेधने ।
 असम्यगग्रे सवति वेह्योपनिशान्तेः ॥ २६ ॥
 सागारभूमलवणतैलैर्दिह्यान् सिरानुक्म् ।
 गम्यक् प्रयुक्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ २७ ॥
 अप्रे सवति दुष्टास्त्रं कुसुम्भादिव पतिका ।
 सम्यक् स्रुत्वा स्वयं निष्टेच्छुद्धं तर्हि नाहरेत् ॥ २८ ॥

मन्त्रं विमृश्य मूर्च्छायां वीजितं व्यवर्तते पुनः ।
 स्वावयेन्मूर्च्छति पुनश्च परं मूर्च्छयेदपि वा ॥ ३९ ॥
 सान्नाय्यावाक्ये कथं वेगस्याव्यक्तकृतिलम् ।
 विज्ञानीनामिने विमर्शकमृण्णं सचन्द्रकम् ॥ ३९ ॥
 कथान्निगमसंक्रान्तं तन्मम विनिर्दिष्टं धनम् ।
 मेमृष्टलिङ्गं समर्पितं लिङ्गं मौलजावलयम् ॥ ४१ ॥
 अशुद्धं बलिजोऽयस्ये न प्रत्यान स्वावयेत् परम् ।
 जतिश्रुती हि मृत्युः म्याहारणा वा चलासयाः ॥ ४२ ॥
 तत्रान्यद्भारमधोरक्तपातादि भेषजम् ।
 मृते रक्ते जनेत्येवमननीयं हिमाञ्चला ॥ ४३ ॥
 प्रधाप्य तैलद्रोणात्तं वन्दनीयं मिरामुखम् ।
 अशुद्धं स्वावयेत् भूयः सायमहस्यपरं अपि वा ॥ ४४ ॥
 ओहोपमकृतदेहस्य प्लावाद्वा भृशदूषितम् ।
 दुष्टं प्रसादयेच्छिष्टं रक्तपित्तोर्पर्वहिमे ॥ ४५ ॥
 रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं तन्मन्त्रनीमाचरेत् कियाम् ।
 लोभप्रियश्च गुणस्तत्र मययप्याह्नैरिहैः ॥ ४६ ॥
 मृत्कपालाच्च जन्ममयीर्क्षेत्रिणश्च कुरैः ।
 विचूर्णयेदन्नमृते प्लाकादि हिमे पिवेत् ॥ ४७ ॥
 तामेव वा मिरां विवेज्यापानमादित्यतरम् ।
 मिरामुखं वा त्वरितं देहतापशलाकया ॥ ४८ ॥
 मतो मज्जदपानं नमृण्णे जातिर्जातलम् ।
 दीपनीयं च बह्विहि परं रक्तयः मृताश्च ॥ ४९ ॥
 जलौकिकस्तु मुनिन रक्तखावाय योजयेत् ।
 शुद्धांश्च ततास्तन्वज्जुषो यन्ना नीलोर्ध्वराजयः ॥ ५० ॥

निर्विषाः शैवलडयावाः किञ्चित्पत्नीनोदराश्च वाः ।
 अन्यथा सविषाग्नाः स्यान्तामिः कण्टकमादयः ॥ ४१ ॥
 जवेतस्य निशाकलकर्मयुक्तेऽस्नातं मीणद्वयाः ।
 जवन्तिमोमे तके वा पुनश्चापामिता जले ॥ ४२ ॥
 लगयेद्दृष्टमृत्तन्मन्त्रकसम्प्रतिपातने ।
 विवर्त्नीरुजतम्कणाः छादयेदाहुंवायसा ॥ ४३ ॥
 मृष्टकादुष्टशुद्धाश्चाजलका दुष्टशोणितम् ।
 आदत्ते पथमे हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिन ॥ ४४ ॥
 दंशस्य तोदे कण्डवां वा मोक्षयेत्तवणादिभिः ।
 अन्यथा सा स्वये मुच्येन्नायस्य स्य शोणितम् ॥ ४५ ॥
 अशुद्धं स्वावयेदंशाद्विरिद्रागुलमाक्षिकैः ।
 सतधीताश्च विषवस्ते ते लयाश्च जीतलाः ॥ ४६ ॥
 दुष्टरक्तापगमजातं मर्षां रागरुजं जमः ।
 गात्रं वाचोपरि हृष्टं रक्त्वा पटुन वाससा ॥ ४७ ॥
 स्नायुमन्त्रवलिमर्माणि व्यवर्तय प्रचलानमाचरेत् ।
 अधोदेशप्रविश्रुतैः परैरुपरिगामिभिः ॥ ४८ ॥
 न गाढपततिर्विगर्जनं पदे पदमाचरेत् ।
 प्रचलानं पिण्डिते रक्ते त्वचगादे जलौकिकः ॥ ४९ ॥
 त्वक्स्थं प्लावुषदीशृङ्गं व्यापके तु मिरास्यधः ।
 वातादिधाम वा शुद्धजलौकाद्यावृभिः कमान ॥ ५० ॥
 मृताश्च जः प्रदेहास्यैः क्षीरैः स्वाडाभुकोपतः ।
 सतीदकण्डुयैः शोफः सार्पेपोष्येत मेचयेत् ॥ ५१ ॥

एति हृदयप्रिये रक्तमोक्षकल्पो नाम

पथोद्देशः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

क्षाराधिकल्पः ।

॥ अथातः क्षाराधिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।
 छेद्यभेदादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥
 चूपयन्निव संरुद्धं रोगमुन्मूलयेज्जवान् ।
 कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयंभोवोपशाम्यति ॥ २ ॥
 स पेयोऽर्शोप्रिसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।
 लेप्यो व्यङ्गमशश्चित्रवाद्यार्मःकुष्ठमुप्रिषु ॥ ३ ॥
 भगन्द्रापर्चाप्रन्थिदुष्टनार्त्तात्रणादिषु ।
 न नृमयोऽपि योक्तव्यः पित्तरक्ते चले चले ॥ ४ ॥
 ज्वरेऽतिसारे हन्मूर्धरोगे पाण्डूवामयेऽरुचौ ।
 तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रने ॥ ५ ॥
 भोरुगर्भिण्युतुमर्वाप्रोद्वृत्तफलयोनिषु ।
 अर्जार्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीमर्मसन्धिषु ॥ ६ ॥
 तरुणास्थिसिरास्त्रायुसीवनीगळनाभिषु ।
 दंष्ट्रेऽल्बसांसे वृषणे मेढ्रे स्त्रोतोतखान्तरे ॥ ७ ॥
 वर्त्मरोगादृतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्विने ।
 काष्ठमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥

अ. १४]

क्षाराधिकल्पः

११७

अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्कोतवृक्षकान् ।
 इन्द्रवृक्षार्कपूर्वाकनक्तमालाशमारकान् ॥ ९ ॥
 काकजङ्घामपामागममिमन्थाप्रितिल्वकान् ।
 सार्द्रान् समूलशास्त्रादीन् ग्वण्टशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥
 कोशातर्कीश्वतस्रश्च शुकं नाळं यवस्य च ।
 निवाते निचर्याकृत्य पृथक्तानि शिलातले ॥ ११ ॥
 प्रक्षिप्य मुष्ककचये मुधाश्मानि च दीपयेत् ।
 ततस्तिलानां कुतलैर्दग्धवाप्तौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥
 कृत्वा मुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।
 मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥
 गाळयेद्दध्भारेण सहता वाससा ततः ।
 यावेने पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा क्षारनिप्यदं पचेद्दोषां विघट्टयन् ।
 पच्यमाने ततस्तस्मिन्ताः मुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥
 शुक्तिं क्षीरवकं शङ्खनाभिं चायमभाजने ।
 कृत्वाप्रिवर्णं बहुशः क्षाराच्छे कुडुबोन्मिने ॥ १६ ॥
 निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं त्रिनिक्षिपेत् ।
 अक्ष्णं शङ्खद्वयशिशिगृध्रकङ्कपंतजम् ॥ १७ ॥
 चतुष्पातपक्षिपित्तालमनोहालवणानि च ।
 परितः सुतराञ्चातो द्रव्या तद्वयद्वयेत् ॥ १८ ॥
 सवाप्यैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुधुदैर्लोहवत् वनः ।
 अवतार्य तदाशीतो श्वराशावयोमये ॥ १९ ॥
 स्थाप्योयम्मध्यमक्षारो न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदां ।
 निर्वाप्यावनयेत् तक्षिणे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

तथा लाङ्गलिकादन्तीचित्रकातिविपावचाः ।
 स्यार्चिकाकनकक्षरीदिङ्गुपृतीकपहवाः ॥ २१ ॥
 तालपवी विलं चेति सप्ररात्रान् परं तु मः ।
 गोव्यस्तीक्ष्णाऽनिलश्रेण्ममेदोनेध्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥
 मध्येष्वेव मध्योऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।
 बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥
 नातिर्ताक्षमृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
 शिखरी मुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥
 रोगानुरूपं क्षारं तु दद्याद्द्वयः शलाकया ।
 तततामवगाढत्वं व्याधेरालोच्य कल्पयेत् ॥ २५ ॥
 लेपे तनुत्वं घनतां तततां चामयस्य तु ।
 स्थानान्यूनमृदुं दद्यादर्धभागे तु मध्यमम् ॥ २६ ॥
 तीक्ष्णं मध्यत्रिभागे च तालपत्रघनो घने ।
 घ्राणार्बुदादौ सुतनुर्मात्रा धार्या शतं दलम् ॥ २७ ॥
 क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्याऽवगम्य च ।
 सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत् पयोमस्तुकाश्विकैः ॥ २८ ॥
 निर्वापयेत्ततः सार्वैः श्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।
 अभिष्यन्दीनि योज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ २९ ॥
 यदि च स्थिरमूलत्वान् क्षारदग्धं न शीर्यते ।
 धान्याम्लबीजयण्ट्याह्नितिलैरालेपयेत्ततः ॥ ३० ॥
 तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।
 पक्वजम्बवसितं सन्नं सम्यग्दग्धे विपर्यये ॥ ३१ ॥
 ताम्रतातोदकण्डूवाह्यं दुर्दग्धं तत् पुनर्दहेत् ।
 अतिदग्धे त्रिवेदकं मूर्छादाहज्वरादयः ॥ ३२ ॥

गुदे विशेषाद्विष्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।
 पुंस्त्वोपपातो मृत्युर्वा गुदम्य शतनाद् ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
 नासायां नासिकावंशदरणाकुच्यनोद्भवः ।
 भवेच्च विषयाज्ञानं तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३४ ॥
 विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लेपो मधुघृतं तिलाः ।
 वातपित्तहृग चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३५ ॥
 अम्लो हि शीतः स्वर्णेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।
 यालाशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३६ ॥
 अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्वानामसंभवान् ।
 भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ३७ ॥
 त्वचि मांससिराम्नायुसन्ध्यस्थिषु स योज्यते ।
 मशाङ्गुलानि मूर्धातिचर्मकीलतिलादिषु ॥ ३८ ॥
 त्वग्दाहो वर्तिगोदन्तमूर्यकान्तशरादिभिः ।
 अशोभगन्दरप्रान्थिदुष्टनाळोव्रणादिषु ॥ ३९ ॥
 मांसदाहो मधुस्नेहजाम्बवोष्ठगुळादिभिः ।
 श्लिष्टवर्त्मन्यमृक्स्त्रावर्नीन्यसम्यग्दग्धेधादिषु ॥ ४० ॥
 सिरादिदाहस्तैरेव न दहेत् क्षारवारितान् ।
 अन्तश्शल्यान्मृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणानुरान् ॥ ४१ ॥
 सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।
 तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवह्निसिकान्वितम् ॥ ४२ ॥
 पक्वतालकपोताभं मुरोहं नातिवेदनम् ।
 प्रमाददग्धवत् सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४३ ॥
 चतुर्धा तन्न चुम्बन सह चुम्बस्य लक्षणम् ।
 त्वग्विवर्णोऽप्यनेऽत्यर्थं न च स्फोटममुद्भवः ॥ ४४ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोपं दुर्दग्धमतिदाहतः ।
 मांसलम्बनसंकोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४५ ॥
 सिरादिनाशमृष्टमृष्टात्रणगाम्भीर्यमृत्यवः ।
 चुश्चस्वाग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ॥ ४६ ॥
 म्यानेऽग्रे वेदनात्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ।
 दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युक्त्यादादौ ततो हिमम् ॥ ४७ ॥
 सम्यग्दग्धे तुकाश्वीरिप्रश्वगैरिकचन्दनैः ।
 लिम्पेत्साज्यामृतैरुर्ध्वं पित्तविद्राधिवत्क्रिया ॥ ४८ ॥
 अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविमर्षवत् ।
 स्नेहदग्धे भृशतरं रुध्रं तव तु योजयेत् ॥ ४९ ॥

वायान्तरैर्वहुविधैरपि कर्मभिर्ये

साध्या भवन्ति न गुदाङ्कुरदुर्ब्रणाशाः ।

रोगास्तु ते द्रुततरं द्रुतमूलबन्धाः

क्षाराग्निकर्मभिर्द्वैव भवन्ति साध्याः ॥ ५० ॥

दोषं दृश्यं बलं कालं देशाग्निप्रकृतीर्वयः ।

सत्त्वं साम्यमवस्थाश्च वाञ्छ्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ५१ ॥

स्नेहं स्वेदं घमि रं कं वस्ति काथादिकांश्च वा ।

नस्वादिकमसृब्धोश्च श्वारं चाग्निं सुखप्रदम् ॥ ५२ ॥

श्री हृदयप्रिये श्वाराधिकारो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः ।

यन्त्रशस्त्रादिकल्पः ।

॥ अथातो यन्त्रशस्त्रादिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वस्तिक्षाराग्निकर्मादौ श्वायन्त्रं श्विप्रसाधनम् ।
 अनेकरूपकार्यत्वाद्यन्त्राणि विविधानि च ॥ १ ॥
 वस्तिनेत्रं तु हेमादिधातुदार्बस्त्रिवेणुजम् ।
 गोपुच्छाकारमच्छिद्रं भक्षणजुगुक्तिकामुखम् ॥ २ ॥
 ऊनेऽन्दे पञ्चपूर्णेऽस्मिन्नासप्रभ्योऽह्गुलानि षट् ।
 सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ॥ ३ ॥
 द्वादशैव परं विंशाद्विंश वर्षान्तरेषु च ।
 वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ॥ ४ ॥
 स्वाङ्गुष्ठेन समं मूलं स्यात्स्येनाग्रे कनिष्ठया ।
 पूर्णेऽन्देऽह्गुलमादाय तदूर्ध्वादिप्रवर्द्धितम् ॥ ५ ॥
 ध्यह्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ।
 मुद्गं मापं कळायं तत् छिन्नं कर्कन्धुकं क्रमात् ॥ ६ ॥
 मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ।
 वर्याग्रे पिहितं मूले यथास्त्रं त्र्यङ्गुलान्तरम् ॥ ७ ॥
 कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्तत्र च योजयेत् ।
 अजाविमहिषादीनां वस्तिमन्याङ्गुलं वा ॥ ८ ॥

तनुं मुहुरमच्छिद्रं सूत्रवर्द्धं मुखकियम् ।
 तथैवाक्षरवन्ती च नराणां द्वादशाङ्गुलम् ॥ १७ ॥
 रोग्यङ्गुलप्रमाणेन कुन्दवृन्तोपमं दृढम् ।
 सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं मूलमध्यस्थकर्णिकम् ॥ १८ ॥
 मृदुवन्तिमुखवर्द्धं च तद्वत् स्त्रीणां दशाङ्गुलम् ।
 कुर्यान्मृदुप्रवेशाग्रं मूले तद् द्विगुणं मतम् ॥ १९ ॥
 अपत्यमार्गे योऽयं स्थाप्यन्नाग्रं चतुरङ्गुलम् ।
 अङ्गुलं मूत्रमरणी बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ २० ॥
 वस्तिनेत्रममदृश्यं त्रिकोशं कारयेदनुम् ।
 मूलाग्रेऽङ्गुलप्रकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ॥ २१ ॥
 तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ।
 अङ्गुलानां क्रमान् पातुः प्रमाणेनाष्टकानि नत ॥ २२ ॥
 नम्ये तु द्विमुखा नाळी कलायास्या षडङ्गुला ।
 हेमादिवातुभिः कर्वा नाळी सूत्रप्रवर्तिनी ॥ २३ ॥
 षोडशाङ्गुलदीर्घा सा वक्राग्रे चतुरङ्गुला ।
 मुद्रवृत्ता दलच्छिद्रा शलाकाकान्तमूलखा ॥ २४ ॥
 अपपार्श्वे मूत्रमरन्त्रा पुंसां स्त्रीणां तु दीर्घतः ।
 अष्टाङ्गुला धनुर्वक्रा स्त्रीभ्येन द्विगुणा तथा ॥ २५ ॥
 दशाङ्गुलार्धेनाहा च अङ्कच्छिद्रा तथा गच्छे ।
 पार्श्वकीशुण्टिकादीनां दर्शने कर्म वेध्यते ॥ २६ ॥
 अशेषां गोमनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ।
 नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ॥ २७ ॥
 द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ।
 मध्येऽभ्य ष्यङ्गुलच्छिद्रमङ्गुलप्रोदरावेष्टुम् ॥ २८ ॥

अर्धाङ्गुलोच्छिद्रोद्वृत्तकर्णिकं च तदूर्ध्वतः ।
 शस्याभ्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमयीः प्रपीडने ॥ २९ ॥
 सर्वथापनयेदोष्टं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ।
 घ्राणावुदाशं सामेकच्छिद्रा नाळ्यङ्गुलद्वया ॥ ३० ॥
 प्रदेशिनीपरीणाहा स्थानं भगन्दरयन्त्रवत् ।
 अङ्गुलीव्याणकं दान्तं वार्धं वा चतुरङ्गुलम् ॥ ३१ ॥
 द्विच्छिद्रं गोमनाकारं तद्वक्त्रविधृतौ मुखम् ।
 योनित्रणेश्वरं तद्वा द्विमुखं षोडशाङ्गुलम् ॥ ३२ ॥
 मुद्रावर्द्धं चतुर्भिस्तमन्मोजमुकुलाननम् ।
 चतुर्दशलाकमक्रान्तं मूले तद्विकसेऽसुखे ॥ ३३ ॥
 यन्त्रं नाळीव्रणाभ्यङ्गुलानां षडङ्गुले ।
 वस्तिनन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुलप्रकलायम् ॥ ३४ ॥
 अमनोऽकर्णिके मूले निषट्मृदुचर्मणी ।
 द्विद्वारा नलिका पिच्छलनलिका वा वक्रोदरे ॥ ३५ ॥
 ष्यङ्गुलाभ्यं भवेच्छङ्गं चूपणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।
 अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं मुनद्धं चूचुकाकृति ॥ ३६ ॥
 स्याद्द्वादशाङ्गुलोऽलाधुनाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
 चतुर्ग्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःश्लेष्मरकहृत् ॥ ३७ ॥
 तद्वद्धटी दिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।
 शलाका विविधाहाराः स्युः प्रयोगसुखावहाः ॥ ३८ ॥
 एषणे वृत्तवदना दीर्घेणाष्टाङ्गुला पुनः ।
 स्यान्ममूरदलाभ्या च शोधनाय नवाङ्गुला ॥ ३९ ॥
 शङ्खः पशुभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुली ।
 व्यूहनेऽहिकणावक्रौ द्वौ द्वादशदशाङ्गुली ॥ ४० ॥

नतोऽप्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ॥
 अष्टादशांगुलस्तेन मूढगर्भ इरेव स्त्रियाः ॥ ३३ ॥
 अश्मयोहरणे सर्पकणावद्वक्रमतः ।
 कणेशोधनमश्मपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३४ ॥
 कार्पासविहितोष्णापाः शलाकाः स्युः प्रमाजने ।
 अञ्जनार्थं तथान्याश्च क्षारान्यादौ नताननाः ॥ ३५ ॥
 कोलासिदलतुल्यास्या नासाशोऽबुददाहकृत् ।
 द्विमुखी टिङ्गनाशे तु ताम्रां कुरवकानना ॥ ३६ ॥
 मदशो मूलवद्धः स्याद्द्विदलो विवृताननः ।
 षडङ्गुलो निर्दरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ३७ ॥
 विशास्त्रस्तिकयन्त्राणि कट्टाशस्त्रममानि च ।
 कौटिल्याजवदैव्यांदावेषां माध्यं नियामकम् ॥ ३८ ॥
 दशांगुलः प्रदंशः स्यान्नेषद्विवृताननः ।
 संवृताम्बोऽपरस्ताम्भां दन्तानि शल्यानि चाहरेत् ॥ ३९ ॥
 मुचुदी सूक्ष्मदन्तजुर्मूले रुचकभूषणा ।
 गम्भीरप्रणसांसादि च्छिन्नाशिष्टार्मं चेतया ॥ ४० ॥
 रुचकामं गर्भहृत्तौ द्विगुणद्वादशांगुलम् ।
 दशांगुलं परं कालान् वक्रं वृक्षिकशृङ्गवन् ॥ ४१ ॥
 अनुबन्धायामरज्जुहस्तपादनखादि च ।
 शस्त्राणि रोमवाहानि मुप्रहाणि च कारयेत् ॥ ४२ ॥
 श्रोत्रमानाष्टांशकफलान्यभिधानाकृतीनि च ।
 षडङ्गुलानि प्रायेण दैव्यांतीक्ष्णोद्भवानि च ॥ ४३ ॥
 मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति ।
 लेखने छेदने योज्यं पोत्यकीशुण्डिकादिषु ॥ ४४ ॥

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।
 कज्वप्रमुप्रते शोके निम्ने वृष्टनवाप्रकम् ॥ ४५ ॥
 इत्यन्धध्वजधाराकसे दीर्घहृत्स्वानने तथा ।
 सर्पाभ्यं घ्राणकर्णशिखेदनेऽर्वांगुलं फले ॥ ४६ ॥
 फलेऽभ्यर्थांगुलं योज्यं श्वात्सिरोदरयोर्ध्वे च ।
 ग्रीहिचक्रं कुठार्यर्थांगुलगोदशनाननम् ॥ ४७ ॥
 नयोर्ध्वदण्डवा विध्येद्रुपयम्भ्रां श्वितां सिराम् ।
 मुद्रिकानिरोतमुखं फले त्वर्थांगुलायतम् ॥ ४८ ॥
 योगतो वृद्धिपत्रेण सममङ्गुलिशस्त्रकम् ।
 तत्प्रदेशिन्यप्रपर्वप्रमाणार्पितमुद्रिकम् ॥ ४९ ॥
 मूत्रवद्धं गजस्रोतोरोमोच्छेदनभेदेन ।
 पद्मेण शुण्डिकामांदेवैजिगन्तु नवाननः ॥ ५० ॥
 छेदेऽम्भां खरपत्रं तु सूक्ष्मदन्तं दशांगुलम् ।
 वक्त्रेषु च यथायोग्यं कुर्यान्मैसरु बन्धनम् ॥ ५१ ॥
 स्नायुमृक्चक्रच्छेदे कर्तरी च नवांगुला ।
 वक्रजुधारे द्विमुखं नखशस्त्रं नवांगुलम् ॥ ५२ ॥
 सूक्ष्मशल्योद्भूतिच्छेदभेदप्रच्छानलेखने ।
 गजकारं चतुष्कोणं प्रवृद्धाकृति चैकतः ॥ ५३ ॥
 दन्तशोधनकं तेन शोधयेदन्तशर्कराः ।
 मुचो त्रिकोणा मुच्छिद्रा मांसलाङ्गेषु मीवने ॥ ५४ ॥
 धनुर्वक्त्रा पुनस्तन्वया पक्वमाशयमर्मसु ।
 क्रजुवृत्तात्मिकान्वत्र व्यश्ना त्रिजङ्गुलायता ॥ ५५ ॥
 कूर्चो वृत्तैर्कर्पाटस्थमूच्यष्टकविनिर्मितः ।
 स योज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशतनकुट्टने ॥ ५६ ॥

अर्थागुलमुखोदपृथैरष्टाभिः कण्ठकैः स्वतः ।
 पाणिभ्यां मण्यमानेन घ्राणात्तेन हरेदमृक् ॥ ५७ ॥
 आरार्थागुलवृद्धाभ्या तत्प्रवशा नदूर्ध्वतः ।
 जहुरश्वा तथा विध्वेच्छांके पक्वामसंशये ॥ ५८ ॥
 मदा द्विप्राणि गृह्णीयात्तन्मृगश्राणि कर्मविन ।
 अनुयन्त्राणि च नखधाराग्न्यादीनि भिन्तयेत् ॥ ५९ ॥
 दन्तं पूर्वोक्तरीक्षैश्चमन्यान्वयि यथोचितम् ।
 कृष्णदुपेये नियमो नोपायानामिहास्ति यत् ॥ ६० ॥
 अतः परं शस्त्रकर्म पक्वे शोके प्रवर्त्यते ।
 शीघ्रोऽप्यमृक् सवर्णश्च स्यात्तु रश्म्यः स पाकतः ॥ ६१ ॥
 गुणीतलेपमेकाग्रमुखांश्चक्षुःशोभनादिभिः ।
 पश्यमानो विवर्णस्तु रागलोद्वेगवर्जितः ॥ ६२ ॥
 दाहोपागुलवृद्धाभ्यामिहाहान्यमृक्प्रदः ।
 पक्वेऽप्यस्य वेदना कण्ठः पाकदुता वलिसंभवः ॥ ६३ ॥
 नामोऽन्तेपृथ्विर्मध्ये मृष्टं पृथ्वप्रसर्पणम् ।
 मृष्टे नर्मेऽनिलादाहः विनाच्छोक् कफोदयात् ॥ ६४ ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।
 अतिपक्वे रोममज्जः श्यावता मृदुता त्वचि ॥ ६५ ॥
 कफजेषु तु शोणेषु गम्भीरं पाकममृक् ।
 पक्वच्छिन्नं ततोऽप्यष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ॥ ६६ ॥
 त्वक्कावर्ण्यं रक्तोऽन्तर्ध्वं चनमृगशस्त्रमममृक् ।
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्तुं प्राज्ञो मृक्तसंशयः ॥ ६७ ॥
 वलितः पाटयेदाशु समसमन्यादि धर्तव्यम् ।
 आमच्छेदे विगच्छापदमृक्स्त्राववेदनाः ॥ ६८ ॥

अतिपक्वो दहेच्छोक्कः विनाश्यात्त्वमृगामिवम् ।
 तन्मादासं न हि चिच्छिन्नात् पक्वं नैव यजेद् दूयः ॥ ६९ ॥
 प्राक् शस्त्रकर्मज्येष्ठं भोजयेदन्नमातुरम् ।
 मद्यपि पाययेन्मद्यं तीक्ष्णमज्ञापकं राजाम् ॥ ७० ॥
 अन्यत्र मृदगमांसममृक्स्त्रागोदरातुरम् ।
 अथाहतापकरणं वैशः प्राक्नुल्लमातुरम् ॥ ७१ ॥
 संमुखो यन्त्रयिषा तु मृतोऽप्यप्राणि धर्तव्यम् ।
 अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापृथदशेनात् ॥ ७२ ॥
 मृष्टदेवाहरेत्तच्च पाके तु मुमहस्यवि ।
 पाटने आहृगुलं सम्यग्आहृगुलम्यहृगुलाग्नयम् ॥ ७३ ॥
 एषित्वा सम्यक्तेपिष्या परितः सुनिर्वापितम् ।
 अहृगुलीवातनास्त्रिंशं यथादोषं यथाशयम् ॥ ७४ ॥
 यतोऽगतां गतिं विनादुस्मज्जा यत्र यत्र च ।
 तत्र तत्र घ्नं कुर्यात्तुविमर्कं निराशयम् ॥ ७५ ॥
 आयतं च विज्ञातं च यथा दोषो न तिष्ठति ।
 शीयमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्यदवंपथु ॥ ७६ ॥
 असंमोहश्च वैशम्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।
 तिर्यक् छिन्नाच्छाटोद्भूतवैष्टकजपृणि ॥ ७७ ॥
 कुक्षि रक्षाक्षिफूटोद्भूतपोलगतवक्षुणे ।
 अन्यत्र छेदनातिर्यक्सिरास्त्रासुविवाटनम् ॥ ७८ ॥
 शस्त्रेऽवधारिते वाग्निः शीताग्न्याभिश्च रोषितम् ।
 आश्वास्य परितोऽगुल्ला प्रतिर्पाह्य घ्नं ततः ॥ ७९ ॥
 शालयित्वा कषायेण प्रोतेनाग्नोऽपनीय च ।
 गुग्गुल्वगर्भसिद्धार्थेर्हिगुग्गुजैरमाश्रितैः ॥ ८० ॥

भूपयेत् पट्टपङ्कन्यानिम्बपत्रैर्वृताप्लुतैः ।
 तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ॥ ८१ ॥
 दिग्धां वर्ति नतो दशाक्षरेवाच्छादयेच्च ताम् ।
 घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वं घनां कवळिकां ततः ॥ ८२ ॥
 निधाय युक्त्या वप्रीयान् पट्टेन सुसमाहितः ।
 प्रभ्राजनादि दिवसे द्वितीये कर्म नाचरेत् ॥ ८३ ॥
 तृतीयेऽह्नि पुनः कुर्याद् व्रणे कर्म च पूर्ववत् ।
 सपूतिमांसे सोत्सङ्गे सगतौ पूयपूरिते ॥ ८४ ॥
 व्रणे विकेशिकान्तस्था शोधयेच्छीघ्रशोधनी ।
 ततः स्नेहविधानोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ॥ ८५ ॥
 क्षीरेक्षुविकृतीरम्लपटुकट्वासवं त्यजेत् ।
 स्त्रीदर्शनादिना शुलं चलितं सङ्गदोषदम् ॥ ८६ ॥
 व्रणे श्रयधुरायासान् स च रागश्च जगरात् ।
 तौ च रुक् च दिवास्वापात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ ८७ ॥
 यवपष्टिकगोधूमतुवरीचणमुद्रकम् ।
 बालमूलकवार्ताकजीवन्तीमुनिषण्डकम् ॥ ८८ ॥
 कारवेष्टकककौटपटोलकटुकाफलम् ।
 सैन्धवं डाडिमं धात्री घृतं तमहिमं जलम् ॥ ८९ ॥
 अशीतं जीर्णशात्यन्नं विहितं पथ्यभोजने ।
 सद्यः सुशोत्रणान् सीन्योद्विष्टानभिघातजान् ॥ ९० ॥
 प्रलम्बिमांसं विच्छिन्नं चलास्थ्यादि निवेश्य च ।
 स्थिते रक्ते गुणैः सुष्ठु रोमादीन्यपनीय च ॥ ९१ ॥
 मान्वयित्वातुरं दिग्धे व्रणे मधुघृतहुतैः ।
 अञ्जनधौमजमषांफलनीलोघ्रवाष्टिभिः ॥ ९२ ॥

व्रणं निःशोणितोष्ठं तु लिखित्वा जातशोणितम् ।
 सीन्येद्रक्तं हि सन्धानं विद्धे वन्धादि पूर्ववत् ॥ ९४ ॥
 यथाङ्गं मुनिविष्टं स्यात्तथा वन्धं प्रकल्पयेत् ।
 वप्रीयाद्राडमूरुस्फिककक्ष्यावह्क्षणमूर्धसु ॥ ९५ ॥
 मुखोरः पार्श्वजठरमेढूमृकादिकं सप्तम् ।
 अश्वं नेत्रे सन्धिषु च न दृढं कफवातजे ॥ ९६ ॥
 वन्धः शीते वसन्ते च मोक्षणीयस्यहाच्यवान् ।
 सायंप्रातस्ततो मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेप्यते ॥ ९७ ॥
 व्रणक्रियां समालोच्य चिकित्सञ्च यथायथम् ।

इति हृदयप्रिये मन्त्रशलादिकल्पे नाम
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥

षोडशोऽध्यायः ।

द्रवपरिमाणकल्पः ।

॥ अथातो द्रवपरिमाणकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

इतः परं चौपथस्य कल्पनात्र निगद्यते ।
 धन्वसाधारणे देशे कुशादिसहिते शुचीं ॥ १ ॥
 प्रदक्षिणजले चान्यविरुद्धदुग्धमवर्जिते ।
 त्यक्ते इमशानवल्मीकध्वजैः शुभमृत्तिके ॥ २ ॥

संज्ञातमौषधं प्राज्ञं बुद्धं वीर्यमादिभिः ।
 मूलं जन्तुमहापुष्टतुदीर्घं दिशमाभितम् ॥ ३ ॥
 अथ कल्पवृक्षारितः प्राज्ञः शुचिरुपोषितः ।
 गृह्यावादीषधं सुखं स्थितं काले तु कल्पयेत् ॥ ४ ॥
 मर्धिरं तदसंयन्तावनितान्नपानरम् ।
 काले गुह्यपुत्रपौत्रपान्नपुण्याविक्रयतः ॥ ५ ॥
 पयो वाष्पवधं प्राज्ञं विष्णुत्रासं च लोहजम् ।
 स्वरमः कम्पितः कायः शीतो राशिदिवस्थितः ॥ ६ ॥
 मर्धामिकुतपूतत्वात् काष्ठश्लेष्मत्र पञ्चधा ।
 कथासम्पत्पुष्ट्यर्थः पूर्व पूर्व वलापेकाः ॥ ७ ॥
 मात्राया न व्यवस्थासि ध्यावि कोष्ठे वरुं वरुः ।
 जालोपव देवकालौ च बुद्ध्यात्ममानकल्पने ॥ ८ ॥
 मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरमस्य चतुष्पलम् ।
 वेद्यस्य कर्षमात्रोक्तं द्रवद्रव्यपलत्रये ॥ ९ ॥
 कायं द्रव्यपले कुर्यात् प्रमार्थं वादशेषितम् ।
 शीतं पले पलेः पदमिच्छतुमिच्छ परं द्रवः ॥ १० ॥
 उत्तरिच्छेपने दद्यात् कर्षार्थं द्रवचुम्पयोः ।
 तत्प्रादांशं क्षारपटुगुण्युन्मोदवादिक्म ॥ ११ ॥
 खेदशकं त्वमानोक्तौ कायः प्रोक्तश्चतुर्गुणः ।
 खेदे सिध्यति शुद्धमुनिष्कायस्वरमैः कमान् ॥ १२ ॥
 कल्पस्य योजनेदं चतुर्थं पठनष्टकम् ।
 पञ्चद्विचिदितैः पाकः धीरे तत्रे रमे कमान् ॥ १३ ॥
 कायं पञ्चद्विदितैः प्रोक्तः काश्चिके तत्रवन् पुनः ।
 कायः पञ्चद्विदितैः सारं स्वास्त्रार्थं चिदितैः ॥ १४ ॥

प्रायेण मूलं संप्राप्तं निम्नवादीनां पुनस्तम्बः ।
 सारो प्राज्ञोऽसनादीनां वीर्योपिषयानुरोधतः ॥ १५ ॥
 छिन्नोद्भवामहापञ्चमूलाया निम्नवः स्यूताः ।
 पाकस्तु त्रिविधो मन्दप्रोक्तः स्वरविज्ञः ॥ १६ ॥
 मन्दः कल्पस्ये किं चिद्विज्ञो मदोपमे ।
 छिन्नान् सीदति कृष्णे च वसेमाने च पश्चिमः ॥ १७ ॥
 लेहस्य तन्नुमत्तासु मज्जनं अरण्यं न च ।
 कर्षादिसंरक्ष वदा तदा प्रागवसारयेत् ॥ १८ ॥
 मृदुलेभ्ये स्वरोऽप्येव पाने वस्त्रौ च विज्ञः ।
 उन्मानं परिमाणं च प्रकृतत्वादितोऽन्यत्र ॥ १९ ॥
 मर्षया द्वादश प्रादेः ते द्वादश पले नव ।
 श्रापं निष्कं द्वादश स्युः द्वे श्रापे वटकं स्युवम् ॥ २० ॥
 कर्षं श्रापैश्चतुर्भिः स्यात्पुनः कर्षद्वयं भवेत् ।
 पले कर्षैश्चतुर्भिः स्यात् प्रमूर्तं तु पलद्रवम् ॥ २१ ॥
 तुल्या पलशतं प्रोक्ता भारः स्याद्विज्ञानिस्तुलाः ।
 वटकस्य तु पयोषो द्रुमुमः कोष्ठमिच्छति ॥ २२ ॥
 कर्षम्याधं पिचुः पाणितलं च कवचप्रदः ।
 सुवर्णं पाणिमानं च विद्यालपदनि लुके ॥ २३ ॥
 लुत्तरप्रमिका प्रोक्ता पलमार्थं चतुर्विधा ।
 मुष्टिः प्रकृष्टो विम्बं च प्रमूर्तम्याल्लिलया ॥ २४ ॥
 पटत्रिमिद्विदुभिः श्रापं स्वास्त्रायन्त्रवनद्रवम् ।
 त्रये श्रापं पाणितलं मुष्टिं च कुटुवं कमान् ॥ २५ ॥
 प्रमं तव वटकं द्रोणं वदं विद्याश्चतुर्गुणम् ।
 आदकस्य तु पयोषः कंसः पात्रं च माजतम् ॥ २६ ॥

द्रोणस्य घटपर्यायाः पर्यायाः स्युस्तथार्मणः ।
प्रसिद्धान्यत्र मानानि कथितानि स्वनामभिः ॥ २७ ॥
समाप्यते स्थानमिदं वैशकर्मप्रबोधकम् ।
आयुर्वेदोक्तसाराणां कल्पनात् कल्पसंज्ञितम् ॥ २८ ॥

नित्यं श्रीपरमेश्वरस्य भजता व्याघ्रालयाधीशितुः
पादाचनं परमेश्वरेण शिवभूदेवान्वयोद्भूतिना ।
संक्षिप्ते हृदयप्रिये प्रकलितः खण्डोऽत्र कल्पाभिधो
मोदायास्तु गुणैतरो विमृशतां मात्सर्यवर्जं सताम् ॥ २९ ॥

नित्यं हृदयप्रिये द्रव्यादिकल्पो नाम
षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

दूतादिलक्षणम् ।

॥ अथातो दूतादिलक्षणं व्याख्यास्यामः ॥

अथातो वक्ष्यते स्थानं मानेदानं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागार्थमादौ दूतादिलक्षणम् ॥ १ ॥
पाषण्डाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।
त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ २ ॥
दीनं भीतमनिष्टोक्तिं रक्तमालवाणुलेपनम् ।
दण्डिनं जटिलं मुण्डमाह्वयन्तं च दूरतः ॥ ३ ॥

शस्त्रिणं तैलपट्टाङ्गं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ।
आर्द्रवस्त्रं च जानीयाद्भूतमपियसूचकम् ॥ ४ ॥
अशस्तचिन्तावचने नष्टे च्छिन्दति भिन्दति ।
जुह्वाने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ॥ ५ ॥
सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदसप्रयतेऽथवा ।
वैशे दूता मनुष्याणामागच्छन्ति सुमूर्पताम् ॥ ६ ॥
तथार्थरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पर्ववासरे ।
पश्याचतुर्थीनवमाराहुकेतुदयादिषु ॥ ७ ॥
भरणीकृत्तिकाश्लेषापूर्वाद्रोपिच्यनैरृते ।
दूतस्य स्पर्शने नाभिनासाकेशेन्यद्विजे ॥ ८ ॥
गुह्यपृष्ठस्तनप्रोवाजठरेऽप्यशुभप्रदम् ।
दूताभावे निर्गमे च गृहप्राप्तौ च रोगिणः ॥ ९ ॥
निमित्तमशुभं पश्यन्नचिकित्सापरो भवेत् ।
रोदन्तं पतनं पूर्णपात्रादेः क्रूरनिखनः ॥ १० ॥
चित्रवस्त्रादिमङ्गा वा पुतिगन्धोद्गमः श्रुतिः ।
पथच्छेदोऽहिमाज्जरगोधानकुलवानरैः ॥ ११ ॥
उदधिचर्मलवणं तुल्यतैलायसेन्धनम् ।
मार्जनीशूर्पपरशुभस्ममर्पकर्मदाः ॥ १२ ॥
विधवाकासरस्वरपाशदण्डवृणानि च ।
निर्गच्छतोऽभियातानि सूयचन्ति शुभेतरम् ॥ १३ ॥
दध्वश्नतेऽनुनिष्पावप्रियङ्गुमधुमर्षिवाम् ।
यावकाञ्चनभृङ्गारचण्टादीपसरोरुहाम् ॥ १४ ॥
दूर्वाद्रिमस्यमांसानां जालानां फलभक्ष्ययोः ।
रत्नेभ्योऽर्णवकुम्भानां कन्वायाः स्यन्दनस्य च ॥ १५ ॥

नरस्य वर्धमानानां देवतानां नृपस्य च ।
 शुक्लानां सुमनोवालयामराम्बरवाजिनाम् ॥ १६ ॥
 माधुशंसध्वजोष्णीपतोरणस्वस्तिकस्य च ।
 भूमेः समृद्धतायाश्च वहेः प्रचलितस्य च ॥ १७ ॥
 मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया बटवाया स्त्रिया अपि ॥ १८ ॥
 बद्धैकधेनोरिष्टस्य मुकुरादेश्च दर्शनम् ।
 पथि वेश्मप्रवेशे च विशादारोग्यलक्षणम् ॥ १९ ॥
 दध्यभ्रतादिकं यच्च पितृकर्मोपयोगिकम् ।
 गृहप्रवेशे दृष्टं चेत् तद्भवेन्मृतिमृचकम् ॥ २० ॥
 अतः परं तु विकृतिविज्ञानोयं निरूप्यते ।
 पुष्पं फलस्य धूमोऽप्रेर्वपस्य जलदोदयः ॥ २१ ॥
 यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ।
 अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ॥ २२ ॥
 अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणान् ।
 रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ २३ ॥
 अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
 विकृतिर्या समासेन रिष्टं तादेति लक्षयेत् ॥ २४ ॥
 केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।
 यस्मात्पथं चले नेत्रे स्तव्यान्तर्गतनिर्गते ॥ २५ ॥
 जिह्वाविस्तृतसंक्षिप्ते संक्षिप्तविनतभुजौ ।
 नासिकात्यर्थविवृता संवृता पिटकाचिता ॥ २६ ॥
 उच्छृन्ना स्फुटिता म्लाना यस्यौष्ठं यालघोऽधरः ।
 ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्वजम्बूनिभावुभौ ॥ २७ ॥

दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपाङ्किताः ।
 सहसैव पतेयुर्वा जिह्वा जिह्वा विमर्षिणी ॥ २८ ॥
 शूना शुष्कागुरुश्यावा लिप्ता मृत्पा सङ्कटका ।
 शिरः शिरोधरां बोहुं प्रष्टुं वा भारमात्मनः ॥ २९ ॥
 हनू वा पिण्डमास्यस्यं शक्नुवन्ति न यस्य च ।
 यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यतिलघूनि वा ॥ ३० ॥
 विषदोषाङ्गिना यस्य स्येभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।
 उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिभमृतौ ॥ ३१ ॥
 अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्सर्वे ते कालचोदिताः ।
 यस्यापूर्वाः सिरा रेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ ३२ ॥
 ललाटे वस्तिर्शीर्षे वा षण्मासं तस्य जीवितम् ।
 मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका न वा ॥ ३३ ॥
 मृत्युः स्वस्थस्य पट्टात्रान् त्रिरात्रादातुरस्य तु ।
 जिह्वा श्यावा मुखं पृति सव्यमाक्षि निमज्जति ॥ ३४ ॥
 मृगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य त परिवर्जयेत् ।
 यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्कयुरो भृशम् ॥ ३५ ॥
 आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।
 अकस्माद्युगपत् गात्रे वर्णौ प्राकृतवैकृतौ ॥ ३६ ॥
 तथैवोपचैयगलानिरौक्ष्यस्तेहादि मृत्यवे ।
 यस्य स्फुटयुरंगुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ ३७ ॥
 क्षवकासादिषु तथा यस्यापूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
 ह्रस्वो दीर्घो भवेच्छ्वासः पृतिः सुरभिरेव वा ॥ ३८ ॥
 आप्ठुतानाप्लुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
 मलवस्त्राणादौ वा वर्णान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३९ ॥

सनतोऽप्यसु गात्रेषु शैत्यं यस्यापलक्ष्यते ।
 जीतेषु भृशमौषधं वा स्वेदः सन्भोऽयमेतुकः ॥ ४० ॥
 उरस्तृष्णा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीषं कृष्णं च स प्रेताधिपगोचरः ॥ ४१ ॥
 मूत्रं पुरीषं निष्कृतं शुद्धं चासु निमज्जति ।
 निष्कृतं बहुवर्णं वा यस्य मामास नश्यति ॥ ४२ ॥
 अरुन्धती व्योमगंगा यो ध्रुवं च न पश्यति ।
 पश्यत्यनेत्ररोगो वा चन्द्रं विकृतरूपिणम् ॥ ४३ ॥
 दीपगन्धं न जानाति यममासं न स जीवति ।
 असतो रूपशब्दादीन् यो जानाति सतो न च ॥ ४४ ॥
 गन्धस्पर्शरसादीन् वा मन्यते यो विपश्येवान् ।
 जानात्यतोन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ॥ ४५ ॥
 भ्रातृदृष्टतोयादीं प्रतिच्छाया शरीरगा ।
 छिन्ना व्यङ्गा च विकृता यस्य म्यान्स च मृत्यवे ॥ ४६ ॥
 वर्णप्रभाश्रयः छाया का विनयेति यस्य वा ।
 स्वरहानिरयुक्त्या वा विवक्षुर्यश्च नुब्रूति ॥ ४७ ॥
 अङ्गघातं च नो वेत्ति तेषां मरणमादिशेत् ।
 निक्षपन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ४८ ॥
 ह्रीयते बलतः शब्दयोऽन्नमभन् हिनं बहु ।
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो हृत्स्वं तिथ्यस्य परिताम्यति ॥ ४९ ॥
 हृत्स्वं च यः प्रश्नमिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम् ।
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्रायोऽन्वयित्वा प्रपाणेकौ ॥ ५० ॥
 यो ललाटोदितस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः ।
 इत्याप्यमानः संमुखो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५१ ॥

उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च
 शयनासनकुल्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५२ ॥
 अहास्यहासी संमुखेन कृन्तारंश्च करोति यः ।
 बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ॥ ५३ ॥
 भिषग्भेषजपानाग्नगुन्मित्रद्विषश्च ये ।
 वशगाः सर्वे एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥ ५४ ॥
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ।
 षडेतानि निवर्तन्ते षड्भेमांसैर्मरिष्यतः ॥ ५५ ॥
 नश्यत्यज्ञानं षडहान् केशोऽस्तुच्छनवेदनाम् ।
 अन्नाहारोऽप्यनाहारो निर्निद्रो वातिनिद्रकः ॥ ५६ ॥
 विकाराणां निवृत्तिर्वा सहसा संभवोऽपि वा ।
 प्रेम्णाः प्रतीपा यस्य स्युर्विनश्यन्ति च ते जवान् ॥ ५७ ॥
 ज्वरो निहन्ति बलवान् क्षीणं शूनं हतानलम् ।
 श्वासिनं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलितम् ॥ ५८ ॥
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रियनुप्रभम् ।
 रोमकूपोद्गतं पूति भूयतांसारशोकवन् ॥ ५९ ॥
 यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरकच्छर्द्यसतापितम् ।
 छर्दिर्विदूषधरक्ताख्या महावेगा सचन्द्रका ॥ ६० ॥
 कृष्णान्वरोगग्लपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ।
 नदात्ययोऽतिशोनात् क्षीणं तैलनिभाननम् ॥ ६१ ॥
 अर्शसि पाणिपान्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ।
 हृत्पार्श्वसर्जजछर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ॥ ६२ ॥
 अर्तासारो यकृन्पिण्डमांसधावनमेकैः ।
 तैलमज्जावसारकैर्युक्तोऽनेकविधोऽन्नवान् ॥ ६३ ॥

पार्श्वस्थिशूलितं क्षीणं सञ्जरानाहृद्वमिम् ।
 अश्मरी शून्यवृणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ॥ ६४ ॥
 मेहस्तृद्धापिटकामांसकोधातिसारिणम् ।
 पिटका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्धगा ॥ ६५ ॥
 पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साहं प्रमेहितम् ।
 गुल्मः सिरावृतश्छर्दिहिध्माध्मानरुजाज्वरैः ॥ ६६ ॥
 कासपीनसहृद्भासश्चासातीसारशोकवान् ।
 विण्मूत्रसंग्रहश्चासशोफाहिध्माध्मज्वरैः ॥ ६७ ॥
 मूर्छाछर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
 शूनाक्षं कुटिलोपस्थं रेकेऽप्यानाहिनं मुहुः ॥ ६८ ॥
 पाण्डुरोगः श्रयथुमान् पीताक्षिनस्वदर्शनः ।
 तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्छाध्मानातिसारवान् ॥ ६९ ॥
 अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ।
 नारीं शोफो मुखाद्वन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥ ७० ॥
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्रयथुर्वा तयोः क्षये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ७१ ॥
 विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्छाङ्गभङ्गवान् ।
 भ्रमास्यशोषहृद्भासदेहदाहातिसारवान् ॥ ७२ ॥
 कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं रक्तेनेत्रं हतस्वरम् ।
 मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥ ७३ ॥
 वाताग्नीलातिसंवृद्धा सतृष्णा हन्ति हृद्गता ।
 वातव्याधौ तु नासाया जिह्वता वङ्क्षणेऽतिरुक् ॥ ७४ ॥
 तथा वस्तिशिरोनाभिहृदये क्षीणदेहता ।
 तृष्णा भिन्नपुरीषत्वं स्तिमितत्वातताश्चते ॥ ७५ ॥

ज्वरश्च सन्धिविज्ञेपो मुमूर्षोरुपजायते ।
 मसूरिका प्रवाळाभा जाता नश्यन्ति वा चिरान् ॥ ७६ ॥
 अन्तर्वक्त्रा मसूराभा किणाभा च मृतिप्रदा ।
 रुजाविहीनं वातोत्थं पित्तजं दाहवर्जितम् ॥ ७७ ॥
 कफाद्ब्रणं पूयहोनें व्रन्ति मर्मणि चारुजम् ।
 विण्मूत्रमारुतवहाः कृमिणाश्च भगन्दराः ॥ ७८ ॥
 व्रन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।
 श्रयथुस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिण्डके ॥ ७९ ॥
 सीदतः सक्किर्गनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ।
 आननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शुष्यति ॥ ८० ॥
 शूयते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ।
 बलमांसश्चयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ ८१ ॥
 यस्यातुरस्य जायन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।
 यमुद्दिश्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ ८२ ॥
 यस्य वा बहुशः सिद्धमौषधं च न सिध्यति ।
 याम्यैरिह गृहीतत्वान् तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ ८३ ॥
 कथयेन्न च पृष्ठोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
 गतामुबन्धुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितम् ॥ ८४ ॥
 मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयश्चयान् ।
 तयोरप्यक्षयाद्दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ ८५ ॥

इति हृदयप्रिये दूतादिलक्षणं नाम
 सप्तदशोऽध्यायः ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

उत्तरनिदानम् ।

॥ अद्यातो उत्तरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपलक्ष्यतथा ।
 संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां यत्तथा स्मृतम् ॥ १ ॥
 सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितधेवनम् ॥ २ ॥
 अदिता हीनमिध्यादियोगाः पूर्वपूर्वरिताः ।
 उत्तरोऽष्टधा युध्दोपैः संसर्गात्सन्निपाततः ॥ ३ ॥
 आगन्तुश्च मलास्तत्र स्वेष्टैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ।
 आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिपाय च ॥ ४ ॥
 श्रोत्रांसि पक्विद्वानाश्च निरस्य अवलनं बहिः ।
 सह तेनाभिसर्पन्तस्तपस्तः सकलं वपुः ॥ ५ ॥
 कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं उत्तरं निर्वर्तयन्ति ते ।
 श्रोत्रोविषम्भान् प्रापेय तत्र स्वेदो न जायते ॥ ६ ॥

न. १८]

उत्तरनिदानम्

१४१

तस्य धामूपमाहस्पमरतिर्गोत्रगौरवम् ।
 आस्यवैरस्यमरुचिर्जम्भा सास्त्राकुलाक्षता ॥ ७ ॥
 तत्र वातान्मूर्धेशहृत्पृष्ठपार्श्वैरुसन्निभताः ।
 रुजाः स्फुम्भैर्वैरस्यं स्वनः कर्णं मलमहः ॥ ८ ॥
 कृष्णारुणत्वगारस्याक्षिजलमूत्रपुरीषता ।
 आगमापगमश्चोभयमुता वेदनीधमणाम् ॥ ९ ॥
 अश्ववस्था पादसुगिधेर्भोऽल्पप्रश्च जायते ।
 युगपज्जागिरिज्ञानां प्रलापः कटुकास्वता ॥ १० ॥
 नासास्यपाकः क्षीतेच्छा श्वभो मूर्छा मयोऽरतिः ।
 विद्वेसाः पिचवमानं रक्तप्लीवनमम्लकः ॥ ११ ॥
 रक्तकोडोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
 श्वेदो निश्वासवैगन्ध्यमतिगुण्या च पिचजे ॥ १२ ॥
 विशेषादरुचिर्जाल्प्यं श्रोत्रोरोधोऽल्पवैगता ।
 मधेको मुखमाधुर्यं हृत्पश्चात्सर्पिनसाः ॥ १३ ॥
 हृत्पश्चाद्वर्धनं कामः स्नाभः शैलं त्वगादिषु ।
 अङ्गेषु शीतपितृकाम्पन्द्रोर्दः कफोद्भवे ॥ १४ ॥
 काले यथास्वं सर्वेषां पतृत्तिवृद्धिरेव वा ।
 यथास्वलङ्गमसर्गे उत्तरः संसर्गजोऽपि च ॥ १५ ॥

शिरोऽर्तिमूर्छावमिदाहमोह-

कण्ठास्यशोषारविपर्वभेदाः ।

उन्निद्रतादृक्चमरोमहर्षा

जृम्भाविवाक्त्वं च अलात् सपिप्तात् ॥ १६ ॥

तापहान्दहचिपर्वशिरोरक्-
पीनसधस्तनकासविबन्धाः ।

शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः
ओष्मवातजनितज्वरतिक्लव

॥ १७ ॥

शीतस्तम्भस्वेददाहान्धवस्था-

स्तृण्णा कासः ओष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रा क्षिप्रवित्ताम्यता च
ज्ञेयं रूपं ओष्मपित्तज्वरस्य

॥ १८ ॥

भवजो लक्ष्मणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।

तद्वन्धुर्निमग्ननिद्रा दिवा जागरणं निशि

॥ १९ ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम्

॥ २० ॥

तत्रापि तारतम्येन भेदाः प्रोक्तास्त्वयोदश ।

सन्धिकस्तान्द्रिकश्चैव रुग्दाहश्चित्तविभ्रमः

॥ २१ ॥

कण्ठकुण्जः कर्णिकश्च जिह्वकोऽन्तक एव च ।

भुप्रनेत्रश्च रक्ताक्षी शीताक्षो विप्रलापकः

॥ २२ ॥

पृथक् पृथक् तैश्चत्वारोऽप्यभिव्यासस्तु साम्यतः ।

शोफो देहविवर्णत्वं आसोऽप्यस्वेददीनताः

॥ २३ ॥

क्षणादुलक्ष्यो वातज्वरचिह्नं च सन्धिके ।

जृम्भा मुखे शङ्खदन्धो हरिजिह्वा सकण्ठका

॥ २४ ॥

हिष्मा आसोऽविमारश्च बाधिर्यमरतिर्वसिः ।

पिपासा कर्णकण्ठतिज्वरवेगश्च तान्द्रिके

॥ २५ ॥

रुग्दाहे कण्ठवक्त्रं नेत्रादिसदृशं भ्रमः ।

रुग्दाहातिप्रवृत्तिश्च यत्रसाध्यश्च स स्मृतः

॥ २६ ॥

वैकल्यं मुखवक्त्रं गीतं हास्यं मदोण्णता ।

कम्पो रुजा प्रलापश्च घोरैः प्रस्मिन्निर्वाभ्रमे

॥ २७ ॥

प्रकम्पः कण्ठकुण्जत्वं प्रलापः शिरसोऽनिरुक् ।

दुस्तहाभ्रान्तररुजा दाहमोहौ हनुमद्वः

॥ २८ ॥

ज्वरार्तिः आसरोधश्च कृच्छ्रेऽप्युः कण्ठकुण्जके ।

देहे गुरुत्वं बाधिर्यं आलाकण्ठप्रकुण्चनम् ॥

॥ २९ ॥

ज्वरः कम्पोऽतिदाहश्च कर्णाधः श्वयधुर्वजः ।

ज्वरो रुजा आसदुःखं कण्ठसाध्ये च कर्णिके

॥ ३० ॥

वागप्रवृत्तिर्वाधिर्यं निहावक्त्रकुण्ठताः ।

कासश्चासौ वेदनाश्च जिह्वके सान्निपातिके

॥ ३१ ॥

औष्ण्यं रुजा दाहमोहौ शिरःकम्पोऽरतिभ्रमः ।

हिष्मा च सहसा तास्ता वेदनाभ्रान्तकाभिधे

॥ ३२ ॥

ज्वरतिवेगः शोफश्च चूर्णिलोचननिद्रता ।

बलहानिः स्वरभ्रंशः प्रलापो भुप्रनेत्रके

॥ ३३ ॥

रक्तप्रवृत्तिर्नासाया हिष्मातिसरणं वसिः ।

ज्वरोऽरतिदाहमोहौ वैकल्यं रक्तवट्टिके

॥ ३४ ॥

शर्ताह्ने शैत्यमज्जेषु आसो हिष्मा स्वरभ्रवः ।

प्रसेकोत्थेशवमनं पादघातोऽतिसारिता

॥ ३५ ॥

विप्रलापे विसंज्ञत्वं प्रकम्पोऽतिप्रलापता ।

अभिव्यासे मुखं स्निग्धं पूर्वोक्तानेकलक्षणम्

॥ ३६ ॥

भागन्तुरभिघाताद्यैर्हृत्तापादिभ्रमादिभिः ।

महच्छापाभिचाराद्यैर्महौषधिविधादिभिः

॥ ३७ ॥

अभिघाताच्छूमाद्वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।

सव्यथाशोफवैष्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३८ ॥
 शापाभिचारजौ घोरावसहौ सन्निपातजौ ।
 दाहमूर्लाभ्रमस्फोटैः प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ३९ ॥
 प्रहादावपि कोपः स्यात् प्रायशः सान्निपातिकः ।
 रसादिधातुगमलैः पुनः पञ्चविधो ज्वरः ॥ ४० ॥
 सन्ततः सततोऽन्येषु स्तृतीयकचतुर्थकौ ।
 प्रायस्त्रिदोषजास्ते तु तुल्यदृष्यादिवर्धिताः ॥ ४१ ॥
 तत्र दोषास्तु बलिनो विशेषेण रसाश्रिताः ।
 सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वं ज्वरं कुर्युस्सुदुस्सहम् ॥ ४२ ॥
 मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ।
 रसादिशुद्ध्यशुद्ध्यवा वा वातपित्तकफक्रमात् ॥ ४३ ॥
 चतुर्दशाष्टादश च द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
 वासरास्त्रिह मर्यादा वधायाथ तु मुक्तये ॥ ४४ ॥
 शुद्ध्यशुद्ध्योर्ज्वरः कालं दार्ढ्यमपानुवर्तते ।
 अल्पोऽपि दोषो दृष्यादेर्लघ्वोऽन्यतमतो बलम् ॥ ४५ ॥
 सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।
 स्वे स्वे काले प्रवृत्तिः स्यात् परकाले निवर्तनम् ॥ ४६ ॥
 क्षीणे दोषे ज्वरः मूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ।
 दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततज्वरम् ॥ ४७ ॥
 अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्सकृदन्येषु राश्रितः ।
 तस्मिन्मांसबद्धा नाडीर्मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ४८ ॥
 चतुर्थके मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ।
 अस्मिन्मज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ४९ ॥

त्र्यहात्र्यहं ज्वरौ शीतं दाहादिदुस्तरस्तयोः ।
 मूर्च्छां तृष्णां च शीतादावन्तेऽन्यत्र वमिष्ठमौ ॥ ५० ॥
 सामश्च पच्यमानश्च पक्वश्चेति त्रिधा ज्वरः ।
 ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्वहुमूत्रता ॥ ५१ ॥
 न प्रवृत्तिर्न विट् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ।
 ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ ५२ ॥
 मलप्रवृत्तिरुत्कृष्टः पच्यमानस्य लक्षणम् ।
 जीर्णतामविपर्यासात् सप्ररात्रं च लघ्वनात् ॥ ५३ ॥
 देहो लघुर्व्यपगतकुममोऽहतापः
 पाको मुखे करणसौप्रवमव्यथत्वम् ।
 स्वेदः श्रवः प्रकृतियोगि मनोऽन्तर्लिप्सा
 कण्ठश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ५४ ॥
 गुल्लदधिनवनीतस्वादुशीताम्लवर्गान्
 पृथुकघृतपयोऽन्नस्त्रीमुख्यायामवातान् ।
 शिशिरसलिलसेवाभ्यङ्गदुष्टासवादीन्
 बहुविधफलपकान् संत्यजेयुर्ज्वरार्ताः ॥ ५५ ॥

ज्वरचिकित्सा ।

वमनं कफसंसृष्टे ज्वरेऽन्यत्र विरेचनम् ।
 आमोक्षयस्थो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ॥ ५६ ॥
 विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लघ्वनम् ।
 प्रामृषेण ज्वरादौ वा कुर्यादादौ विशुद्ध्यहे ॥ ५७ ॥

॥ बले यत्नेन पालयद् इति पाठभेदः ॥

दोषानुरोधादेकाहं ज्वहं पडहमेव वा ।
 लघ्वेद्वा पुनः सामे दोषे क्षीणेऽग्निरेधते ॥ ५८ ॥
 तृष्णगत्पान्पमुष्णाम्बु पिवेद्वातकफज्वरे ।
 तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥
 उद्विक्तपित्ते दाहार्ते क्षतक्षीणेऽतिसारिणि ।
 ज्वरे मशविषोत्थे च पडङ्गकथितं पिवेत् ॥ ६० ॥
 अर्जाणि इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजे ज्वरे ।
 न पिवेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ ६१ ॥
 सोर्दर्दपीतसन्ध्यासे जङ्घापर्वोस्त्रिशूलिनि ।
 वातश्रेष्ठात्मके स्वेदः प्रशस्तः स्यान्न चेप्यते ॥ ६२ ॥
 शुद्धवातज्वरागन्तुजीर्णज्वरिषु नेप्यते ।
 जातलङ्घितालिङ्गं तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ ६३ ॥
 यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्ज्वरो यावन्मृदुर्भवेत् ।
 तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः तमिद्भिरिव पावकः ॥ ६४ ॥
 प्राग्लाजपेयां मुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ।
 मृष्टविड्वद्भुमूत्रो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम् ॥ ६५ ॥
 वस्तिपार्श्वशिरश्शूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ।
 पृथिपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः । ॥ ६६ ॥
 सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां क्षीरसैन्धवडाडिमैः ।
 हृस्वेन पञ्चमूलेन हिध्मारुक्श्वासकासवान् ॥ ६७ ॥
 पञ्चमूलेन महता कफार्तो यवसाधिताम् ।
 विषद्ववर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ६८ ॥
 एवं पक्केषु दोषेषु कषायं शमनं पिवेत् ।

धान्याकशुण्ठीद्वितयैकभाग-
 सिद्धं जलं दाहवृद्धाग्निमान्यैः ।
 युक्तं निहन्त्यात्तरुणज्वरं तत्-
 कल्कप्रयुक्ताम्बु तथा घनाद्यैः ॥ ६९ ॥
 मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुस्पर्शकेन वा ।
 वाळकोशीरपाठा वा तित्ता मुस्तामृतौषधम् ॥ ७० ॥
 ज्वरघ्ना दीपनाश्चेते कषाया दोषपाचनाः ।
 तृष्णारुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ॥ ७१ ॥
 पुनर्मुस्तापर्पटाद्यं पिवेद्वा पाचनमृतम् ।
 तोयतोयदुमुख्यं वा वाते सैन्धवमिश्रितम् ॥ ७२ ॥
 पित्ते क्षौद्रं सिता वाथ कफे दशाक्ष पिप्पलीम् ।
 दुरालभाद्यममृतापूर्वं पाठादिकं तथा ॥ ७३ ॥
 अमृतामलककाथं पिवेन्मुस्तोत्पलादिकम् ।
 तथा मृदीकनागादित्यं वा पित्तजे ज्वरे ॥ ७४ ॥
 व्याघ्रीदुरालभाद्यं वा पञ्च्याकटफलपूर्वकम् ।
 पिवेत्तित्कानिशापूर्वत्रितयान्यतमं कफे ॥ ७५ ॥
 बाल्यादिकाले वातादिज्वरे सर्वत्र चेप्यते ।
 चूर्णिता कथिता वापि ससिता कटुरोहिणी ॥ ७६ ॥
 वाते रास्त्रायुता वा सा कफे वा नागरान्विता ।
 ज्वरे संसर्गजेऽप्युक्तान्योग न्युक्त्यैव योजयेत् ॥ ७७ ॥
 गोकर्णकबला दर्भा ससिता वातपित्तजे ।
 ज्वरेऽश्वदंष्ट्रापूर्वं वा पुनर्वातकफोद्भवे ॥ ७८ ॥
 जङ्घापर्वोस्त्रिशूलारुणे स्वेदश्चापि प्रशस्यते ।
 दद्यात् पर्पटकाब्दाद्यं तथा पित्तकफोद्भवे ॥ ७९ ॥

कटुकाविजयाद्यं च कृष्णाद्याध्याद्यमेव वा ।
 वृषपुष्पच्छदरसः शर्करामाश्लिकान्वितः ॥ ८० ॥
 पित्तश्रेष्ठाज्वरं हन्ति श्रामासृकामिलान्वितम् ।
 सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादाशु कफापहम् ॥ ८१ ॥
 विक्रिस्तां श्रेष्ठमणि श्रृणिं नाशयेत् पित्तमारुतौ ।
 दारुनागरपूर्वं वा बृहत्यादिगणं तथा ॥ ८२ ॥
 व्याघ्र्यादिकं गणं दद्यादमुनोत्तरमेव वा ।
 लिङ्गोद्भवादिकं वापि दोषौषधाविभागवित् ॥ ८३ ॥
 सन्निपातज्वरे तीक्ष्णं गण्डूषं कबलं तथा ।
 दुरालभादिफाथान् वा क्रमादद्यात्त्रयोदश ॥ ८४ ॥
 त्रयोदशसु भेदेषु सन्निपातोद्भवेष्वपि ।
 अथवा सन्निपातेषु सर्वत्रापि प्रकल्पयेत् ॥ ८५ ॥
 व्यायन्यादि कणादि वा जयादि वा यथोचितम् ।
 लोहितण्डादितैलेन लेपं सन्धिषु कल्पयेत् ॥ ८६ ॥
 त्रिहालेपं मूधलेपं धूममञ्जननावने ।
 प्रयोजयेद्यथावस्थं भजेषु परमेश्वरम् ॥ ८७ ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले मुदारुणः ।
 शोफः संजायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ८८ ॥
 रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।
 प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कबलप्रहैः ॥ ८९ ॥
 पक्वं विपाट्य मतिमान् व्रणवत्समुपाचरेत् ।
 अभिघातादिजागन्तौ वातपित्तहराः क्रियाः ॥ ९० ॥
 हृत्पापादौ तु मरुतैः क्रियान्येषु त्रिदोषहन् ।
 सन्ततादौ तु विषमे कुर्यादोषविभागवित् ॥ ९१ ॥

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ।
 त्रिचतुःपञ्चशः काथा विषमज्वरनाशनाः ॥ ९२ ॥
 क्रमान् कलिङ्गकादींश्च पञ्चभाङ्ग्यादिकं तथा ।
 अथत्थवल्कलकाथः सदाहं विषमज्वरम् ॥ ९३ ॥
 हन्याचिरोत्थमचिरात्सागिसारं विशेषतः ।
 मनोहा भैरवधं कृष्णातैलेन नयनाञ्जनम् ॥ ९४ ॥
 शीतज्वरस्यागमने पाययेत्कोष्णवारिणा ।
 जीरकज्योषलशुनं लशुनं वा सनागरम् ॥ ९५ ॥
 काथं कटुक्लृटेयांश्च विष्णुकान्त्यभयाकृतम् ।
 शुण्ठीकटुफलजं वापि दद्याच्छीतादिकं ज्वरे ॥ ९६ ॥
 आरण्यतुलसीमूलपूर्वं वा शीतिकाहरम् ।
 ग्रन्थिकाशुद्धवं वापि दद्यादोषानुरोधतः ॥ ९७ ॥
 मरिचं चूर्णितं दध्ना दद्याच्छीतज्वरापहम् ।
 पित्तज्वरेऽधिकान् काथान् दाहादौ शीतलान् पिवेत् ॥ ९८ ॥
 पद्मरम्भादले शय्या शीता लेपाश्च मारुताः ।
 चन्द्रिकाप्रोणनकाथा दाहादिज्वरनाशनाः ॥ ९९ ॥
 जीर्णज्वरे घृतं दद्यान्महापटुप्लसंज्ञितम् ।
 कल्याणकं घृतं तद्वदिन्दुकान्तं च योजयेत् ॥ १०० ॥
 सहदेवीरसोद्भूतं तैलं लाक्ष्याद्यमेव वा ।
 अभ्यङ्गे जीर्णजूर्तिनां फेनोशीरादिकं तथा ॥ १०१ ॥
 आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।
 जीर्णज्वरस्य क्षीणस्य क्षीरं स्वादघृतोपमम् ॥ १०२ ॥

अश्वत्थाङ्कुरसंसिद्धं क्षीरं पेयां तदाधिकम् ।
महद्देवीस्त्र्यं दद्याच्चिरिविल्लादिकं खलम्
स्नानं ज्वरापहजले क्रमात्तमथ बृंहयेत् ।

॥ १०३ ॥

गति हृदयप्रिये अष्टादशोऽध्यायः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

रक्तपित्तनिदानम् ।

॥ अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः ।
कोद्वोहालकैश्चात्रैस्तथुक्तैरातिसेवितैः
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुवस्तनुम्
प्राप्तं तस्य नेत्रादौ पतिलोहितनीलता ।
शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः
कासश्चासौ भ्रमश्चर्द्धिमुखे रक्तामगन्धता ।
ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मैद्वयोनिगुदैरधः

॥ १ ॥

॥ २ ॥

॥ ३ ॥

॥ ४ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समसैस्तत्प्रवर्जते ।
ऊर्ध्वं साध्यमथो वाप्यमसाध्यमुभयाभयम्
ऊर्ध्वं कफादथो वानात्तद्द्ववादुभयावनम् ।
रोमकूपेषु चोद्भूतमसाध्यं हि त्रिदोषजम्
राऽदोषानुगमनं सिरास इव लक्षयेत् ।

॥ ५ ॥

॥ ६ ॥

रक्तपित्तचिकित्सा ।

वर्जयेत् पटुकट्वम्लव्यायामं चिन्तनं श्रमम्
ऊर्ध्वरक्तं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
शमनैर्वृंहणैश्चान्यधिकित्सेदाशु युक्तितः
ऊर्ध्वपवृत्ते शमने रसौ तिक्तकषायकौ ।
उपवासश्च निःशुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः
अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।
फलयुक्तेन वमने त्रिवृशुक्तं विरेचनम्
त्रिवृत्समसितां दद्यात् पिप्पलीपादसंयुताम् ।
विरेकायाविपात्तिं वा त्रिवृदिद्वगुणसंयुताम्
आरग्वधेन धात्र्या वा त्रिवृता पथ्यवाथवा ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करामाक्षिकोत्तरम्
शर्करामधुसंयुक्तं केवलो वा शृतोऽपि वा ।
वृषः सद्यो जयत्यस्त्रं स ह्यस्य परमौषधम्
दुरालभायाः काथस्तु रक्तपित्तविनाशनः ।
भावरूपकपूर्वो वा द्राक्षाद्यश्चोर्ध्वगे हितः

॥ ७ ॥

॥ ८ ॥

॥ ९ ॥

॥ १० ॥

॥ ११ ॥

॥ १२ ॥

॥ १३ ॥

॥ १४ ॥

वाशाद्यश्चन्दनाद्यश्च शतावर्यादिकं तथा ।
 हृस्वेन पञ्चमूलेन जलञ्चाभीरुणाथवा ॥ १५ ॥
 सिद्धं क्षीरं प्रशमयेत् पित्तामृज्मूत्रमार्गिणम् ।
 शङ्खगैरिकयोः कल्कौ धातक्या मधुकस्य वा ॥ १६ ॥
 घ्राणात्स्रुतेऽमृजि प्राक्तं नारीक्षीरेण नावनम् ।
 नस्यं डाडिमपुष्पोत्थै रसैर्दूर्वाद्भवैश्च वा ॥ १७ ॥
 लिङ्गाचन्दनकल्कं च नवनीतेन संयुतम् ।
 वटाङ्कुरक्षीरपक्वं पिष्टं वा नवनीतवत् ॥ १८ ॥
 दूर्वारसं सधारोष्णं क्षीरं वाशाशृतं पिबेत् ।
 पारन्तीपुष्पचूर्णं च लिङ्गाद्वा मधुमिश्रितम् ॥ १९ ॥
 पेयं वृषधृतं चापि घृतं नीलोत्पलादिकम् ।
 मोदकचवृत्तं तैलं यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
 शालिपट्टिकनीवारकोरदूषप्रियङ्गवः ।
 भक्ष्याः पित्तामृजि हिमैलेपोऽभ्यङ्गश्च शस्यते ॥ २१ ॥
 काथपेयादिकं रक्ते क्षीरेणाजेन कल्पयेत् ।
 नित्यं रक्तप्रशान्त्यर्थं गणेशं च प्रपूजयेत् ॥ २२ ॥

अमृगदरनिदानम् ।

शोकोपवासादतिमैथुनाच्च
 विदाहिभिश्चास्त्रमतीव दुष्टम् ।
 प्रवर्तते योन्यथनादकालेऽ-
 प्यमृगदरं तं प्रदरं च विद्यात् ॥ २३ ॥

वातात्सशूलं रुधिरं पित्तान्नालं ज्वरान्वितम् ।
 कफाच्छूवेतं त्रिलिङ्गं तु त्याज्यं मूर्च्छाज्वरान्वितम् ॥ २४ ॥

अमृगदरचिकित्सा ।

तच्छान्त्यै पथसः पानं शृतस्य ससितामधु ।
 नाळिकेरपसूनैर्वा जपया बलयापि वा ॥ २५ ॥
 प्रसाधितमिदं वारि वारयेत्प्रदराद्भवम् ।
 खदिराद्यं पिबेत्काथं समधुक्षीरिवत्कजम् ॥ २६ ॥
 तद्वन्मुस्तामृताद्यं वा चूर्णं सौवर्चलादिकम् ।
 धान्यादिकं घृतं माषघृतं जम्बूघृतं पिबेत् ॥ २७ ॥
 पारन्तीजपयोः पुष्पस्वरसं मधुना पिबेत् ।
 श्वेतदेवीरसं दद्यात् केरीपुष्परसं तथा ॥ २८ ॥
 तिलं रात्रौ जले मग्नं क्षीरे पिष्ट्वा पिबेत् प्रगे
 चूर्णं सरसिजाद्यं वा तीक्ष्णोष्णादि च वर्जयेत् ॥ २९ ॥

अस्थिस्रावनिदानम् ।

अस्थिस्रावनिदानं स्यादमृगदरनिरूपितम् ।
 तत्र वातेऽतिशूलं स्यात् पित्ते पीतं मशोणितम् ॥ ३० ॥
 कफे घनं तन्तुमच्च मिश्रं स्यादोषमिश्रणः ।
 मुसालिं मुस्तया पिष्ट्वा धारोष्णेन पिबेत् प्रगे ॥ ३१ ॥
 बलामुसल्योः पेयां च सक्षीरां पाययेत् प्रगे ।
 मुसल्याशुद्धवं काथं पारन्तीपुष्पजं खलम् ॥ ३२ ॥
 मत्स्याक्षुत्थं खलं वाशाद्भ्यज्याच्चानुवासरम् ।
 अमृगदरोदितं सर्वमास्थिस्रावेऽपि शस्यते ॥ ३३ ॥

कासनिदानम् ।

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयान् ।
 क्षयाद्योपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३४ ॥
 तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठरूरोचकः ।
 शूकपूर्णाभकण्ठत्वं तत्राधो विहतोऽनिलः ॥ ३५ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ।
 शिरःस्रोतांसि संपूर्य याति वक्त्रात्सधुर्धुरम् ॥ ३६ ॥
 कुपितो वातः शिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
 हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥ ३७ ॥
 करोति शुष्ककासं च शाम्येत् कृच्छ्रात्त्यजन् कफम् ।
 पित्तात् पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ ३८ ॥
 पित्तामृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ।
 प्रतप्तं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ ३९ ॥
 कफादुरोऽल्परुक्मूर्ध्नि हृदयं स्तिमितं गुरु ।
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ ४० ॥
 रोमहर्षो घनस्निग्धश्चेतश्चेध्मप्रवर्तनम् ।
 युद्धाद्यैः साहसैस्तैः सेवितैरदधावलम् ॥ ४१ ॥
 उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बलां ।
 कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ ४२ ॥
 शुष्कं बहुविवर्णं च घृतिवेदक्षोगदार्तिमान् ।
 पर्वभेदज्वरश्चासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ॥ ४३ ॥
 पार्श्वशूली च तेनास्य रुचिबहिर्बलक्षयः ।
 क्षीणस्य सामृद्धमूवत्वं स्याच्च पृष्ठकटीप्रहः ॥ ४४ ॥

वायुप्रधाना दोषास्तु कुपिता यक्ष्महेतुभिः ।
 कुर्वन्ति कासं क्षयिणः घृतिवेत्तेन कफं मुहुः ॥ ४५ ॥
 विस्त्रं पूयोपमं पूति बहुवर्णं च दुर्बलः ।
 लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ॥ ४६ ॥
 अकस्मादुष्णशीतेच्छा बहाशित्वं बलक्षयः ।
 स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं क्षयोक्तखिललक्षणम् ॥ ४७ ॥
 कासौ क्षयक्षतोद्भूतावसाध्यौ दुर्बलस्य हि ।
 साध्यावन्यस्य साध्यस्यात्साध्या दोषैः पृथक्त्वयः ॥ ४८ ॥
 मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्वाविरस्य च ।
 कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ ४९ ॥
 भवत्युपेक्षिताद्यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

कासचिकित्सा ।

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
 वातघ्नैः स्वेदनाभ्यङ्गैः पेयायूरसादिभिः ॥ ५० ॥
 सपित्तं तु घृतैरौष्वभक्तिकैः पयसा पुनः ।
 जयेच्च सकफं स्नेहविरैकाद्यैः कफापहैः ॥ ५१ ॥
 गुल्फ्यादिघृतं वाते क्षाराद्यं वा विपाचयेत् ।
 विदार्याद्यं च रास्त्राद्यं यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
 दशमूलरसे पेयां पञ्चकोलगुळान्विताम् ।
 पिबेत् समतिलां पेयां क्षैरेण वा ससैन्धवाम् ॥ ५३ ॥
 शर्कराद्यैर्घृतं पित्ते चूर्णं क्वाथं च तैः पिबेत् ।
 लोहः पित्ते सिताद्राक्षाधात्रीक्षौद्रहिमोत्पलैः ॥ ५४ ॥

सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ।
 द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ॥ ५५ ॥
 क्षीरं वा तेन पेयां वा पिबेत् समधुशर्कराम् ।
 कफकासी पिवेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितान् ॥ ५६ ॥
 स्नेहं परिमृतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
 मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥ ५७ ॥
 पृथग्रसांश्च मधुना व्यव्याघ्रीवार्ताकभृङ्गजान् ।
 कासप्रस्य च वाशाया भागर्क्याश्च सुरसस्य च ॥ ५८ ॥
 उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।
 इक्ष्वाळिकात्रिसप्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ॥ ५९ ॥
 शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत् क्षती ।
 गुळिकां च मधूकायां कूडमाण्डकरसायनम् ॥ ६० ॥
 रसायनमथ्रागस्यमजाक्षीरं च शीलयेत् ।
 विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते हिते ॥ ६१ ॥
 क्षतकासहितं सर्वं क्षयकासेऽपि योजयेत् ।
 शम्याकेन त्रिघृतया मृद्वीकरसयुक्तया ॥ ६२ ॥
 तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन वा ।
 सर्पिः सिद्धं पिवेशुक्या क्षाणदेहो विशुद्धये ॥ ६३ ॥
 कुण्डलीमूलमरिचपथ्यासिद्धं जलं पिबेत् ।
 पञ्चकासाप्रिसदनश्वासहृद्भासपीडितः ॥ ६४ ॥

वृषौषधाभ्यां वृषपिप्पलीभ्यां

वृषोषणाभ्यां च कृताः कषायाः ।

क्रमेण वातादिसमुद्भवेषु

कासेषु भैण्यमुदाहरन्ति

॥ ६५ ॥

दशभिर्मरिचैः पथ्यामेकां कोष्णोदके पिबेत् ।
 हरीत स्यादिगुळिकां कर्पूरायां च चूर्णितम् ॥ ६६ ॥
 तालीसाद्यं मोदकं च लिह्याद्वा पद्मकादिकम् ।
 कफेन रुद्धं हृत्कोष्ठे कासी धूमनिमान् पिबेत् ॥ ६७ ॥
 मनदिशलावलासाश्वगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
 वर्ति कृत्वा पिबेद्भूमं जीवनीयानुपः क्षती ॥ ६८ ॥
 पिष्ट्वा मनदिशलां तुल्यामादया वटशृङ्गया ।
 ससर्पिष्कं पिबेद्भूमं पूर्ववत् क्षतकासवान् ॥ ६९ ॥
 मनदिशलाद्यं धूमं च सर्वकासहरं पिबेत् ।
 कार्पासास्थ्यादिपथ्याश्चतस्रो वर्तयो हिताः ॥ ७० ॥
 निर्गुण्डीरसजं तैलं तेकराजोद्भवं पिबेत् ।
 अष्टपत्रोद्भवं वापि पुनरभ्यङ्गकर्मणि ॥ ७१ ॥
 दद्याद्बलाश्वगन्धाद्यं तैलं प्रह्लादनाभिधम् ।

इति हृदयप्रिये रक्तपित्तप्रदगन्धिवायकसाचिकित्सितं नाम
 एकविंशोऽध्यायः

विंशोऽध्यायः ।

श्वासनिदानम् ।

॥ अथातः श्वासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

- क्रासवृद्ध्या भवेच्छ्वासो ज्वरपाण्डूदरादिभिः ।
वातादिकोपनैर्वापि मर्मघाताद्विषादिभिः ॥ १ ॥
- क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ।
कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ॥ २ ॥
- प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ।
उरस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ॥ ३ ॥
- प्राप्तृपं प्राणवैगुण्यमानाहः पार्श्वद्वयजः ।
तत्रावासोद्भवः क्षुद्रः स्वयंसंशमनो मरुत् ॥ ४ ॥
- प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
शिरो ग्रीवामुरः पार्श्वं पीडयन् श्वासमीरयेत् ॥ ५ ॥
- सनादं तीव्रवेगं च पीनसारुचिवृद्ध्युतः ।
प्रतान्येत्तस्य वेगेन निष्ट्यूतान्ते क्षणं सुखी ॥ ६ ॥
- कृच्छ्राच्छ्वातः श्वासिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ।
शीतवातैः श्लेष्मणैश्च वर्धते तमकस्तु सः ॥ ७ ॥
- स एव ज्वरमूर्च्छावान् शाम्येत् प्रतमको हिमैः ।
छिन्नाच्छ्वासिति विच्छिन्नं मर्मभेदरुजादितः ॥ ८ ॥

अ. २०]

हिध्मानिदानम्

१५९

- सस्वेदमूर्च्छः सानाहो वस्तिदाहनिरोधवान् ।
अयोदग्विप्लुताक्षश्च सुखन् रक्तैकलोचनः ॥ ९ ॥
- शुष्कास्यः ऽलपन दीनो नष्टच्छयो विचेतनः ।
महता तु महानाहो दीर्घ श्वासिति नष्टधीः ॥ १० ॥
- निश्चेष्टो बद्धविष्मूत्रो विभ्रान्तनयनाननः ।
वक्षः समाक्षिपन् शुष्ककण्ठो सुखन् पुनःपुनः ॥ ११ ॥
- दीर्घमूर्ध्व श्वासित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताश्चोर्ध्वदृज्जर्मपीडितः ॥ १२ ॥
- एते सिध्येयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।

हिध्मानिदानम् ।

- श्वासैकहेतुप्राप्तृपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ।
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमका महतीति च ॥ १३ ॥
- गम्भीरा चात्र रुक्षाथैरज्ञैर्ज्ञातोद्भवान्नजा ।
सात्म्यान्नपानैः शाम्येच्च श्रमाज्जबूद्वा पुनः ॥ १४ ॥
- क्षुद्रा श्रमादेवते च भुक्ते याति च मार्दवम् ।
यमका यमलैर्वैगैश्चिरादायाति बद्धते ॥ १५ ॥
- अत्रे जीर्यति जीर्णे च शिरोग्रीवां च कम्पयेत् ।
आध्मानच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतिजृम्भिणः ॥ १६ ॥
- महती स्यान्महावेगा महाशब्दा महाबला ।
स्तब्धभ्रूशंखयुग्मस्य साधुविप्लुतचक्षुषः ॥ १७ ॥
- वाग्देहस्तम्भनं तत्र मर्मपीडा विसंज्ञता ।
दृष्टतो नमनं चैव गम्भीरा स्यात्तथापि तु ॥ १८ ॥

गम्भीरेणानुनादेन नाभिपकाशयोद्धवा ।
अङ्गप्रसारणं जृम्भां कुर्वती तामु साधयेत् ॥ १९ ॥
आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ।
हिष्माश्वासौ नृणां प्रायो मृत्युकाले कृतालयौ ॥ २० ॥

श्वासहिष्माचिकित्सा ।

अथ कुर्यात्तयोरगु चिकित्सां साधु साध्ययोः ।
हेत्वादीनां समानत्वाच्चिकित्सायाश्च तुल्यता ॥ २१ ॥
स्निग्धं लवणतैलेन पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।
स्रोतसु प्रथितं स्वेदाद् द्रुतं कोष्ठगतं कफम् ॥ २२ ॥
निर्दरेच्च सुखं तेन चरत्यविहतोऽनिलः ।
एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ २३ ॥
तस्मात्तन्मार्गमुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधःशोथनं हितम् ।
अशान्तौ शुद्धदेहस्य धूमैर्लीनमलं हरेत् ॥ २४ ॥
मधूच्छिष्टं सज्जरसं शृङ्गं वागरुचन्दनम् ।
गुल्मुलं वा मनोह्रां वा घृते धूमाय कल्पयेत् ॥ २५ ॥
हरिद्रादिकवर्ति वा स्वेदाद्यं ग्यमपि क्षणम् ।
स्वेदयेत्समिताक्षीरमुखांष्णस्नेहमेचनैः ॥ २६ ॥
उत्कारिकोपनाहैश्च कषायाद्यांश्च पाययेत् ।
काथं भार्ज्वाकणाद्यं च बलाजीरकपूर्वकम् ॥ २७ ॥
अभयान्योषपूर्वं वा दशमूलादिकं तथा ।
शुण्ठीलघुननिर्यहं हिङ्गुसैन्धवचूर्णितम् ॥ २८ ॥

हिष्माश्वासप्रतिश्यायशूलवातामची पिवेत् ।
पिप्पल्यादिकषायं च दशमूलादिकं पयः ॥ २९ ॥
चतुष्पाच्चर्मरोमास्त्रिपुरशृङ्गोद्धवां मयीम् ।
तथैव वाजिगन्ध्या लिङ्गाच्छ्वामी कस्तूरवणः ॥ ३० ॥
अर्धशेन पिवेत्सर्पिः क्षीरेण पटुनाथवा ।
अजाविण्मूवमाघ्राय हिष्मावान् सुखमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
अपामार्गः शलाचूर्णं लिङ्गाद्वा मधुनाथवा ।
जीवन्यागुद्धवं चूर्णं द्रोणपुष्पयुतं पयः ॥ ३२ ॥
जीरकं द्रोणपुष्पी च विल्वमूलं च तैः शृतम् ।
क्षीरं सितायुतं दद्याद्विक्कायां तु सुदुर्मुहुः ॥ ३३ ॥
बलात्रयादिकाद्यं वा श्वासहिष्मादिनाशनम् ।
कर्शनं वृंहणं चापि विदधीतान्तरान्तरा ॥ ३४ ॥
जेतुं बलासं वातं च श्वासहिष्माप्रपीडिते ।

इति हृदयप्रिये श्वासहिष्माचिकित्से नाम
विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

राजयक्ष्मनिदानम् ।

॥ अथातः राजयक्ष्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

- अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
 राजवद्राजयक्ष्मा स्याद्देहभेषजहानिकृत् ॥ १ ॥
- साहसं वेगसंरोधः शुक्लौजःस्नेहसंक्षयः ।
 अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ २ ॥
- तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
 शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ३ ॥
- मुखानि स्नेहसां रुध्वा तथैवातिविवृत्य वा ।
 सर्पन्नुर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्दृढान् ॥ ४ ॥
- रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षयः ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ५ ॥
- हृत्साश्लर्द्धिरुचिरशनतोऽपि बलक्षयः ।
 पादशोफोऽक्षिशुक्लत्वनखरोमाभिवर्द्धनम् ॥ ६ ॥
- स्त्रीसक्तिश्चाथ जायन्ते रूपाण्येकादशास्य च ।
 पीनसश्चासकासांसमूर्द्धस्वरुजोऽरुचिः ॥ ७ ॥
- ऊर्ध्वं स्नसो विशः शोषो बाधश्छर्द्धिश्च कोष्ठगे ।
 तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे सन्निगे भवति ज्वरः ॥ ८ ॥

राजयक्ष्मचिकित्सा

१६३

- तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ।
 कण्ठोर्ध्वंसः स्वरध्रंशः पित्तात् पादास्यपाणिषु ॥ ९ ॥
- दाहोऽतिसारस्तृच्छर्द्धिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ।
 कफादरोचकश्छर्द्धिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ॥ १० ॥
- प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ।
 अल्पवह्नितया तस्य धातूष्माल्पतयापि च ॥ ११ ॥
- पच्यते कोष्ठ एवान्नं नैवालं धातुपुष्टये ।
 अवष्टब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥ १२ ॥
- लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याधौषधबलाक्षमम् ।
 वर्जयेत्साधयेद्देव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ १३ ॥

राजयक्ष्मचिकित्सा ।

- बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ।
 ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्सस्नेहं यन्न कर्शनम् ॥ १४ ॥
- पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
 सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ १५ ॥
- वमेद्विरेचनं दद्यात् त्रिवृच्छ्यामानृपहुमान् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा चाथ वृंहणम् ॥ १६ ॥
- लघु हृद्यं दीपनं च पट्टिकाद्यं प्रकल्पयेत् ।
 अन्नपानं तथा क्षीरमाजमांसं च शोषजित् ॥ १७ ॥
- कणातामलकावह्निसिद्धः काथो घृतान्वितः ।
 वह्निकृत् पीनसहरः क्षतक्षयहरः परम् ॥ १८ ॥
- काथं पुनर्नवाद्यं वा पिवेदेलादिकं तथा ।

सपिप्पलीकं सयवं सकुलस्थं सनागरम् ॥ १९ ॥
 सडाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रमं पिबेत् ।
 तेन पटुं विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ २० ॥
 कृष्णाद्राक्षामितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान् ।
 मधुसर्पियुवो वाश्वगन्धाकृष्णमितोद्भवः ॥ २१ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहेत् क्षयी ।
 क्षीराशी लभते पुष्टिमनुज्ये वाज्यमाक्षिके ॥ २२ ॥
 दशमूलशृत्तान् श्रीरान् सर्पियंदुदियान्नवम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तच्छृलामिहरे परम् ॥ २३ ॥
 पञ्चभिः पञ्चमूलेषां सिद्धं श्रीरं पिबेत् क्षयी ।
 सर्पिश्च तस्ययोजातं सर्पिस्तत्काथसाधितम् ॥ २४ ॥
 पिबेद्देलादिकं सर्पिरश्वगन्धादिकं तथा ।
 लिङ्गाच्छृण्वादिकं चूर्णं हितं चास्य शयोदितम् ॥ २५ ॥
 पीतं नागवलासर्पिरागम्यं वा रसायनम् ।
 अज्जादिमांसं तशुक्लविषयौषधसंस्कृतम् ॥ २६ ॥
 सर्पिश्च शीलयन्पुण्या जयेद्दीर्घशिरान् शयम् ।
 क्षतोक्ततैलैरभ्यक्तं जीवन्त्याशौः सुचूर्णितम् ॥ २७ ॥
 उद्वृत्यं जीवन्त्यादिसिद्धैः श्वायान् मुखोदकैः ।

स्वरसादनिदानम्

दोषैर्व्यसैः सप्तैश्च क्षयात् पटुश्च मेदसा ॥ २८ ॥
 स्वरसादो भवेत्तत्र क्षामो रुक्षश्चलस्वरः ।
 शुकपूर्णाभकण्ठ्यं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलान् ॥ २९ ॥
 पिप्पलातुगले दाहः श्लोश्च उक्तावसूयनम् ।

लिम्पन्निव कफान् कण्ठं सन्दः सुरसुरापते ॥ ३० ॥
 स्वरो विषदः सर्वेभ्यु सपेक्षिणः क्षयात् कपेत् ।
 धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ॥ ३१ ॥
 कृच्छ्रलक्ष्याश्चरदवाप्त सर्वैरन्तं च धत्तेयम् ।

स्वरसादचिकित्सा ।

स्वरसादे विशेषेण नम्यधूमादि योजयेत् ॥ ३२ ॥
 तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदौषधमक्षिकम् ।
 कासमदकवातार्कासाकंश्चस्वरमे वृतम् ॥ ३३ ॥
 साधितं कासजित् स्वर्यं सिद्धमातंगलेन वा ।
 तैलं च मधुकटाश्रापिप्पलीकमिजिरकैः ॥ ३४ ॥
 हंसपशाशु मूलेन पक्वं नम्ये निषेचयेत् ।
 श्रीरघृश्चाङ्कुरकाथकल्कसिद्धं समाश्रिकम् ॥ ३५ ॥
 पित्तोद्भवं हितं सर्पिः शृतशीतं पयोऽपि च ।
 प्रपीण्डरीकं मधुकं पिप्पली वृद्धी घनम् ॥ ३६ ॥
 साधितं श्रीरसर्पिद्वयं तन्स्वर्यं नाशनं परम् ।
 द्राक्षाकृष्णाद्रुपैरभ्यु पित्तजस्वरवादनम् ॥ ३७ ॥
 पिबेत् कटुनि मृत्रेण कर्मजे रुक्षभोजनः ।
 कटुकलामलकव्यापं लिङ्गाशिलमधुप्लुतम् ॥ ३८ ॥
 व्योषश्चाराप्रिचविकाभाङ्गीपण्यामधूनि वा ।
 त्वगेलापिप्पलीश्रीरिशकंरा द्विगुणाः कनान् ॥ ३९ ॥
 चूर्णिता मशिताः क्षौद्रसर्पिषा वाबलेहिताः ।
 श्वयोः कासश्वश्वसपाश्वरुक्कनाशनाः ॥ ४० ॥
 स्वरोपचाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ।

सर्वज्ञे क्षयजे वापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ ४१ ॥
 फलत्रयादिभिः काथः सर्वज्ञस्वरसादजित् ।
 आसकासोदिताः सर्वाः क्रियाः शक्ताः स्वरक्षये ॥ ४२ ॥
 स्निग्धानुभवतः शुद्धान् नस्यधूमादि योजयेत् ।
 अरोचकनिदानम् ।

अरोचको भवेहोपैजिह्वाहृदयसंस्थितैः ॥ ४३ ॥
 सन्निपातेन मनसः संतापेन च पञ्चमः ।
 कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुख्यं क्रमात् ॥ ४४ ॥
 सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलम् ।
 अरोचकचिकित्सा ।

विचित्रमग्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ॥ ४५ ॥
 बहिरन्तर्मुखा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ।
 कालद्वये दन्तशौचं कवळं धूमनावनम् ॥ ४६ ॥
 छर्दयेद्वा चाम्भोभिः पित्ते तु गुळवारिभिः ।
 तालीसाशं तत्र चूर्णं सकंपूरसितोपलाः ॥ ४७ ॥
 शशाङ्काकिरणारुवाश्च भक्ष्या रुचिकराः परम् ।
 आम्रपल्लवतद्वृन्तकाथोऽरोचकनाशनः ॥ ४८ ॥
 सैन्धवाढ्यं दधि हितं वातारोचकपीडिते ।
 पयः सशर्करं पित्ते तक्रं व्योषयुतं कफे ॥ ४९ ॥
 कर्पूरादिकमेलानं यवान्याशं च भक्षयेत् ।
 क्षालनैः कवळैश्चापि यथाकालमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

इति हृदयप्रिये वध्नस्वरसादारोचकचिकित्सितं नाम
 एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

छर्दिनिदानम् ।

॥ अथातः छर्दिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

छर्दिदोषैः पृथक् सर्वद्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।
 उदानो विकृतो वायुः सर्वानप्यूर्ध्वमन्यति ॥ १ ॥
 तामूत्केशस्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽप्रगाः ।
 नाभिं पृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वं चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ २ ॥
 ततोऽल्पाल्पं कषायं च वेगोद्गारयुतं वमेत् ।
 पित्तात् क्षारोदकनिभं सास्त्रं हरितपीतकम् ॥ ३ ॥
 कफात् श्वेतं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ।
 सर्वलिङ्गं मलैः सर्वै रित्थोक्ता या च तां लजेत् ॥ ४ ॥
 पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ।
 तप्ते चित्ते हृदि छिष्टे छर्दिद्विष्टार्थयोगजा ॥ ५ ॥

छर्दिचिकित्सा ।

आमाशयोत्केशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।
 लङ्घनं प्रागृते वायोर्थो वमेन् प्रततं बहुः ॥ ६ ॥

- बहुदोषो बली तं तु वामयेष पुनः कमात् ।
 द्राक्षाम्बुभिर्वा क्षीरैर्वा हृद्यैर्मद्यैर्विरेचयेत् ॥ ७ ॥
- उपवासः प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्यते ।
 लेह्या रसाः कबलिकारागपाटवपानकाः ॥ ८ ॥
- भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ।
 स्नानं सुगन्धिवस्त्राणि हितान्यत्र हितानि च ॥ ९ ॥
- हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
 स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिडाढिमसाभितम् ॥ १० ॥
- कोष्णं सलवणं चास हितं स्नेहविरेचनम् ।
 महौषधादिकं दद्यादजाजीधान्यकादिकम् ॥ ११ ॥
- पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिष्टुत् ।
 पिबेन्मन्थं यवागूं वा लाजैः समधुशर्करम् ॥ १२ ॥
- मृदुभृष्टलोष्टप्रभवं मुशीतं सालिलं पिबेत् ।
 धात्रीरसेन शीतं वा तथा मुदुद्वलाम्बु वा ॥ १३ ॥
- काथं जम्बूवादिक् वा स्याद्रक्तपित्तोदितं हितम् ।
 कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्पपैः ॥ १४ ॥
- वृक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ।
 लीढं मनश्शिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ॥ १५ ॥
- स्वरसेन कपित्थाश्च ससौत्रेण वमिं जयेत् ।
 सन्निपाते तथा मिथैरैतैश्छर्दिं निवारयेत् ॥ १६ ॥
- हृद्यैर्मनोहैर्मधुरैः छर्दिं द्विष्टार्थजां जयेत् ।
 काथः केवलवित्त्वोत्थः शुण्ठीवित्त्वोद्भवोऽपि वा ॥ १७ ॥
- लाजशुण्ठीवित्त्वभवः प्रसेकच्छर्दिनाशनः ।
 वित्त्वधान्यादिकं काथं कार्पासाख्यादिचूर्णितम् ॥ १८ ॥

- प्लाकल्कं तु धान्याम्लसंयुक्तं नस्यमुत्तमम् ।
 चन्दनागरुलाजानां धूमं च सपृतं पिबेत् ॥ १९ ॥
- गर्भामकुमिजातायां छर्द्या दोषानुरोधतः ।
 चिकित्सेत् कुमिजां विद्यात् किमिहृद्रोगलक्षणैः ॥ २० ॥

हृद्रोगनिदानम् ।

- वातादिभिः प्रथक् सर्वैः कुमिशोषाश्च पञ्चधा ।
 हृद्रोगस्तत्र वातेन हृच्छून्यं विविधार्तिमत् ॥ २१ ॥
- भ्रमः शब्दासहिष्णुत्वं श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।
 पित्तानृष्णाम्लकः स्वेदो भूमकः पीतता उवरः ॥ २२ ॥
- श्लेष्मणा साश्मगर्भाभं हृदयं प्रीवनाकृची ।
 सर्वलिङ्गं त्रिभिर्दोषैः किमिभिः श्याबनेत्रता ॥ २३ ॥
- तमःप्रवेशो हृत्लासः शोफः कण्ठः कफस्रुतिः ।
 हृदयं प्रततं चात्र ककरेनेव दार्यते ॥ २४ ॥
- चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।

हृद्रोगचिकित्सा ।

- हृद्रोगे वातिके वान्तः पिप्पलीसितसर्पपैः ॥ २५ ॥
- पिबेत् प्रातर्वयश्कारं सर्पीपि लवणानि वा ।
 त्रिभिः स्नेहैः पिबेद्वापि डाढिमाशं च चूर्णितम् ॥ २६ ॥
- वित्त्वादिकं हितं सर्पिस्तथा सौवर्चलादिकम् ।
 स्निग्धोष्णैः पानभोज्यैश्च हृद्रोगं वातिकं जयेत् ॥ २७ ॥

सुकुमारं बलातैलैरुण्डं सप्तोऽपि वा ।
 पौनः द्राक्षेक्षुनियामसिताक्षौद्रपरूपकैः ॥ २८ ॥
 युक्तो विरेको हृद्यः स्यान् कमः शुद्धे च पित्तहा ।
 लघुर्गताशतो द्राक्षापरूपकरमं पिबेत् ॥ २९ ॥
 काथं धान्याकशुण्ठ्याथं प्रियङ्गवाथं तथा पिबेत् ।
 क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमाजितम् ॥ ३० ॥
 हृद्रोगे कफजे बान्तः क्षारान्धुलवणोदकैः ।
 वचानिम्बान्मसा वापि कुलथयवभोजनः ॥ ३१ ॥
 लिङ्गादृचादिचूर्णं वा पुष्कराह्लादिकं तथा
 श्लेष्मगुन्मोदिताग्न्यानि क्षाराश्च विविधान् पिबेत् ॥ ३२ ॥
 क्रिमिहृद्रोगेणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।
 दधुपेतं च्चहं पश्चान् माधु चैने विरेचयेत् ॥ ३३ ॥
 क्रिमिप्रमौषधं सर्वं दद्यादपि यथोचितम् ।
 बहुभाक्यं घृतं दद्यात्तैलं धान्वन्तरं तथा ॥ ३४ ॥
 काथं धान्याकशुण्ठ्याथं दशमूलादिकं तथा ।
 सौवर्चलादिचूर्णं च यथाकालं प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥

तृष्णानिदानम् ।

वातान् पित्तान् कफात्तृष्णाः सन्निपाताद्रसक्षयात् ।
 पृष्ठी म्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥ ३६ ॥
 सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुविशेषणात् ।
 सर्वदेहप्रमोक्तम्पतापहृद्रोगमोहकुत् ॥ ३७ ॥

जिह्वामूलगतहोमतालुनोयवहाः सिराः ।
 मंशोप्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ ३८ ॥
 मुखशोषो जलातृप्तिरज्रदंशः स्वरक्षयः ।
 कण्ठोष्ठजिह्वाकाकंदयं जिह्वानिष्कामणं कुमः ॥ ३९ ॥
 माकृतादास्यवैरस्यं संस्वनोदः शिरोध्रमः ।
 जीताम्बुपाताद्वृद्धिश्च क्षुतिनिद्रावयश्चयः ॥ ४० ॥
 पित्तान्मृच्छांस्यतिक्तत्वं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
 कफात्मशूककण्ठत्वमाध्मानच्छर्शरोचकाः ॥ ४१ ॥
 निद्रा मधुरवक्त्रत्वं सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ।
 तृष्णा रसध्वयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥ ४२ ॥
 शोषमोहज्वराद्यन्यरोगोत्था तृपसर्गजा ।

तृष्णाचिकित्सा ।

तृष्णासु वातपित्तत्रो विधिः प्रायेण शस्यते ॥ ४३ ॥
 सर्वासु जीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनम् ।
 दिव्याम्बु जीतं सशौद्रं तद्वर्द्धनं च तद्गुणम् ॥ ४४ ॥
 निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।
 सलाजशर्करं हृत्पञ्चमूलजलं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 जीतेन जीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ।
 हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा समितामधु ॥ ४६ ॥
 मुद्रार्दानां तथा वृषैर्जीवनीयरसान्वितैः ।
 नस्यं श्वारं घृतं सिद्धं जीतैरिहो रमेक्षथा ॥ ४७ ॥
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहृत्वं मनोरतिः

महासरिद्धदादीनां दर्शनश्रवणानि च	॥ ४८ ॥
वृक्षायां पवनोत्थायां सगुलं दधि शस्यते ।	
बलांशुमतिमुद्गीकाशारिवापिप्लीजलम्	॥ ४९ ॥
पुनर्नवादिकाथं वा विदार्यांशुद्रवं पिबेत् ।	
पित्तजायां सितायुक्तः पकोदुम्बरजो रसः	॥ ५० ॥
तत्काथो वा हितः शीतः शारिवादिगणाम्बु वा ।	
द्राक्षायां पञ्चसाराम्बु धान्याकादिकमेव वा	॥ ५१ ॥
कफोद्गवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।	
वित्वाटकीपञ्चकोलर्मेपञ्चकसाधितम्	॥ ५२ ॥
जलं पिबेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।	
पञ्चकोलाम्बुनिविषाशुण्ठीभ्यां वा कफान्वये	॥ ५३ ॥
काथं धान्याकधाण्याथं सन्निपातोद्गवां तृषण् ।	
जयेद्विभिधितैरुतैः कुम्बुम्बर्वादि वा पिबेत्	॥ ५४ ॥
गुह्यन्यादिगणकाथं दशाद्वा शारिवादिक्कम् ।	
क्षयजायां क्षयहितं छागक्षीरं रसं तथा	॥ ५५ ॥
तत्तद्गोपमृष्टायां दशात्तदनुरोधतः ।	
तत्कं च जीवनीयेन सिद्धं शीतं च माहिषम्	॥ ५६ ॥
नस्यार्थं मधुकं द्राक्षा स्तन्यमिधुरसं हितम् ।	
चन्दनाथं तथा तैलं तृष्णातैल्य प्रकल्पयेत्	॥ ५७ ॥

एते हृदयप्रिये यदिहृदयगुण्यचित्किमितं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

मदात्ययनिदानम्

॥ अथातः मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

तीक्ष्णाण्यरुक्षसूक्ष्माम्लं व्यव्याशुकरं लघु ।	
विकाषि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः	॥ १ ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽपि स्युरुत्कर्षात्ते हि मृत्युदाः ।	
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान्	॥ २ ॥
दशभिर्दश संशोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ।	
अतस्त्वजन्ति सन्तस्तद्वुद्धिर्हि सकलेष्टदा	॥ २ ॥
नातिमाद्यन्ति बलिनो भुक्ताः सत्त्ववयोर्युताः ।	
मेदःफफाधिकाः स्निग्धा मद्यानित्या दृढाग्रयः	॥ ४ ॥
विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति चत्वारः स्युर्मदात्वयाः ।	
दोषैः पृथक् समस्तैश्च मोहः सामान्यलक्षणम्	॥ ५ ॥
विशेषाज्जागरन्नासकम्पमूर्धरुजोऽनिलान् ।	
पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीमारवृद्धभ्रमाः	॥ ६ ॥
श्लेष्मणा छर्दिहृल्लासनिद्रोर्दार्ढ्यगौरवम् ।	
सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वं वक्ष्ये तेषां चिकित्सितम्	॥ ७ ॥

मदालयचिकित्सा ।

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्मादौ प्रतिकारयेत् ।
 पित्तवाताधिकः प्रायो मदव्याधिर्भवेद्यतः ॥ ८ ॥
 क्रियां तदुदितां कुर्यादन्वदोषाविगोधनिम् ।
 हीनमिध्यातियोगेन यो व्याधिरुपजायते ॥ ९ ॥
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशम्यति ।
 यथा विषस्य नाशः स्याद्यौगिकेन विषेण हि ॥ १० ॥
 तत्र वातोत्त्वणे दद्यात् मद्यं पिष्टकृतं युतम् ।
 बीजपूरकवृक्षाम्लकोलडाडिमदीप्यकैः ॥ ११ ॥
 यवानीहपुषाजजीव्योपत्रिलवणार्द्रकैः ।
 गोधूमसाषविकृतरिद्यान् स्निग्धान् रसांस्तथा ॥ १२ ॥
 स्वरसं डाडिमान् काथः पञ्चमूलान् कनोयसः ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं हितम् ॥ १३ ॥
 पित्तोत्त्वणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतम् ।
 रसैर्डाडिमस्त्र्यूरभयद्राक्षापरुषजैः ॥ १४ ॥
 सुशीतं ससितामकतु योज्यं तादृक् च पानकम् ।
 स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ॥ १५ ॥
 तृप्यते चातिवलवद्रातपित्तसमुद्भवे ।
 दद्याद् द्राक्षारसं पानं मद्यं वापि बहूदकम् ॥ १६ ॥
 सुस्तडाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीशृतम् ।
 उलेवनोपवासाभ्यां जयेन् श्रेष्ठमोत्त्वणं पिवेत् ॥ १७ ॥
 शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।

मदालयचिकित्सा ।

रजोभोहाहिताहारपराणां स्युस्त्रयो गदाः ॥ १८ ॥
 रसान्मुञ्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
 मदमूर्च्छायसन्वासा यथोत्तरवलोत्तराः ॥ १९ ॥
 मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
 रुक्षः श्यावोऽरुणो वातात् सकानल्पक्रियावचाः ॥ २० ॥
 पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ।
 स्वल्पासंबद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्यानपरोऽलसः ॥ २१ ॥
 सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तान् सत्त्वाङ्गदृष्टिता ।
 पिष्टतलिङ्गं च मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ॥ २२ ॥
 विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकश्च सः ।
 काश्य श्यावारुणाक्षत्वं मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ २३ ॥
 पित्तेन वृष्णादाहाद्व्यः सस्वेदः पीतलोचनः ।
 कफास्तिमितगुर्वङ्गः सहलासप्रसेकवान् ॥ २४ ॥
 नीलारुणं पीतरक्तं नीलाभं च नभः क्रमात् ।
 पश्यन्मूर्च्छायमाप्नोति त्रिभिः सर्वाकृतिः पुनः ॥ २५ ॥
 अपस्मार इवापात्य कुर्यान्निश्चेष्टितं च तम् ।
 दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ॥ २६ ॥
 स्वयमेव च शाम्यन्ति सन्वासा नौपथैर्विना ।
 प्राणायानाश्रितैर्दोषैर्वैरिभिर्नष्टचेष्टितः ॥ २७ ॥
 मृतवत् कफपूर्णास्यः सन्वासान्निपतेन्नरः ।

मदात्ययविक्रिस्ता ।

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
 पित्तवाताधिकः प्रायो मदव्याधिर्भवेद्यतः ॥ ८ ॥
 क्रियां तदुदितां कुर्यादन्यदोषाविगोधिनम् ।
 हीनमिध्यातियोगेन यो व्याधिरुपजायते ॥ ९ ॥
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशम्यति ।
 यथा विषस्य नाशः स्याद्यौगिकेन विषेण हि ॥ १० ॥
 तत्र वातोत्पन्ने दद्यात्सद्यं पिष्टकृतं युतम् ।
 बीजपूरकवृक्षाम्लकोलडाडिमदीप्यकैः ॥ ११ ॥
 यवानाहपुषाजजीव्योपत्रिलवणार्द्रकैः ।
 गोधूमसापविकृतरिद्यान् स्निग्धान् रसांस्तथा ॥ १२ ॥
 स्वरसं डाडिमान् काथः पञ्चमूलान् कनोयसः ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं हितम् ॥ १३ ॥
 पित्तोत्पन्ने बहुजलं शार्करं मधु वा युतम् ।
 रसैर्डाडिमखजूरभव्यद्राक्षापरूपजैः ॥ १४ ॥
 मुशीतं ससितासक्तु योज्यं ताहक् च पानकम् ।
 स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ॥ १५ ॥
 तृप्यते चातिबलवद्वातपित्तसमुद्भवे ।
 दद्याद् द्राक्षारसं पानं मद्यं वापि बहूदकम् ॥ १६ ॥
 मुस्तडाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीशृतम् ।
 उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्रेष्ठमोल्बणं पिबेत् ॥ १७ ॥
 शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।

मदादितयनिदानम् ।

रजोभोहाहिताहारपराणां सुस्त्रयो गदाः ॥ १८ ॥
 रसामृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
 मदमूर्च्छायसन्वासा यथोत्तरवलोत्तराः ॥ १९ ॥
 मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविपरिपि ।
 रुक्षः श्यावोऽरुणो वातान् सकान्तपक्रियावचाः ॥ २० ॥
 पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ।
 स्वल्पासंबद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्वानपरोऽलसः ॥ २१ ॥
 सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तान् स्रग्धाङ्गदृष्टिता ।
 पित्तलिङ्गं च मद्येन विद्वेहास्वराङ्गता ॥ २२ ॥
 विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकश्च सः ।
 कार्श्यं श्यावारुणाक्षत्वं मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ २३ ॥
 पित्तेन तृष्णादाहाढ्यः सस्वेदः पीतलोचनः ।
 कफास्तिमितगुर्वङ्गः सद्रुक्षसप्रसेकवान् ॥ २४ ॥
 नीलारुणं पीतरक्तं नीलाभं च नभः क्रमात् ।
 पश्यन्मूर्च्छायमाप्नोति त्रिभिः सर्वाकृतिः पुनः ॥ २५ ॥
 अपस्मार इवापात्य कुर्यान्निश्चेष्टितं च तम् ।
 दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ॥ २६ ॥
 स्वयमेव च शाम्यन्ति सन्वासा नौपथैर्विना ।
 प्राणायनाश्रितैर्दोषैर्विभिर्नष्टचेष्टितः ॥ २७ ॥
 मृतवत् कफपूर्णास्यः सन्वासान्निपातेन्नरः ।

मृदादित्रयचिकित्सा ।

- मदेषु वातपित्तघ्नः प्रायो मूर्च्छासु चेष्यते ॥ २८ ॥
 सर्वेणापि विशेषेण पित्तमेवोपलभ्यते ।
 शीताः प्रदेहा मणयः सेका न्यजनमारुताः ॥ २९ ॥
 सिताद्रात्रेभुखर्जूरकाष्मर्यस्वरसं पयः ।
 सिद्धं मधुरवर्णेण रसा नूपाः सडाडिमाः ॥ ३० ॥
 प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ।
 पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नाशनम् ॥ ३१ ॥
 दुरालभां वा राक्षां वा दद्यात्क्षौद्रेण वा जले ।
 पिबेन्मरिचकोलास्त्रिमज्जोशीरा * हिकेसरम् ॥ ३२ ॥
 धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकाथेन वा घृतम् ।
 पञ्चकर्माणि शक्तानि तथा रक्तावसेचनम् ॥ ३३ ॥
 मृद्धीकादिं मृणाळादिं पिबेत् काथं सितायुतम् ।
 कल्याणकं महातिक्तं पट्पलं वा घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥
 पिप्पल्यो वा शिलाहं वा रसायनविधानतः ।
 त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ ३५ ॥
 त्रयो दोषाः सन्निपत्य प्राणायतनसंभयाः ।
 सन्यासं मारकं कुयुस्तं जवादिनिवर्तयेत् ॥ ३६ ॥
 आशु प्रबोध्यं सन्यासे मुतीक्ष्णं नस्यमश्वनम् ।
 धूमः प्रधमनं तोदः सूचीभिश्च नखान्तरे ॥ ३७ ॥
 केशानां लुञ्छनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ।

- कट्वम्लगाढनं वक्त्रे कपिकच्छवावर्षणम् ।
 उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लघुनस्वरसं पिबेत् ॥ ३८ ॥
 लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमयान् स्रोतोविशुद्धये ।
 उपाचरेत्तोपकरैः प्रियभवणदर्शनैः ॥ ३९ ॥

अशोनिदानम् ।

- दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि प्रदूष्य विविधाकृतीन् ।
 मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ ४० ॥
 सहजन्मौत्तरोत्थानभेदाद्द्वेधा समासतः ।
 शुष्कार्द्रभेदतश्चात्र सहजानि त्रिदोषतः ॥ ४१ ॥
 षोढान्यानि पृथग्दोषैः संसर्गनिचयास्ततः ।
 शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामात्राणि त्वस्यपित्ततः ॥ ४२ ॥
 गुदे बलित्रययुते यानि चाभ्यन्तरे बलौ ।
 स्थितानि च त्रिदोषाणि सहजान्यप्यसाध्यताम् ॥ ४३ ॥
 यान्ति मध्यवलीस्थानि कृच्छ्राणि हृन्द्वाजानि च ।
 बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ॥ ४४ ॥
 अर्शोसि मुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च ।
 मेढ्रादिविष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्त्वं नाभिजानि तु ॥ ४५ ॥
 गण्डपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ।
 ध्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ॥ ४६ ॥
 फीलोपमं स्थिरतरं चर्मकीलं तु तं विदुः ।
 तत्र हेतुस्तु कठिनायासनं शीतकाम्बुभिः ॥ ४७ ॥
 संस्पर्शोऽतिव्यवायश्च शकृन्मूत्रादिभारणम् ।

उपरगुल्मातिसारादि कर्शनं विषमासनम् ॥४८॥
 एतैरपानः कुपितो मदं गुदवलीषु तु ।
 संधत्ते तास्वयं क्लिप्तास्वशांसि प्रभवन्ति हि ॥ ४९ ॥
 पूर्वरूपं च विष्टम्भो मन्दाभित्वं शकृद्ग्रहः ।
 भेदोपाकूजनं चान्त्रे मलात्पत्वातिमूत्रते ॥ ५० ॥
 आशङ्का ग्रहणी शोफपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।
 वातान् गुदाङ्कुरास्तत्र शुष्काः श्यावारुणाः खराः ॥ ५१ ॥
 वक्त्रा मिथो विसृष्टास्तीक्ष्णा विस्फुटितानताः ।
 शिरःपार्श्वीतकट्यूरुवक्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ ५२ ॥
 पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
 तन्वस्त्राविणो विस्त्राः सोष्माणो मृदवः श्लेष्माः ॥ ५३ ॥
 दाहपाकस्वरस्वेदवृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।
 श्लेष्मोत्पन्ना महामूला घनमन्दरुजाः सिताः ॥ ५४ ॥
 पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लेष्माः कण्डूबाह्याः स्पृशन्प्रियाः ।
 वक्ष्णानाहहृल्लासमेहशीतस्वरप्रदाः ॥ ५५ ॥
 संमृष्टालिङ्गाः संसर्गे निचयात्सर्वलक्षणाः ।
 रक्तोत्पन्नाः पित्तसन्ना दुष्टास्त्राविणोऽति च ॥ ५६ ॥
 रक्तक्षयाद्दीनवर्णबलौजा दुःखितो भवेत् ।

अर्थशिक्षिता ।

अर्शांसि शस्त्रसाराभिलेपाभ्यङ्गैरुपाचरन् ॥ ५७ ॥
 दृष्टान्वदृष्टानि पुनः सदान्तःपरिमार्जनैः ।

अथ साधरणे काले नातिदुर्बलमंशसम् ॥ ५८ ॥
 विशुद्धकोष्ठं लघ्वन्नमनुलोमनमाशितम् ।
 शुचि कृतस्वस्त्ययनं सुक्तविष्णुमूत्रमव्ययम् ॥ ५९ ॥
 शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गेऽप्युपाश्रितम् ।
 पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समे ॥ ६० ॥
 समुन्नतकटीदेशमथ यन्त्रणवाससा ।
 सकञ्चोः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ॥ ६१ ॥
 आलम्बितं परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तवायवे ।
 ततोऽस्मै सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादजुयन्त्रकम् ॥ ६२ ॥
 शनैरनु मुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणान् ।
 यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नामं श्लोकुण्ठितयानु च ॥ ६३ ॥
 शलाकयोत्प्लोह्य भिषग्वथोक्तविधिना दहेत् ।
 क्षारेणैवाग्नेमेतरन् क्षारेण अवलनेन वा ॥ ६४ ॥
 महद्वा बलिनश्छित्त्वा वीतयन्त्रमथानुरा ।
 स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ॥ ६५ ॥
 निवातमन्दिरस्थस्य ततोऽस्त्राचारमादिशेत् ।
 एकैकमिति सप्ताहान् सप्ताहात्समुपाचरेत् ॥ ६६ ॥
 प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शः पृष्ठाग्रजं ततः ।
 बह्वर्शसः सुदग्धस्व स्याद्वायोरनुलोमता ॥ ६७ ॥
 रुचिरन्नेऽभिपदुता स्वास्थ्यं वर्णवलोदयः ।
 वस्तिशूले त्वयोनाभेल्लेपयेच्छूलक्ष्णकल्कितैः ॥ ६८ ॥
 वर्षाभूकुष्ठसुरभिमिसिलोहमराह्वयैः ।
 शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिषेकावगाहयोः ॥ ६९ ॥
 वरणालम्बुसैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ।

- मुषवीमुरभीभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥
 मन्त्रेहमथवा शीरं तैलं वा वातनाशनम् ।
 अथाप्रयोज्यदाहदेगन्धस्य गुदकीलकान् ॥ ७१ ॥
 विन्वमूलमिकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन मेचयेत् ।
 तैलेनाहिविडालोष्ट्रवराहवसयाथवा ॥ ७२ ॥
 स्वेदयेदनु पिण्डेन द्रवैर्वा सक्तुभिश्च वा ।
 गन्धवा हनुपाया वा पिण्डैर्वा काष्णोपस्थिकैः ॥ ७३ ॥
 अर्कमूलं शर्मापत्रं लृकेषा सर्पकञ्चुकम् ।
 मार्जारीचनं सर्पिश्च घृतं श्रेष्ठमर्शमाप्त ॥ ७४ ॥
 म्लक्ष्मीगर्कनिशालेपः मुरागोमृत्रकल्कितः ।
 कृकवाकुशकृष्णानिशागुञ्जाफलैस्तथा ॥ ७५ ॥
 गोमूत्रपिष्टैर्वा दन्तीचित्रकस्वर्जिकादिभिः ।
 तुष्यं बदरचन्द्रे च हरिद्रा चित्रकं गुल्मम् ॥ ७६ ॥
 पिप्पल्यः कुक्कुटशकृत् घृतं चाशःप्रलेपनम् ।
 शिरीषबीजसंमिश्रो लाङ्गलीं परिलेपयेत् ॥ ७७ ॥
 आर्कं पयः स्याकाण्डं कटुकालाधुपद्वयः ।
 करञ्जं वस्तमूर्ध्वं च लेपनं हितमर्शसाम् ॥ ७८ ॥
 धान्याम्लपिष्टैर्जाम्बवीजस्तज्जालकं मृदु ।
 लेपितं च्छायया शुष्कं वर्तिगुदजनाशिनी ॥ ७९ ॥
 सज्जालमूलजीमूतलेहे वा क्षारसंयुते ।
 गुञ्जामूरणकूटमाण्डवीजैर्वर्तिस्तथागुणा ॥ ८० ॥
 उच्छृणकठितेभ्यश्च जलकाभिर्देहदृक् ।
 ससैन्धवं चय्यचित्रकाथं हन्याद्गुदाङ्कुरान् ॥ ८१ ॥

- हरीतकपादिकं काथं पथ्याविन्वादिकं तथा ।
 दुग्धशोथं च चिरिविन्वाद्यं पृथिकपूर्वकम् ॥ ८२ ॥
 यो जातो गोरमः शीराद्वह्निमूलावचूर्णितान् ।
 पिवन्तमेव तेनैव मुञ्चानो गुदजान् जयेत् ॥ ८३ ॥
 तक्रेण वा पिवेत् पथ्यावेलाघिकुटजत्वचः ।
 कलिङ्गमगधाव्योतिस्मुरणान् वांशवर्धितान् ॥ ८४ ॥
 कोष्णाम्बुना वा त्रिपटुव्योषष्टिङ्गवम्लवेतमान् ।
 युक्तं विन्वकपित्थाभ्यां मर्दौपथविलेन वा ॥ ८५ ॥
 आरुण्यैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रपणम् ।
 पिवेद्दह्रहस्तकं निःश्रो वा प्रकाशतः ॥ ८६ ॥
 परमग्निकरं चैतदर्शमामपि नाशनम् ।
 त्वचश्चित्रकमूलस्य कलहं कुम्भे प्रलेपयेत् ॥ ८७ ॥
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोद्गरं पिवेत् ।
 मथितं भाजने श्लुद्रवृत्तीफललेपिते ॥ ८८ ॥
 निशां पर्युपितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजश्लयम् ।
 तक्रागिष्टं पिवेत्तद्वन पाठातक्रं च शीलयेत् ॥ ८९ ॥
 कुटजादिगणं तद्वद्बहुधापि प्रयोजयेत् ।
 पथ्याचूर्णं विळांशाढ्यं नित्यं तक्रेण यः पिवेत् ॥ ९० ॥
 मुक्तान्ते तस्य नश्यन्ति गुदजाः सहजा अपि ।
 चूर्णं हृतमुगाद्यं च तक्रे वा मूरणादिकम् ॥ ९१ ॥
 भाङ्गपाठामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ।
 तक्र दोषाग्निबलविदर्शनाशाय शीलयेत् ॥ ९२ ॥
 पथ्याशनतद्वयं मूत्रशोणेनामूत्रसंश्रयान् ।
 पक्त्वा खादेत् सहमधू द्वे द्वे हन्ति कफोद्गमान् ॥ ९३ ॥

- दुर्लभकुपयधुगुप्तमहोदरकिमीन ।
 मन्त्रवर्चसपचीमधीनवाग्दुरोगात्माकारवान् ॥ ९४ ॥
 करुणपतवान् म्मादेडावचोऽनुलोपमान ।
 लेहं काङ्क्षयन् वापि जीमूतार्थं च शीलयेत् ॥ ९५ ॥
 विषयार्थं पुनं वापि म्मापार्थं मपरिव वा ।
 यत्नाश्रयार्थं वापि पञ्चकोलादिकं तथा ॥ ९६ ॥
 विषयार्थादिपरीवाथं चित्तकक्षावसावितम् ।
 भूतमार्गोदरं लेहं दीपनं शोचनं परम् ॥ ९७ ॥
 मदीयम् किम् कुर्वद्दशमं मिन्नवचमाय ।
 अशीमि वदवचोमि नृदावतेवदाचरेत् ॥ ९८ ॥
 अतिपुत्ररक्तानि रक्तमिच्छातिमारवत् ।
 रक्षाशीमि द्विधा वापिः श्रेष्ठमण्डवानुवन्धनः ॥ ९९ ॥
 दुष्टाश्रयणं तत्र पूर्वोक्तमेव लक्षयेत् ।
 दुष्टद्वये शोचनं कार्यं रक्तम्याय च लक्षयेत् ॥ १०० ॥
 पुनः पाकाय दोषाणां हितक्षिप्तोपिमीये ।
 यत्तु विनोदवर्णं रक्तं धर्मकाले प्रवर्तेते ॥ १०१ ॥
 मन्मनीयं मरेकान्ताजचेद्वातकङ्कानुगम् ।
 मर्कटेऽपि विवेकं पाक्यं शुण्डीकुटजवत् ॥ १०२ ॥
 किरातलिककं शुण्डीधन्ववाथं कचन्धनम् ।
 शर्विल्लुनिम्बमेव्यानि विवेकां वादिमरेवम् ॥ १०३ ॥
 रक्षाधामागेजलदकाथं रक्षाशेषः विवेकः ।
 नभ्दनाशमुशीराथं कौटजं कर्णिलं तथा ॥ १०४ ॥
 कुटजदिपुनं पयं चूर्णो न्याहादिकं हितः ।
 पेयान्पूरसाथेषु पलङ्गुः केवलोऽपि वा ॥ १०५ ॥

- जयत्ययुक्त्वर्णं रक्तं मारुतं च पयोजितः ।
 रक्तार्थसां प्रशमने क्षीरमात्रं च शस्यते ॥ १०६ ॥
 उदावर्तनिदानम् ।

- रुद्धीः संमादिभिश्चात्रैः स्ने म्माते कुपितोऽनिलः ।
 अधोवहानि म्मातोमि म्मेकपाथः प्रशोषयन् ॥ १०७ ॥
 पुरीषं वातविष्णुचमदं कुर्वीत वाक्छन् ।
 तेन जीवाहजा कोष्ठपृष्ठहृत्पाथेवलिगा ॥ १०८ ॥
 यवनस्योर्ध्वगाभित्वं ततः लघ्वेकचिचराः ।
 चाधिवेतिमिराशाश्च जायन्तेऽन्ये च वातजाः ॥ १०९ ॥
 दुर्लभाभिःपुदावर्तः परमोऽयमुपपन्नः ।
 वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि च जायते ॥ ११० ॥
 उद्विक्तशूलं स्रक्ताक्षं विद्वमन्तं परित्यजेत् ।
 उदावर्तचिकित्सा ।

- उदावर्तार्तमध्यस्थं तैलेः शीतचरापदैः ॥ १११ ॥
 सुनिग्धं स्नेदयेत् पिण्डैर्वेतिं द्वाद्दुग्धं ततः ।
 भूयोऽनुबन्धे वातत्रैर्विरच्यः स्नेहरेचनैः ॥ ११२ ॥
 दद्यात् काथं कुलश्याथं इयामाथं विष्टवादिक्म् ।
 निकुम्भार्थं तथाप्यथ मलवातानुलोमनम् ॥ ११३ ॥
 एति हृदयप्रिये मदान्वाद्योऽदावर्तचिकित्सां नाम
 प्रयोगशोचयः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अतीसारनिदानम् ।

अथातः अतीसारनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च पट्विधः ।
 अतीसारः स सुतरां जायतेऽग्रम्बुपानतः ॥ १ ॥
 रक्षासात्स्वातिमात्राद्वैरशोभिः स्नेहविभ्रमात् ।
 किमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ॥ २ ॥
 विस्मयसवधोऽध्यातुं हत्वाग्निं द्रावयन् शकृन् ।
 प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ३ ॥
 तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलप्रदः ।
 अध्मानगविपाकश्च तन्न गतेन विड्जलम् ॥ ४ ॥
 अत्पारुषं शब्दशुलाह्वं विषद्विषुपवेद्यते ।
 पिप्पलेन पीतमसितं हरिद्रं पूतिरक्तवत् ॥ ५ ॥
 मशूलं पायुसन्तापपाकवच्छ्लेष्मणा घनम् ।
 विच्छिन्नं तन्नुनच्छ्रोतं निग्धसामं कफान्वितम् ॥ ६ ॥
 सर्वात्मा सर्वचिह्नः स्यात् वातपित्तात्मकोऽन्ययोः ।
 अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ ७ ॥
 सामृद्भिरसस्तत्रापि चिकित्साथ निरूप्यते ।

अ. २४]

१८५

अतीसारचिकित्सा ।

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयाश्रयः ॥ ८ ॥
 हत्वाग्निं वातजेऽप्यस्मात् प्रागस्मिन्नक्षुधनं हितम् ।
 शूलानाहप्रसेकार्तं वामयेदतिसारिणम् ॥ ९ ॥
 दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
 अतीसाराय कल्पन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ॥ १० ॥
 भृशोऽन्तेशप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ।
 प्रयोज्यं न तु संप्राहि पूर्वमामातिसारिणे ॥ ११ ॥
 विषद्वमामं कुर्याद्यज्ज्वरप्रीहोदरादिकान् ।
 अपि चाध्मानगुरुताशूलस्तैर्मित्यकारिणि ॥ १२ ॥
 प्राणदा प्राणदा दोषे विषद्वेऽसंप्रवर्तिनि ।
 पूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकी ॥ १३ ॥
 अथवा वित्त्वधनिकामुस्तानागरवाळकम् ।
 विळपाठावचापध्याकिमिजिन्नागराणि वा ॥ १४ ॥
 शुण्ठीघनवचामात्रीवित्त्ववत्सकहिङ्गु वा ।
 वचाप्रतिविषे वापि मुस्तानागरकेऽथवा ॥ १५ ॥
 ह्रीवेरनागरे वापि काथयित्वा पिबेज्जलम् ।
 भोज्यानि कल्पयेदस्य प्राहिदीपनपाचनैः ॥ १६ ॥
 विषद्वं दोषघ्नहृलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
 कृष्णाविळङ्गलिफलाकपाथैस्तं विरेचयेत् ॥ १७ ॥
 पेयां दद्याद्विरिक्तस्य वातत्रैदीपनैः कृताम् ।
 सफेनपिच्छं सहजं साविबन्धं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

अस्वास्वमनले दीपे सृष्टं कल्पवेदयते ।
 द्वितीयलघुवर्धनैः सगुणैः सगुणैः विवेत ॥ १९ ॥
 पेयां पुनर्गोदवचो बहुकंदं तथा रसम् ।
 मन्त्रयूपववाग्वादी सानन्तादि प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
 लाजैस्तैरेण पेयां च काथं शिल्पादिकं विवेत ।
 पथ्यादिकं च गुण्यार्थं विप्लवार्थं च सामके ॥ २१ ॥
 पक्वविमारे तु पुनः समझादिद्वयं हितम् ।
 मुस्ताद्यं वा विवेत काथं समझाद्यं जलं तथा ॥ २२ ॥
 धन्ववापादिकं काथं कृष्णाद्यं च विवेतथा ।
 आतं पयः परं पथ्यं निरामे सामकेऽधिकम् ॥ २३ ॥
 कल्कस्त्रिलतां कृष्णाणां शर्करापाञ्चभागिकः ।
 आनेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं निवच्छति ॥ २४ ॥
 पीत्वा सशर्कराशौद्रं चन्दनं तण्डुलाभुना ।
 दोषाणां पाचनार्थं च बह्निर्मर्दीपनाय च ॥ २५ ॥
 संप्रदायं च रक्तस्य परं विच्छेदपाचरेत् ।
 रक्तं विट्महितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिमायेत ॥ २६ ॥
 शतावरीचूर्णं तस्य लघ्वार्थमुपकल्पयेत् ।
 शर्करार्थांशकं लीटं नवनोतं नवोदधृतम् ॥ २७ ॥
 शौद्रपादं जवेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः ।
 नानावर्णमर्तुसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 स्वर्गपिण्डादीर्षिचूर्णस्य श्रीपर्णापत्रसंवृतान् ।
 शृङ्गिमादप्रिता म्रिन्नाट्यं निर्णयितं हिमम् ॥ २९ ॥
 अतीसारं विवेष्टुं मधुना मितयाथवा ।
 एवं क्षीरिद्रुमसामिस्तत्परोद्देशं कल्पयेत् ॥ ३० ॥

तामलकवदगुण्टीभिः काथः सर्वातिसारजित् ।
 सौवर्चलाद्यं पाठाद्यं यवान्वार्यं च कृष्णकम् ॥ ३१ ॥
 डाहिमाष्टकमथ्येवं दद्यात् पाठादिकं धृतम् ।
 गुदस्य पाके दाहे वा सेकालेवा हिता हिमाः ॥ ३२ ॥
 पिच्छासृती गुदप्रंशे प्रवाहणरुजामु च ।
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः श्वतर्धुनिलवलावहः ॥ ३३ ॥
 प्रपुण्डरीकमिद्रेण सर्पिषा वानुवासनम् ।
 पद्मान् जलरीकृत्य शिशुपाकच्छुदारयोः ॥ ३४ ॥
 पचेशवांश्च स काथो घृतधूरयुतो हितः ।
 पिच्छासृती गुदप्रंशे प्रवाहणरुजामु च ॥ ३५ ॥
 मन्त्रिपातसमुत्पन्नं यस्मिंश्चैस्तत् प्रमायेत् ।
 भीशाकोत्थं वातहरैर्पेनाश्रामनैरपि ॥ ३६ ॥
 मुस्तादिकाष्टवर्गोष्ठापराज्यार्थं (?) च सर्वजित् ।

ग्रहणीनिदानम् ।

अतीसारेषु यो नातिशयवान् ग्रहणीगदः ॥ ३७ ॥
 तस्य स्वाद्वह्निविध्यं सकरैरत्यर्थे गतिः ।
 सामं साम्नमर्जीर्णं ज्वरं पक्वं तु नैव वा ॥ ३८ ॥
 अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
 चिरकृद्ग्रहणीदोषः संख्यायां पच्यते ॥ ३९ ॥
 स चतुर्धा पृथग्दोषैः मन्त्रिपादाच्च जायते ।
 प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरान् पचनमम्लकः ॥ ४० ॥

प्रसेको वक्त्रवैरस्वं तृष्णा कर्णान्तकृजनम् ।
 कार्श्यं ज्वरः शिरोरुक् च श्वयथुः करपादयोः ॥ ४१ ॥
 तत्रानिलात्तलुशोषस्तिमिरं पार्श्ववेदना ।
 जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥ ४२ ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं सृजेद्वर्चः पुन पुनः ।
 पित्तेन पीतं नीलाभं पूति दाहयुतं द्रवम् ॥ ४३ ॥
 कफाद्विन्नामसश्लेष्मगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
 स्तब्धोदरत्वमरुचिशुद्धिर्द्विह्लासपीनसाः ॥ ४४ ॥
 अक्रशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे सर्वसंकरः ।

ग्रहणीचिकित्सा ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ॥ ४५ ॥
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ।
 ग्रहण्यां पाचनं पूर्वं मध्ये संग्राहि भेषजम् ॥ ४६ ॥
 अन्त्ये च दीपनं दद्यादतिसारेऽप्ययं विधिः ।
 अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिसाधितम् ॥ ४७ ॥
 वितरेत् पटुलध्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ।
 चतुर्विधग्रहण्यां च तक्रं स्यात् परमं हितम् ॥ ४८ ॥
 कोलडाहिमवृक्षाम्लचाङ्गेरीणां सुयोजितम् ।
 चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाश्च पलत्रयम् ॥ ४९ ॥
 लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ।
 तच्चूर्णं शाकसुपान्नरागादिध्ववचारयेत् ॥ ५० ॥
 कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्ड्वामयशूलनुत् ।

नागरातिविषामुस्तं पाक्यमामहरं पिबेत् ॥ ५१ ॥
 उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाथत्राभयाम् ।
 सामे कफानिले कोष्ठरुक्क्रे कोष्णवारिणा ॥ ५२ ॥
 कलिङ्गहिङ्गवतिविषावचासौवर्चलाभयाः ।
 छर्द्या सौवर्चलाजाजीपथ्यातीक्ष्णाः सुखाम्बुना ॥ ५३ ॥
 मुस्ताकरजमूलत्वक्कुण्ठीभिः कथितं जलम् ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं ग्रहण्यामग्निदीप्तिदम् ॥ ५४ ॥
 पाठाद्यं नागराद्यं वा कैडर्याद्याभयादिके ।
 पिप्पल्यादिकृतं चूर्णं पट्वादिगुल्लिकां तथा ॥ ५५ ॥
 तालीसपत्रपूर्वं च वटकं शीलयेत् क्रमात् ।
 अथैनं परिपकामं मारुतग्रहणीगदम् ॥ ५६ ॥
 दीपनीयौषधियुतं पाययेदल्पशो घृतम् ।
 पञ्चमूलादिना पक्वमुक्तं वाप्यतिसारके ॥ ५७ ॥
 पैत्ते चूर्णं पटोलाद्यं भूनिम्बाद्यं च पाययेत् ।
 चन्दनाद्यं घृतं दद्यात् कुष्ठोक्तं तिक्तकं तथा ॥ ५८ ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
 कट्वम्ललवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्धयेत् ॥ ५९ ॥
 पञ्चकोलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।
 बीजपूरप्रवालैश्च स्निग्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ६० ॥
 कफे तु मातुलुङ्गाद्यं चूर्णं भूनिम्बपूर्वकम् ।
 द्विहरिद्रादिकं क्षारं दद्यात् भुक्जराभिधम् ॥ ६१ ॥
 भलग्नसर्पिर्गुल्मोक्तं यक्ष्मोक्तं षट्पलं घृतम् ।
 धान्वन्तरघृतं वापि प्रमेहविहितं पिबेत् ॥ ६२ ॥
 निचये पञ्चकर्माणि चिकित्सा च यथोचितम् ।

- ॥ ६३ ॥
 स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
 स्नेहमेव परं त्रिधाहुर्वैलानलवीपनम् ।
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ॥ ६४ ॥
 सम्यक् प्रयुक्तैः देहस्य बलमाग्निश्च वर्धते ।
 नाभोजनेन कायामिद्विप्यते नातिभोजनात् ॥ ६५ ॥
 यथा निरिन्धनो वहिरल्पो वातीन्धनावृतः ।
 तस्मान्मात्रां च विमुञ्चेत् दद्यादाहारमौषधम् ॥ ६६ ॥
 वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
 अशीसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ६७ ॥

अत्यग्निनिदानम् ।

- ॥ ६८ ॥
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
 प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥ ६८ ॥
 पक्त्वान्नमाशु धातुंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।
 मारकः स्यात् स ना स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ६९ ॥
 तुङ्ग्दाहश्वासमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ।
 तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ७० ॥
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दग्निमाग्निसिवाम्बुभिः ।
 मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ७१ ॥
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
 कृसरं पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुळवैकृतम् ॥ ७२ ॥
 अशनीयादौदकानूपपिशितानि शृतानि च ।
 लक्ष्मीरसविपकान्नं दध्नाद्यान्माहिषेन च ॥ ७३ ॥

- अद्याद्भूकन्दमन्यच्च कूशमाण्डं चाग्निनाशनम् ।
 पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ ७४ ॥
 गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिण्डुतं पिबेत् :
 आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैः उविवाजितान् ॥ ७५ ॥
 श्यामात्रिवृद्विपकं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
 असकृत्पित्तहरणं पायसप्रतिभोजनम् ॥ ७६ ॥
 यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यञ्च श्लेष्मकारि च भोजनम् ।
 सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ७७ ॥
 आहारमाग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।
 धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ ७८ ॥

एतत् पकृत्यैव विरुद्धमन्नं

संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।

इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टा-

श्चरन्ति ये चाग्निबलस्य शक्तिः

॥ ७९ ॥

तस्मादग्निं पालयेत् सर्वयज्ञैः

तस्मिन् नष्टे याति ना नाशमेव ।

दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंघैः

मुक्ते तु स्यान्नरिजो दीर्घजीवी

॥ ८० ॥

इति हृदयप्रिये अतीसारग्रहण्यत्यग्निचिकित्सितं नाम

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

मूत्रकुच्छूनिदानम् ।

॥ अथातः मूत्रकुच्छूनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

- जायन्ते वस्तिगैर्दोषैर्मूत्राघातास्तु विंशतिः ।
 पृथग्दोषैः सप्तस्त्रीष्व मूत्रकुच्छू चतुर्विधम् ॥ १ ॥
 वस्तिवक्ष्णमेद्वर्तियुक्तोऽल्पास्यं मुहुर्मुहुः ।
 मूत्रयेद्वातजे कुच्छू पैले पीतं सदाहृक् ॥ २ ॥
 रक्तं वा कफजे वस्तिमेद्वर्गैरवशोकवान् ।
 सपिच्छं सविषन्धं च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ३ ॥
 यदा वायुमुखं वस्तेरावृत्य परिशोषयन् ।
 मूत्रं सपिच्छं सकर्कं सशुद्धं वा तदा क्रमात् ॥ ४ ॥
 दोषैः शुष्काचतुर्धा स्फुरदमयो मूत्रमार्गगाः ।
 भ्रमरीपूर्वरूपं तु वस्त्राध्मानं रुजाभितः ॥ ५ ॥
 मूत्रकुच्छूतया मार्गेनिरोधो नाभिवस्तिरुक् ।
 मूत्रं विशीर्णधारं स्यात्तज्जपाये मुखं श्रवेत् ॥ ६ ॥
 तत्संक्षोभान् क्षते साम्रमायासाच्चालिकृक् भवेत् ।
 तत्र वाताद्भूशाख्यतो वस्तिमेहनमर्दकः ॥ ७ ॥
 मुह्यन् शकृत्सानिष्ठश्च विन्दुशो मेहति कण्ठम् ।

संस्कृतपुस्तकानि

अभिज्ञानशाकुन्तलम्	१—८—०
रामचरितकम्	०—५—०
कोकिलसन्देशः (टिप्पणीसहितः)	०—४—०
शुकसन्देशः (टिप्पणीसहितः)	०—४—०
प्रदोषमाहात्म्यम्	०—४—०
गात्रस्तवमञ्जरी	०—१—६
श्रीमद्भगवद्गीता	०—३—६
श्रीकृष्णविजयः	०—१२—०
खिन्नान्तमाला	०—६—०
वाक्यतत्त्वम्	०—६—०
विटराजविजयः	०—६—०
पार्वतीविरहः	०—२—०
देवस्तवमालिका	०—२—०
अष्टांगसंग्रहः (इन्दुटाकासहितः, सूत्रशारीरस्थाने) तस्यैव निदानचिकित्साकल्पस्थानानि	५—०—०
श्रीकृष्णगीतिः	५—०—०
तर्कसारः	०—१२—०
संस्कृतोपक्रमपाठः	०—६—०
रघुवंशकाव्यं (आदितः षट्सर्गाः)	०—१—०
कथा नारायणस्य पदार्थदीपिका च समेतम् (In press)	

Apply to:—

The Manager,
Mangalodayam Co., Ltd.,
TRICHUR.

गीतगोवर्धनम्

गानामृतम् ।

इदं किमपि लेखम् । एतदनुसेवनेन संगीतकलायां मह-
द्दृढमभ्यस्य पूर्व जायेत । एतत्सेवकाश्चतुर्गुरास्वादिनः पुंस्कोकि-
ता इव विशुद्धकण्ठा मधुरालापश्च भवेयुः । संगीतानुपद्धिर्जीना-
मङ्गलानामिदमपरिहार्यम् । अग्निर्दीप्येत । बुद्धिश्चक्षुर्विजृम्भेत ।
पाण्डुरादिरोगाश्चाम्बुषु संहृत्या अस्य गुणगणाः । समौहना-
न्वीर्यानि नात्रोपयुक्तानि । औषधप्रेषणं तमे उषधीष्विषयोऽपि
निषेधेरन् ॥

— १ — मूलं ४० तोलकमितस्य

२ — ४० तोलकमितस्य

— ३ —

३ — ४० तोलकमितस्य

— ४ —

४ — ४० तोलकमितस्य

— ५ —

५ — ४० तोलकमितस्य

— ६ —

६ — ४० तोलकमितस्य

— ७ —

७ — ४० तोलकमितस्य

Sanamrith.

Best remedy for songsters, lawers, students etc
It will make the throat to make a sweet
sound for ever. Specially for women.

Per tin. 40 tolas Rs. 2-8-0

Apply to: —

B. S. M. Medical works

Vaikam P. O.

N- TRAVANCORE.

RKP